

TÜDEV DENGİ

2019/7

Oğuzların Kızık Boyu/s. . 7-37

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

İpek Yolu Üzerinde Dinlerin Yayılması/s. 38-63

Dr. H. Ahmet ŞİMŞEK

II. Dünya Savaşı Kışkacında Türk Boğazları/s. 64-101

Doç Dr. Şerika BERBER

Soğuk Savaştan “Yeni Dünya Düzeni”ne Doğu

Türkistan/s. 102-116

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

Türk Dünyası’nın Önemli Sorunlarından Biri: Karabağ

Sorunu ve Ermenistan-Azerbaycan Çatışması/s.117-138

Doç. Dr. Emin ŞİHALİYEV

İran’da Demokrasi Sorunları; Meşrutî’den Günümüze

Demokrasi Süreci/s. 139-157

Ebrahim RAMAZANİ

İran Coğrafyasında İlhanlı İdaresinde Türkler ve Moğollar

Arasında Nasturilik/ s. 158-170

Prof. Dr. Yonca İLDEŞ

2018 Devrimi Sonrası Ermenistan-İran İlişkilerinin

Analizi/s. 171-190

Doç. Dr. Elnur KELBİZADEH

Balkan Antantı/s. 191-203

Prof. Dr. Haydar ÇAKMAK

TÜDEV

DENGE

2019/7

ISSN: 2667-8926

Sahibi

TÜDEV adına Y.Tuğrul TÜRKEŞ

Genel Yayın Yönetmeni

Mehmet Müştak

Editör ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Haydar Çakmak

Editör Yardımcıları

Prof. Dr. Şennur Şenel

Prof. Dr. Yonca İldeş

Yayın Kurulu

Doç. Dr. Nail Alkan

Doç. Dr. Bilal Karabulut

Doç. Dr. Kürşat Turan

Yrd. Doç. Dr. Fatma Güngör Akkan

Dr. Hakem Cabbarlı

Hakem Kurulu

Prof. Dr. Mustafa Yılmaz

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay

Prof. Dr. Fatma Hale Şıvgın

Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı

Prof. Dr. Şerif Korkmaz

Prof. Dr. Nurşen Fındık

Prof. Dr. Konuralp Ercilasun

Prof. Dr. Mehmet Emin Çağırın

Dergi yılda üç kez yayınlanır, hakemli bilimsel bir dergidir.

**TÜDEV
EQUILIBRIUM**

Owner

TUDEV
Y.Tuğrul TÜRKEŞ

Director

Mehmet Müştak

Editor and Desk Editor

Prof. Dr. Haydar Çakmak

Assistant Editors

Prof. Dr. Şennur Şenel

Prof. Dr. Yonca İldeş

Editoroal Board

Doç. Dr. Nail Alkan

Doç. Dr. Bilal Karabulut

Doç. Dr. Kürşat Turan

Yrd. Doç. Dr. Fatma Güngör Akkan

Dr. Hakem Cabbarlı

Arbitration Board

Prof. Dr. Mustafa Yılmaz

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay

Prof. Dr. Fatma Hale Şıvgın

Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı

Prof. Dr. Şerif Korkmaz

Prof. Dr. Nurşen Fındık

Prof. Dr. Konuralp Ercilasun

Prof. Dr. Mehmet Emin Çağırın

Equilibrium is published three times a year

Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez.

Bu dergide yayımlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The articles and photos that has been sent to the journal for publication may not ne returned even if they are not published.

The responsibility of the ideas in this journal belongs to their autours.

Adres: Beytepe Mahallesi 5699. Sokak No: 7/6
Anhira Villaları, 06800
Beytepe/Ankara
e-Posta: tudev1993@gmail.com
web Siteleri: www.tudevankara.org
www.turkdiasporasi.com

Basım Yeri
Vega Basım Hizmetleri
Sertifika No: 43714
0312 230 07 23
2019/Ankara

EDİTÖRDEN

Dergimiz, elinizde ki yedinci sayısı ile 4. Yılın da yaşamına devam etmektedir. Bu durum dergimiz ve ülkemiz yayın hayatı için çok önemli bir başarıdır. Zira, ülkemiz de maalesef dergi yayıncılığının ömrü çok kısadır ve birkaç sayıdan sonra aynı yıl veya ikinci yıl kapanmaktadır. Dijital yayıncılık yaygınlaşmaktadır. Genç nesil yeniliklere daha çabuk adapte olurken, eski nesil geleneksel alışkanlıklarını sürdürme eğilimindedir. Bu nedenle klasik usulde yapılan basım yayın hala güncelliğini korumaktadır. Gençler akıllı telefonlarından veya tabletlerinden ilgilendikleri yayınları okumaktan rahatsız olmamakta ama eski nesil okumak için alışık oldukları şekilde basılı bir kitap veya dergi okumayı tercih etmektedir. Bizde şimdilik, dergimizi “DENGE” klasik usulde yayınlamaya devam edeceğiz. Ama ileri ki tarihler de, çağın koşullarına ve zamanın ruhunun gerekliklerine uyacağımız muhakkaktır.

Türkiye de, kitap ve dergi basım yayınının çok ciddi sorunları vardır. Ancak bunlardan en önemlilerinden iki tanesi, yayıncılığın çok pahalı olması ve kitap alan ve okuyan kitlenin azlığıdır. Devlet desteği dergi, kitap ve bütün süreli yayınlar da çok önemlidir. Dergi ve süreli yayınlar da ikinci ciddi sorun makale ve araştırmacıların azlığıdır. Bu durum Türkiye’nin temel sorunlarından birisidir. Bu konuda devletin gerekli tedbirleri alması gerekir. Örneğin, Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK), akademik yükselmeler de, yabancı yayınlara daha fazla puan vererek yabancı dilde yayını özendirilmektedir. Bu tam tersi olması gerekir, yabancı dil de değil Türkçe yazılması özendirilmelidir. Eğitilecek ve bilgilendirilecek olan Türklerdir, yabancılar değildir. Hakemli olan her dergi de yayınlanan makaleye puan verilerek bilimsel makale yazma özendirilmelidir. Aksi taktir de bu yayın politikası bilim hayatını yoksullaştırır. Hatta suüstimallere neden olur. Batılı ülkelerde ki bilimsel dergileri besleyen Türkiye, Mısır, İran, Ürdün ve Lübnan gibi Orta Doğu ülkeleri akademisyen ve yazarlarıdır. Bu ülke akademisyenleri batılı ülkeler de yayınlanan bu dergilere para vererek onların yayın hayatını sürdürmesine yardım etmekte ve fikirleriyle de bu ülkelerin bilimine katkı yapmaktadır. Oysaki, yurtdışında yayın yapan akademisyenlerin maaşlarını kendi ülkelerinin yurttaşlarından aldıkları vergilerle ödenmektedir. Hizmet kendi yurttaşlarına yapılmalıdır. Devletin kuruluşu olan YÖK’ün bunu kendi eliyle yapması da trajik bir durumdur.

Gözden kaçan bu sorunun yetkililer tarafından tekrar değerlendirileceğini umut ediyoruz. Yayın hayatı sorununu kapatmak için okuyucularımızı aydınlatma amacıyla bir istatistiki bilgiyle bitirmek istiyoruz. Dünya da ders kitapları hariç bir yılda basılan (2018 yılı) yeni kitap sayısı şöyledir:

ABD: 72.000 Kitap

Almanya: 65.000 Kitap

İngiltere: 48.000 Kitap

Fransa: 39.000 Kitap

Brezilya: 13.000 Kitap

İran: 11.000 Kitap

Türkiye: 6000 Kitap

Dergimiz “DENGİ” 7. Sayısına gayet tabii ki kendiliğinden ulaşmadı. TÜDEV genel başkanı, Ankara milletvekili ve Başbakan eski yardımcısı, Yıldırım Tuğrul Türkeş’in desteğı ile yayın hayatına devam etmektedir. Kendilerine çok teşekkür ederiz. Derginin yayın hayatına başlamasından bu tarafa değerli katkılar yapan genel yayın yönetmeni usta gazeteci Mehmet Müştak’a, derginin yayına hazırlanma aşamasın da her türlü desteğı veren, Yıldırım Tuğrul Türkeş Bey’in danışmanları, sayın Emine Özlem Erdoğan’a, Orhan Dönmezçelik’e, Salih Kağan Özdemir’e ve Burcu Irmak Kurtuluş’a çok teşekkür ederiz. Ayrıca, derginin zor kısımlarından olan bilimsel makale seçiminde ve yayına hazırlanmasın da önemli rolü olan editör yardımcıları, Prof. Dr. Yonca İldeş ve Prof. Dr. Şennur Şenel’e, bu sayıda makalesi yayınlan ve hakemlik yapan bilim insanlarına sonsuz teşekkürler ederiz. Dergimizin, Türk düşün hayatına ve okuyucularımıza yararlı olması dileğıyle.

Editör

Prof. Dr. Haydar Çakmak

OĞUZLARIN KIZIK BOYU

Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Türkler arasında en kalabalık topluluğu oluşturan Oğuz Türkleri siyasi bir güç olarak 10. yüzyılda Sırderya boylarında kurdukları Oğuz Yabgu Devleti ile ortaya çıkmış, devletin yıkılışının ardından güneye ve batıya doğru göç ederek Horasan ve Türkmenistan'a inmişlerdir. Burada kurulan Selçuklu devleti daha sonra Anadolu'yu da içine alarak genişlemiş ve çağının en önemli siyasi gücü haline gelmiştir. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin ardından beylikler ve atabeylikler şeklinde küçük devletler olarak varlık gösteren Oğuzlar, 1299 yılında kurdukları Osmanlı Devleti ile dünyanın bir numaralı gücü haline

gelmişlerdir. Ayrıca Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi Devletleri de Oğuz Türklerinin Doğu Anadolu ve İran coğrafyasında kurduğu önemli devletler arasında sayılırlar. Bugün Balkanlar, Türkiye, KKTC, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye, Türkmenistan, Afganistan ve Özbekistan gibi bölge ve ülkelerde yaklaşık 120 milyon Oğuz Türk'ü yaşamaktadır. 11. yüzyıldan itibaren *Türkmen* adını daha çok kullanan Oğuzlar ve Oğuzcadan ilk bahseden kaynakların başında Kaşgarlı Mahmud'un 1072 yılında yazmaya başlayıp 1077 yılında bitirdiği *Dîvānu Lugātî't Türk* gelmektedir. Oğuzname olarak kabul edilen Reşideddin'in 14. yüzyılda yazdığı *Cāmiü't-Tevārih* adlı eser içinde bulunan Oğuz Kağan Destanı, büyük ölçüde Reşideddin'in tesirinde kalan Yazıcı-Oğlu Ali tarafından 15. yüzyılda kaleme alınan *Tevārih-i Āl-i Selçuk*, 17. yüzyılda Ebulgazi Bahadır Han'ın Çağatay Türkçesi ile yazdığı *Şecere-i Terākime* ve yazarı bilinmeyen ve yazılış tarihi bulunmayan Kazan'da bir kütüphanede bulunduğu için Kazan Oğuznamesi diye anılan eser Oğuzların şeceresini, boylarını, yaşayışlarını ve tarihlerini anlatan en önemli kaynaklardır.

Oğuz Türklerinde ordunun sağ kanadını oluşturan büyük bir alt birlik olan Bozoklar Kün Han (Kayı, Bayat, Alka Evli, Kara Evli), Ay Han (Yazır, Döğer, Dudurğa, Yaparlı) ve Yıldız Han'ın (Avşar, Kızık, Begdili, Karkın) oğullarından oluşuyordu. Ordunun sol kanadını oluşturan, küçük alt boy birliği Üçoklar ise Gök Han (Bayundur/Bayındur, Beçene, Çavuldur, Çepni), Taq/Dağ Han (Salur, İmür, Ala Yontlı, Üregir) ve Tengiz/Deniz Han'ın (Yigdir, Bügdüz, Yıva, Kınık) çocuklarından oluşuyordu. (Golden 2002:245). *Dîvānu Lugātî't-Türk*'te ayrı ayrı damgaları ile birlikte 22 kabile gösterilmiştir. Diğer Oğuznamelerde ise boy sayısı 24'e çıkmış, Bozok ve Üçok diye ikili tasnif yapılmış; ayrıca, damgalara ilaveten, her kabilenin ongunu belirtilmiştir. Bozoklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka-bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın (DLT'de yok, bunun yerine Çaruklu). Üçoklar: Bayındır,

Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, Iğdır, Büğdüz, Yıva (Iva), Kınık.

Kaşgarlı Mahmud, Halaç adını taşıyarak bazı hususlarda diğerlerinden ayrıldıkları için Oğuzlardan sayılmadığını söylediği iki boyu listesine almadığı gibi, bunların adlarını da vermemiştir. Kaşgarlı'nın listesinde boyların o zamandaki siyasi şöhretlerine göre sıralandığı anlaşılmaktadır. Meselâ Selçuklu hanedanının mensup olduğu Kınık boyu orada en başta yer almıştır. Halbuki bu boy Reşideddin'in listesinde en sonda bulunmaktadır. Reşideddin, Oğuz boylarını eski siyasi ve toplumsal mevkilerine göre sıralamış olmalıdır. Burada 24 boy her biri eşit sayıda olmak üzere Oğuz Han'ın altı oğlundan türetilmiştir. Diğer taraftan Kaşgarlı'da olduğu gibi yukarıda isimlerini sıraladığımız Oğuznamelerde de boylardan her birinin kendine mahsus damgaları, kuşları, ongunları, oturma yerleri ve ülüşleri anlatılmaktadır.

Türklerin idari ve sosyal yapılanması birbirini tamamlar mahiyette sağ-sol, doğu-batı, ak-kara, iç-dış gibi ikili bir sistem üzerine oturmaktadır. Türklerin en kalabalık grubunu oluşturan Oğuz Türklerinin boylar sistemi de bu esaslar çerçevesinde belirlenmiştir. Buna uygun olarak Oğuzlar Boz Ok ve Üç Ok olmak üzere iki kola ayrılmışlar; her koldaki on ikişer boy, idari ve sosyal mevkilerini yansıtan orun/yer/statü ve ongunları ile Oğuz töresi içinde yerlerini almışlardır. Oğuz geleneğine göre Boz Oklar hâkim unsur, Üç Oklar ise ona tâbidir. Boyların yerleşmeleri, toplumsal ve idari statüleri orun ve ülüş sistemi içinde belirlenmektedir. (Aksoy 2002:556).

Oğuz boylarının oturma yeri, ongunları,(kuşları), damgaları ve etin hangi parçasını alacakları hakkında bazı Oğuznamelerde bilgiler yer almaktadır. Oğuz vefat ettikten sonra, yerine Kün Han geçmişti. Kün Han zamanında Irkıl Hoca, Oğuz'un çocuk ve torunlarını bir tertip ve düzene sokmuştu. Oğuzları 24 ana boy esasında düzenleyen Irkıl Hoca, boyların kendi aralarında çekişmeleri için bazı esaslar koymuştur. Bazı ayrıntıları Reşideddin'in eserinde bulunmayan bu düzenlemenin

Ebulgazi Bahadır Han'daki şeklini aynen almak, bazı Türk boylarının, bu düzenlemedeki yerini, orun(oturacağı yer) ve ülüşlerini (paylarını) belirtmek açısından yararlı olacaktır: Altın örge'nin (otağ) töründe (baş köşesinde) Kün Han oturdu, koyunun başını, arkasını, kuyruklu ucasını ve bağrını ona verdiler. Örgenin iç eşiğinde İrkıl Hoca oturdu, döşünü onun önüne koydular. Sağ kolda ilk örgeye Kün Han'ın büyük oğlu Kayı'yı (kuşu şunkar) oturttular, sağ aşıklı iliği ülüş verdiler. Bayat (kuşu üki) onu doğradı, Sorkı atları tuttu. İkinci örgeye Alka-evli'yi (kuşu köykenek) oturttular, sağ kar iliği ülüş verdiler. Kara-evli (kuşu köbek-sarı) onu doğradı, Lala atları tuttu. Üçüncü örgede Ay Han'ın büyük oğlu Yazır'ı (kuşu turumtay) oturttular, sağ yan-baş ülüş verdiler, Yapar (kuşu kargu) onu doğradı, Kumı atları tuttu. Dördüncü örgede Dodurga'yı (kuşu kızıl-karcagay) oturttular, sağ umacayı ülüş verdiler, Döğer (kuşu göçgün) onu doğradı, Mürdeşuy atları tuttu. Beşinci örgede Yulduz Han'ın büyük oğlu Avşar'ı (kuşu cer-laçın) oturttular, sağ uyluğu ülüş verdiler, Kızık (kuşu sarıca) onu doğradı, Turumçı atları tuttu. Altıncı örgede Beğdil'yi (kuşu bahrî=kuzgun) oturttular, sağ yağrını ülüş verdiler, Karkın (kuşu su bürkütü) onu doğradı, Karacık atları tuttu.

Sol yandaki birinci örgede Gök-han'ın büyük oğlu Bayındır'ı (kuşu laçın) oturttular, sol uyluğu ülüş verdiler, Becene (kuşu ala toğan) onu doğradı, Kazıgurt atları tuttu. İkinci örgede Çavuldur'u (kuşu buğdaynık) oturttular, sol yan-baş ülüş verdiler, Çepni (kuşu hümay) onu doğradı, Kanklı atları tuttu. Üçüncü örgede Dağ Han'ın büyük oğlu Salur'u (kuşu bürküt) oturttular, sol aşıklı iliği ülüş verdiler. Eymir (kuşu encarı) onu doğradı, Kalaç atları tuttu. Dördüncü örgede Alayuntlu'yu (kuşu yağılbay) oturttular, sol umacayı ülüş verdiler, Üregir (kuşu bayku) onu doğradı, Teken atları tuttu. Beşinci örgede Tengiz Han'ın büyük oğlu İğdir'i (kuşu karcıgay) oturttular, sol karı iliği ülüş verdiler. Bügdüz (kuşu italgı) onu doğradı, Karlık atları tuttu. Altıncı örgede İva'yı (kuşu toygun) oturttular, sol yağrını ülüş verdiler, Kınık (kuşu cer karcıgay) onu doğradı, Kıbçak atları tuttu. (Baykara 2002:298).

Kazan Oğuznamesi'ne göre Oğuz Han'ın şeceresi ile onun soyundan gelenlerin hanlık makamına oturma sırası şöyledir:

Âdem >Şeys >Anuş >ÚinÀn >MihlÀbıl >Berd >Aònoò
>Matuseleó >Kelmel >Kelmel oalıMatuseleò >Malek
>Njö >YÀfeå >Türk >El-Muòbe ÒÀn >El-Muòbe oğlu
>Dib Baúÿy ÒÀn >Kéyúk ÒÀn >Alınca ÒÀn >Moàol
Òan >Kara Han

Oàuz ÒÀn

Kün	Ay	Yılduz	Kök	T/Daà/ú	Tèngiz
Úayı	Yaõır	Afşar	Bayındır	Salur	İgdir
ÒÀn		ÒÀn			
Bayat	Yafır	Úızıl	Becene	Eymür	Bègdüz
Ala Úoylı	Doduràa	Úarún	Çepni	Alayutlı	Iva (Yıva)
Úara Öyli	Béydili	Bègdili	Çavudmır	Üregir	Úınuú

Kün Òan > Ay Òan > Yılduz Òan > Kün Òan oğlu Úayı
Òan > Úayı Òan oğlu Dib Baúuy ÒÀn >Úozı Yavı Òan
> Yılduz Òan oğlu Afşar Òan > Bèyik Dèpe ÒÀn >
Mengli ÒÀn> Toylı Afşar ÒÀn >Úızıú ÒÀn > Úızıú
ÒÀn oğlu Afşar ÒÀn> Şahruò ÒÀn>İnal Yavı ÒÀn
>Doylı Úayı >Köl İrki ÒÀn>Tuman Òan >Úanlı Yavlı
>Mur Yavı >Buàra ÒÀn >Úozı Tègin >Arslan ÒÀn
>Èl Tègin oğlu>‘OâmÀn ÒÀn >Èl Tègin oğlu İli
>ŞibÀn >Buran >èAli Bèg ÒÀn >Úara ÒÀn
>Togurmuş oğluTugrul>Arslan ÒÀn >AãilõÀde
>Arslan >Kökem Baúuy >Serenk ÒÀn >Selçuú Bay
>Úuàrul Bèg (Dinçer-Taştan 2011:20-23).

Kızık Adı

Tarihî Türk lehçelerinde kızık, kızığ, kısık biçimlerinde gördüğümüz kelimeye ilk defa kısığ/kızığ biçimiyle ve “kısık,dar, bag, daraltılmış olma” anlamında Eski Uygur Türkçesinde rastlıyoruz. (Caferoğlu1968:176). Karahanlı, Harez̃m-Altinordu ve Çağatay Türkçelerinde kelimenin farklı biçimlerini ve anlamlarını görüyoruz: “hapis,baskı” anlamlarıyla DLT’de geçen kısığ (Ercilasun 2014:715), Harez̃m-Altinordu Türkçesi eserlerinde

kızıg “sıcaklık, ısı” (Ünlü2012:324), *Çağatay Türkçesinde kızık/kızık* “*kızgın, kızıl renk, kızmış, hararetli*” anlamındadır. (Ünlü 2012: 630).Kelimenin kökü olabilecek *kız* ismi tarihî lehçelerde daha çok “*kız, pahalı, kıt, az bulunur*” anlamıyla kullanılırken, *Dîvānu Lugātî’t Türk*’te bir yerde geçen *kız* kişi: “*Argu lehçesinde cimri insan*” (Ercilasun 2014:718) şeklinde kaydedilmiştir. *Kızarmak* fiilinin kökü olarak tasarlanan **kız* ismi de “*kırmızı*” anlamındadır. *Kız- fiilini de kızık* ismiyle ilgili kelimelerin arasına koyabiliriz. *Derleme Sözlüğü*’nde “*istek, arzu, çuvaldız, öfkeli, sert, kırıcı, uyuz, sıcaktan oluşan küçük sivilceler, isilik, güneş yanığı, odun isisi, oyunda yenilen tarafa verilen yumruk cezası, nem nedeniyle çürümeye yüz tutmuş, kızışmış tahıl*” (Derleme Sözlüğü VIII: 2862) gibi bir çok anlamı bulunan kelime, *Türkçe Sözlük*’te “*Oğuz Türklerinin yirmi dört boyundan biri.*” şeklinde açıklanmıştır.(*Türkçe Sözlük* 2005:1196).

“ilgi” anlamında *Türk lehçelerinde kızık* kelimesine rastlanmaktadır: *qızıghum*, (Kazak), *kızıguu*, (Kırgız), *kızıksınu*, (Tatar), *qızıqışh*(Uygur), *qızıqışh*(Özbek) (Öztopçu 1999: 79). “ilginç” anlamıyla bir çok *Türk lehçesinde* kullanılan *kızık* kelimesi *qızıq* (Kazak), *kızık* (Kırgız), *kızıklı* (Tatar), *gızıklı* (Türkmen), *qızıq* (Uygur),*qızıqarlı* (Özbek) (Öztopçu 1999:79) *kızık*:“ilgi çekici, tuhaf, eğlenceli”, anlamlarıyla Nogay, Türkmen, Başkurt Karakalpak Türkçesinin söz varlığında görülür. Hakas Türkçesinde *kızıg*: “Yağlı, besleyici”; *kızık*: “Saadet, mutluluk, baht” anlamında kullanılan kelimelerdir. (Arıkoğlu 2005: 253). Altay Türkçesinde *kızık* 1. “sıkı”, 2. “ilgi, ilginç” anlamındadır.(Naskali 1999: 111). Tatar Türkçesinde *kızık*: 1. “İlgi çekici, dikkate değer”, 2. “cazip”, 3. “komik, güldürücü, kendisine has, orijinal”, 4. “kıymet, değer”. (Öner2009:170),Çuvaş Türkçesinde de *kızık*: “ilgi, ilginç” anlamındadır.(Yener 2010:496).

Reşideddin’e ve Yazıcıoğlu Ali’ye göre bu boy adının manası, “kuvvetli ve yasakda ciddi” demektir.Kadir Ali Bek’in Câmîü’t-Tevârihtercümesinde *Kızık ya’ni kavi hal irdi yasak-ı mecd.*ibaresiyle verilen kısım Reşideddin ve Yazıcıoğlu’nun verdiği anlama denk düşmektedir. Bu üç

eserde “yasakta ciddi” şeklinde verilen anlam “yasada, törede ciddi, bunları bilen” şeklinde yorumlanmalıdır. Ebulgazi’de Kızık’ın anlamı *böke* “kahraman, savaşçı” olarak verilmiştir. Kazan Oğuznamesi ise *pehlevan* “kahraman” ve *sipehsalar* “başkomutan” kelimelerini Kızık’ın anlamı için kullanır.

Ögel’e göre Ebulgazi Bahadır Han’ın Kızık’ın anlamını açıklarken kullandığı *büge* sözü (Kelime aslında “böke”dir.) “dirayetli, idarede bilgili” anlamına gelir. Ögel *büge* sözünü, “Eski Türkçedeki *bügün*’ün daha sonraki değişmiş şeklidir” diye yorumlar. (Ögel1993:339). Başlangıçta “sihirbaz, büyük din adamı” anlamına gelen kelime, Kaşgarlı Mahmud’un eserinde “alim, bilge akıllı” anlamlarında kullanılmıştır. Kaşgarlı eserinde *bügübilge* biçimini ikileme olarak da kullanır. (Ercilasun2014: 606). Cengiz Han’ın torunu Toluy’un küçük oğlu *Arik-Büge*’nin adında da geçen kelime “bilgi ve hikmet sahibi kimse” anlamında da yorumlanabilir. Uygur Kağanı *Bögü Kagan*’ın adı da başlangıçtaki anlamı olan “büyü” ile ilişkiliydi. “*mag*,” “*bögü*” “*beg*” kelimelerinin aynı kökenden geldiğine dikkat çeken Karatay, “bey”, “büyücü” ve “bilge” arasındaki semantik ilişkiyi ortaya koyar. (Karatay 2006).

Togan; “Özbekçede *Qızıq* kelimesi “artist, sirk artisti” demektir. Kabile isimleri esnaf teşkilatı ile ilgili olduğundan Qızıq’ın sanatkâr manası daha anlayışlı görünüyor.” diyerek kelimenin sanatkâr anlamının boy adıyla ilişkisini kurmaktadır. (Togan1972: 97).

Bahaeddin Ögel, kelimeyi *kız*- fiiline bağlamaktadır. Ona göre Köktürk anıtlarında geçen “*tört bulunıg kısımsı*”, (Köktürk kağanı) “dünyanın dört köşesindeki milletlerin hepsini kendi hâkimiyeti ve töresi altına almış” demektir. (Ögel 1971:340). Oysa Ongin yazıtında geçen bu cümleyi Hüseyin Namık Orkun “dört tarafı kırmış” olarak manalandırmıştır. (Orkun 1936:128). Ögel, Orkun’un açıklamasını yanlış yorumlamıştır. Ongin Yazıtı 1. Satırda geçen *eçümüñ apamıñ yamı kagan tört bulunıg kısımsı* ifadesinde fiil, Radloff, Orkun, Malov ve Talat Tekin tarafından *kısımsı* biçiminde okumuştur. Daha sonraki onlarca neşirde *kısımsı*

yerine *etmiş* biçiminde bir okumanın yapıldığını görmekteyiz. *Etmiş* “düzenlemiş” şeklinde yorumlanmıştır. (Aydın 2008:22).

Ögel Kızık adını *kız-*, *kız-* fiiline bağlamaktadır. Ongin Yazıtı’nda geçen *Tört bulunıg kısmış* şeklindeki bir cümleyi bu fikrine dayanak yapan Ögel *kız-* fiiline “hakimiyeti altına almak, töresi altına almak” anlamını yüklemiştir. Yine Kutadgu Bilig’den aldığı *ilig bolsa işiz, ajunug buzar, // Kızıghsı bolmasa, yoldın azar.*(5282) beyitini “Eğer han kötü olsa, acunu bozar; halk da ciddi olmazsa, yolundan azar.” şeklinde bugünkü Türkçeye aktarırken bazı yanlışlar yapmıştır. Arat ise aynı beyti “Hükümdar kötü olursa dünyayı bozar; ona mani olan çıkmazsa yolunu şaşırır.” şeklinde aktarmıştır. Ögel *kız-* fiiline “ciddi olmak”, Arat ise “mani olmak” anlamını verir.

Ögel *kız-* fiiline “ailede çocuğu disiplin ve terbiye düzeni içine sokmak” anlamını verir. “Çocuğun terbiyesinden mesul olan baba için de “kıstaçı” denirdi diyerek Kutadgu Bilig’den aldığı bazı beyitleri görüşüne dayanak yapar. *Kısa tutsa oğlın kör edgi bolur // Atası anası yaruğu bolur.* (1219) “Sıkı (ciddi) tutsan, oğlun gör iyi olur, // Babası ve anası çok mesut olur.” *Kalı kıstaçı bolmasa ol oğul // Yawa boldı sen ol oğuldın tüñül* (1220). “Yok sıkı tutulmazsa, bil ki o oğul, // Yavan olur, oğlundan sen de geri dön”. (Ögel 1993:340). Arat’ın aynı beyitlere verdiği anlam ise “Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse, annesi ve babası bundan saadet duyar. Eğer onu sıkı bir terbiye altında yetiştirecek biri bulunmazsa o çocuk heder olur; sen artık ondan ümidini kes”. (Arat 1959:98). Ögel, “Kızık” kelimesinin devlet işlerinde önemli ve ciddi meseleler için kullanılan töre ve disiplini ifade eden bir söz olduğunu belirtmiş ve görüşüne Kırğızcada kelimenin “önemli ve enteresan” olan anlamının devlet işleri için kullanılan bir sıfat olmasını dayanak yapar. Ögel Reşideddin’in Kızık için “kuvvetli ve yasakta ciddi” açıklamasının boş bir halk etimolojisi olarak görülemeyeceğini Dîvānu Lugātî’t Türk’te geçen *kısıık* “hapis”, *kızgıt* “cezalandırılan”, kızgıtlanmak “rezil olarak yaptığının bedelini ödemek”

kelimelerinden hareketle açıklamaktadır. (Ögel 1993:340-341).

Ercilasun'a göre *kızık* kelimesi; Türkiye Türkçesinde “kızmak, sinirlenmek; dişi hayvanın erkek istemesi” anlamlarına gelen *kız-* fiili ilgilidir. Kırgızcada bu fiilin *-ı* ile pekiştirilmiş *kızı-* türevi de vardır ve “adamakıllı kızmak, hiddetlenmek, heyecana gelmek, ilgilenmek” demektir. İşte *Kızık*, bu *kızı-* fiilinden *-k* ekiyle yapılmış isimdir. *Kızık* kelimesi Kırgızcada “zevкли, eğlenceli, eğlendirici” demektir. Yeni Uygurcada ise “zevкли, ilgi çekici, cazip” anlamlarına gelmektedir. “kızmak, hiddetlenmek” manalarından hareketle *kızık* sözünün ilk anlamı “kızmış, hiddetli” olmalıdır; bu anlam da kaynaklarda verilen “kuvvetli, kahraman” anlamlarına uyar. (Ercilasun 2008:17).

Türkmenistanlı araştırmacı Ataniyazov, *Kızık* kelimesinin “Oğuzlar” anlamına geldiğini, kelimenin *gız-* köküne “guz”, “oğuz” ve *-ık* çokluk ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtir. (Ataniyazov 2010:129). *Kırık* ve *Kızıl*’ın *Kızık* adının farklı söylenişleri olduğunu ileri süren Ataniyazov *Kırız* kelimesinin *kırık oğuz > kırguz > Kırgız* şeklinde geliştiğini söylemektedir. (Ataniyazov 2010:135). Reşideddin ve Yazıcıoğlu’nun sıralamalarında “*Kızık*”, Salar Baba’da ise “*Kırık*” biçiminde yazılan Oğuz boy adının “*Kırık*” kelimesinden geldiğini iddia eden Ataniyazov, bu boy adının, yakın söylenen şekillerinin Türkmen tîrelerinin adlarında muhafaza edilip kaldığını şu örneklerle ortaya koymaya çalışır: “*Kırık*” ve “*Kırıklar*” (Ersarı, Göklen, Teke, Çovdur, boylarının bünyesinde tîreler), “*Kırıklı*” (Mukrı), “*Kırıklar*” (Olam), “*Gırıklı*” (Ersarı), “*Gırıklı*” (İgdir) ve buna benzer tîreler.

A. N. Baskakov, Kırgız etnonimini açıklarken “*kızıl*” anlamında *qurgu-quruk* sözünü anahtar olarak kullanır. Kırgız’ın *Kızıl Oğuzlar* anlamına geldiğini ileri sürer. (Baskakov 1964:93). Oğuzlar arasında *Kızılı Oğuzlar* olarak anılan grup Yağmurlu Oğuzları ile birlikte Rey’e hâkim olup, Selçukluların Horasan’a yerleşmelerinde de önemli rol oynamışlardır. (Sümer 1967:104-105).

Kaynaklarda Kızık Boyu

Kaşgarlı'nın listesinde yer almayan ancak diğer Oğuznamelerde (Cengizname'de ilk oğlu) Yıldız Han'ın ikinci oğlu olarak gösterilen Kızık 24 Oğuz boyundan birinin adıdır. Kaşgarlı'da adının zikredilmeyişi Halaç Türkleri arasında sayılması ile ilişkilendirilmektedir. Kaşgarlı Mahmud Dîvānu Lugātî't Türk adlı eserinde 22 Oğuz boyunun adını sıralar. Diğer taraftan Kaşgarlı'nın sayısı az ve damgaları belli değil dediği Çaruklug boyunun adına da diğer kaynaklarda rastlanmamaktadır. Kaşgarlı'da bulunmayan Yaparlı, Kızık, Karkın diğer kaynaklarda vardır. Kaşgarlı'daki Çaruklug boyu ise diğerlerinde yoktur. O halde Yaparlı, Kızık ve Karkın'dan biri Çaruklug'un mukabili, diğer ikisi de Halaç boyları olmalıdır. Kızık ve Karkın boylarının Yıldız Han'ın oğullarından, Yaparlı boyunun ise Ay Han'ın oğullarından inmesi Faruk Sümer ve Ahmet B. Ercilasun'u aynı kolda olan Karkın ve Kızık'ı Halaç boyları olarak kabul etme fikrine götürmüştür. (Ercilasun 1991:11). Kaşgarlı'nın eserinde anılmayan Karkın ve Kızık adlı iki Oğuz boyu Halaçların birleşiminde önemli rol oynamışlardır. Diğer Oğuznamelerde geçmeyip Kaşgarlı'nın Oğuz boyu olarak gösterdiği Çarugluğ'u Yıparlı ile eşleştiren Kırzioğlu, Halaç katmanı arasında Yıpar-Kızık birliği olabileceğini de ifade eder. (Kırzioğlu 1992:203). Kızık, Karkın, Halaç, Yıparlı, Avşar gibi boyların çok eski zamandan beri Kafkasya bölgesinde görüldüğünü belirten Kırzioğlu bütün bu Oğuz-Türkmen boylarının M.Ö. 680'de Sakalarla buraya geldiğini öne sürer. (Kırzioğlu 1992:206).

Celalilerden Sakan aşiretinin kollarından birinin adı "Kızıkanlı" (Kızık Hanlı) dır. Türk asıllı olup Kürtçe konuşurlar. (Çetinkaya 1996:320). Kaynaklarda 24 Oğuz boyundan "Karkın" ve "Kızık" boyunun birliği olarak geçen "Halaç/Kalaç" boyunun, miladın ilk yıllarından beri Kafkasya'yı yurt tuttukları biliniyor. "Sakanlar"ın Saka Türklerinin hanedan boyu olması ve Halaçların da Sakalarla ilgili bulunması, bu her iki kolun da boyu olan ve tarihi kaynaklarda Kür Irmağının havzasında görülen

“Kızık” adlı boyun, Oğuzların 24 boyundan Yıldız Han oğlu Kızık boyundan geldikleri anlaşılmaktadır. Tiflis ile Gence arasında ve Kür nehri boyundaki, Kara-Yazı ve Ceyran Düzü de denilen ovanın adı Kartel (Tiflis Vilayeti) vesikalarında “Kiziki” (Kızık) diye gösterilir. (Kırzioğlu 1992:203). Anılan bölgelerde yaşadığını bildiğimiz Halaçları meydana getiren iki Oğuz boyunun “Yıpar-Kızık” boyları olduğunu göz önüne alarak, Tiflis ve Kiziki bölgelerini içine alan Gürcistan topraklarının tarihî adının da “İber” (Yıpar/İpar) olduğunu hatırlarsak Kızıkanlı aşiretinin tarihi kimliği ve yurdu hakkında açık ve net bilgi edinmiş oluruz. (Çetinkaya 1996:320).

Togan, Kafkasya’da Hazar ve Sabirler zamanından kalma “Khızan” adlı bir şehrin olduğunu, Khızan adının Hazarlara bağlı “Khız” denilen bir kabilenin çoğul biçimi olabileceğine işaret ederek, İbn Fadlan’da, Hazar başkentindeki Müslümanlara riyaset eden birisinin adının “Khız” olduğunu ve bu adın “Khız” boyuna mensup olduğu için bu adama verilmiş olabileceğini belirtir. (Togan 1981:173).

Şecere-i Terākime’de Kızık’la ilgili kısım şu şekilde yer alır. “Yıldız Han’ın ikinci oğlu olarak verilen Kızık’ın kardeşleri Avsar, Bigdili ve Karkın’dır.” (Kargı-Ölmez1996:153). “Beşinci öргеğe Yıldız Han’ın büyük oğlu Avsar’ı oturtular. Sağ uyluğu ülüş olarak verdiler. Kızık onu doğradı, Torumçı atları tuttu.” (Kargı-Ölmez1996:156). “Kızık’ın manası böke, kuşu sarıca, damgası” (Kargı-Ölmez1996:160).

Rus Türkolog A. N. Kononov’un 1958 yılında hazırladığı Şecere-i Terākime neşrini esas alarak metni Türkiye Türkçesine çeviren Muharrem Ergin Kızık’ın anlamı olarak verilen *böke* kelimesini “ejderha” (kahraman) olarak aktarır. (Ergin:50).

Reşideddin Yulduz Han’ın çocukları olarak Avsar, Kızık, Beğdili ve Karkın sıralaması içinde verdiği Kızık’ın anlamının “kuvvetli olup, yasa ve savaşa akli eren” olduğunu belirtir. Reşideddin’e göre Kızık’ın ülüşü sağ umaca, kuşu tavşancıdır. (Togan 1972:50). Kızık’ın bir

yerde *Kayzık* olarak yazıldığı Yazıcıoğlu Ali'nin eserinde Reşideddin'de olduğu gibi bir anlatım vardır. “*Kızık kuvvetlu ve yasakda cidd u cehd idici. sag umaca ve adlu süngük, Tavsancıl kuş x tamga*” (Bakır 2008:188). Reşideddin'in eserini Çağatay Türkçesine çeviren Kadir Ali Beg'de Kızık'la ilgili bilgi çok kısadır ve Reşideddin'le uyumludur. *Kızık ya'ni kavi hal irdi yasak-ı mecd. Tamga. Onkon. Endamguşt. 9/b* (Alimov 2005). Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan bir Cengizname'de Oğuz Kağan ve onun soyundan gelenlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu eserde diğer kaynaklardan farklı olarak Kızık Yıldız Han'ın ilk oğlu olarak gösterilmiştir. *üçünç oğlunıg atı yulduz han munung takı tört oğlı boldı. <e>ızık avşar big dili, karkın digen.* (Kaçalın1990:16).

Kazan Oğuznamesi diye adlandırılan eserde iki yerde (54b/8, 61b/4,6 numaralı satırlarında) *Kızık*; altı yerde (51a/9, 53b/5, 62b/6,7, 86b/12, 87a/1 numaralı satırlarda) *Kızıl* olarak geçmektedir. Diğer Oğuznamelerde *Kızıl* adı kullanılmaz. Oğuznameler arasında Kızık/Kızıl boyuna ait en fazla bilgi Kazan Oğuznamesinde bulunmaktadır. Kızık'ın anlamı ve kuşu eserde şu şekilde yer alır: *Úızúú ya'èni pēhlev.Àn ve sipēh-s.ÀL.Àr da'ài bu tūrūr úuşı serinçe tūrūr*(54b/8-9)(Kızık kahraman savaşçı ve başkomutan demektir. Kuşu serincedir.)

Kızık Han; Kazan Oğuznamesinin bir yerinde Avşarların içinde Toylı Afşar Han'ın oğlu olarak gösterilmiş ve hanlık yapmıştır. Ölümünden sonra ise yerine oğlu Afşar Han geçmiştir.

(Toylı Afşar Ò.Àn o'ài) Úızúú Ò.Àn fērm.Àn-ı rēv.À-yı mēmlēkēt boldı ve Úızúú Ò.Àndın bīr o'aul boldı anıng adını bē-ùarū-ı mīr.À.À Afşar Ò.Àn úoydı atasınıng ve f.Àtadın song Úızúú o'ài Afşar Ò.Ànlı.àa yetiřdi(61b/4,6).

Kazan Oğuznamesi'nde Kızık yerine Kızıl adı daha fazla geçer.

Yulduz Ò.Àndın tört o'aul boldı Afşar Ò.Àn, Úızıl, Úarúun, Bēgdili (51a/8-9) (Yıldız Han'ın dört oğlu oldu: Afşar Ò.Àn, Úızıl, Úarúun, Bēgdili)

törtinci örgede de Yıldız ÖĀning uluú oalı Afşar oturdı anıng ülüs rast uyluú boldı Úızıl toàradı Torumçı at dutdı(53b/4-5)(Dördüncü çadırda da Yıldız Han'ın büyük oğlu Afşar oturdu, onun payı sağ uyluk oldu. Kızıl doğradı, Torumçı atı tuttu.)

Kazan Oğuznamesi'nde Yıldız Han'ın oğlu ve Afşar Han'ın kardeşi olarak Kızık/Kızıl'ı elbeyi olarak görmekteyiz. Afşar'ın (Avşar, metinde Afşar yazılmış.)han olarak gösterilmesi Kazan Oğuznamesi'nin Avşarlararasından de+rlenmesi veya yazıya geçirenin Avşarolduğunu akla getirmektedir. Eser, Nadir Şah Afşar'ın hakimiyeti döneminde yazılmış ve kendisine takdim edilmiş de olabilir.

Afşar ÖĀning inisi Úızıl Bēg ol eyyĀmda el bēgi ērdi vē andın bīr oàul boldı anıng adını FjĀlĀd úoydılār vē FjĀlĀd tiresi Úızıl Bēg neşĀdin tūrūr vē Afşar ēli çoú èĀli vē büüzürg el ērdi vē ol ēli óüsn-i süljek vē nigü óanĀındanın bāèon eyĀlĀtdın bēm bīr neçe óalı ayrı bōlub kēlib Afşar ēliāa úoşulur ērdi(62b/6-9)(Afşar Han'ın kardeşi Kızıl Bey o zamanlar el beyi idi. Onun bir oğlu oldu ve adını FjĀlĀd koydular. FjĀlĀd kabilesi Kızıl Bey neslindendir. Afşar ili çok büyüktü. Bazı hanlıklardan eyaletlerden birçok halk ayrılmış Afşar iline katılmıştır.)

Kazan Oğuznamesi'nde Kızık (Kızıl) ili de Cengiz Han seferleri içinde anlatılmıştır. Kayı ilini geçtikten sonra Avşar ve Kızıkların yaşadığı bölgeye gelen Cengiz Han buraların neresi olduğunu oğluna sorar ve oğlu da Anadolu'dan getirdiğiniz Avşar ve Kızık halkının memleketidir diye cevaplar. Úayı ēlindin keckeēdin song Afşar vē Úızıl eyĀleŀine dĀōil oldı vē Çengiz ÖĀn sordı kēim bulār úaqysı eyĀleŀet tūrūrĀr(86b/12)oalı çevĀb berdi kēim inĀleri bēm Rjymdın köçürāanıñız Afşar vē Úızıl ēli tūrūrĀr(87a/1).

Kızık boyunun damgası konuyla ilgili bilgi veren kaynaklarda farklı şekillerde işaretlenmiştir.

Boyun n Adı	Yazıcıo ğlu Ali	Reşided din	Hünerna me	Ebu'l- Gazi
KIZI K				

(Gülensoy 1989 62).

Kızık boyunun kuşu, Reşideddin ve Yazıcıoğlu Ali'de tavşancıl, Ebulgazi Bahadır Han'da sarıca ve Kazan Oğuznamesinde serince olarak kaydedilmiştir. Şecere-i Terakime'de sadece Kızık boyunun kuşu olarak değil aynı zamanda Ersarı beyin nesillerinin sarıca kuştan altı adet istedikleri de kaydedilmiştir. (106/b). Ögel'e göre bu kuşa Kırgızlar arasında caman-sarı adıyla rastlanmaktadır. Ögel ayrıca Kutadgu Bilik'in Radloff neşrinde geçen sarıg-kuş ve Osmanlıcadaki sarı-doğan kuşunun sarıca kuşu ile ilgisi olabileceğine dikkat çeker. (Ögel 1993:363).

Osmanlı Ve Türkiye'de Kızık Yerleşimleri

Kızık adına ilk defa 16. yüzyılda Kanunî devrine ait eski defterlerde Anadolu'daki bazı sancaklarda, Şam ve Halep Türkmenleri arasında rastlanmaktadır. 16. yüzyıla ait Osmanlı Tahrir Defterleri üzerinde yapılan araştırmada, Isparta (Hamîd sancağı) ve Antalya (Teke sancağı) yöresinde Oğuz boylarından "Kayı, Bayad, Yazır, Döğer, Dodurga, Avşar, Kızık, Beğdili, Karkın, Bayındır, Çavurdur, Salur, Eymür, Iğdır, Büğdüz, Yıva ve Kınık" adını taşıyan 70'ten fazla köy tespit edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı hâlâ aynı adla varlıklarını korumaktadır. (Koca2002:716).

Şam sancağında da çok sayıda Türkmen vardı. Bu sancağa ait tahrir defterlerinde kayıtlı bulunan Şam Türkmenleri, Kanunî zamanında 25, 1569/70 yılında 28 ve 1596/97 yılında da 30 cemaatten müteşekkildi. Şam Türkmenlerinin toplam vergi nüfusu ise Kanunî zamanında 1.410 hane, 71 mücerred, 29 imam; 1569/70'de 1.621 hane, 136 mücerred; 1596/97 yılında da 1.693 hane ve 161 mücerredten ibaretti. Söz konusu defterlerde Şam sancağındaki Türkmenlerin hangi bölgelerde yaşadıkları

zikredilmemiştir. Fakat buradaki Türkmenler arasında Bayad, Döğer, Kızık ve İnallu gibi önemli Türkmen kabilelerine mensup cemaatlerin de olduğu görülmektedir. (Çakar2002:415).

XVI. yüzyılda Halep Türkmenleri başlıca: Beğ-Dili, Harbendelü, Bayat, İnallu, Köpeklü-Avşarlı, Gündüzlü-Avşarı gibi büyük teşekküller ile Karkın, Kızık, Uç, Acurlu, Kaçılı, Peçenek, Döğer, Kınık, Eymür, Bügdüz, Alayuntlu, Bahadırlı, Kara-Koyunlu ve saire gibi oymaklardan oluşuyordu. (Sümer1967:175).

16. yüzyılda Halep Türkmenleri arasında görülen Kızık adlı oymağın nüfusu 17. yüzyılda gittikçe artmıştır. *Oturak Kızıklar* diye adlandırılan bu oymakların dışında Mihmadlu ve Boz-Atlu oymaklarının da Kızıkların bir kolu olduğu bilinmektedir. Sultan İbrahim döneminde yerleşik hayata geçmeyen Kızıklar *Göçeri Kızıklar* diye adlandırılmaktadır. 18. yüzyıla ait vesikalarda Kızıklar Pehlivanlıların başında bulunduğu harameynu's- şerifeyn aşiretleri arasında gösterilmektedir. (Sümer 1967:295-296).

İran'da Kızıklı boyunun varlığını Evliya Çelebi Seyahatnamesinden öğrenmekteyiz. Evliya Çelebi İran'da Habbenâ Köyü ve Harîr Sultanı Yolu üzerinde kendilerini karşılayan boy beyi ile aralarında geçen konuşmayı naklederken "Bre emmim oğlu cânım, bre hoş geldin!" diyen beyin Türkmenlerin Kızıklı kabilesinden olduğu bilgisini verir. Evliya Çelebi ile Kızıklı boyunun beyi arasında geçen konuşmadan Osmanlı Türklerine duyulan hayranlık hemen sezilmektedir. Ayrıca İran'da yaşayan Türk boylarının "Ammâ cümlesinden haber aldım, yine Âl-i Osmân'ı isterler". cümlesiyle Osmanlı Devleti taraftarı olduğunu bildirir. "*Bin mikdârı nökeriyle ve tula ve taraş ve çapar ve halasçı neferleriyle avdan gelüp bakârle görüşdükdde "Bre emmim oğlu cânım, bre hoş geldin." deyü bakâr ile âşinâyî kelimâtlar etdi kim meğer Türkman âdemlerinden Kızıklı kabîlesinden imiş. Yedi bin kadar âdemiyle Şehrezûl'dan Acem'e gelüp şâhdan tâc giyüp boş-nişân sultân olmuş. Mektûbumuzı verince yüzüne gözüne sürüp yine bakîre verüp okuyun dedi. {Hakâr} tilâvet etdiğimde meşhûmu ma'lûmu olup eydür: "Vallahi biz Rûmîyye hânzyla Pinyaniş'i*

urduğumuzda yigirmi sultân idik. Aldığımız koyunları güzel şâhımız "Verin!" derse "Baş yüz üstüne." deyüp bakîre ol ân belindeki kılıcın bâğışladı. "Yok kılıcın almam, Osmânlı arasında ayıbdır." dedim. "Hey kurbân olayım Osmânlı sana!" deyüp gayrı kılıç ve bir kara çabuk at hedâyâ verüp Rûmîyye'ye ol dahi gelecek oldu. Bu bâlâda tabrîr olunan yedi aded sultânlar cümlesi Ahmed Hân ve Mustafâ Hân asrında Âl-i Osmân'a tâbi' onar bin Türkman'a mâlik Türkman begleri idi kim Harîr ve Ardalân dağların yaylalanırlardı. Ba'debû Sultân Osmân fetretinde ve Murâd Hân cülûsu Kızılbaş Tebrîz'e ve Rûmîyye'ye istîlâ edüp bunlar cümle şâha tâbi' oldular. Ammâ cümlesinden haber aldım, yine Âl-i Osmân'ı isterler." (Evliya Çelebi 2000:177).

Kızık Boyuna Mensup Cemaatlerin Anadolu'da Yaşadıkları Yerler (1453-1650)

Anadolu'da Kızık boyuna bağlı 1587 cemaat bulunmaktadır. 19.051 hane ve 9314 mücerred Kızıklar arasında kaydedilmiştir.

Bozok-Yıldız Han Oğulları

Adana (Dündarlı, Karaisalı, Sarıçam, Yüreğir); Afyon, Aksaray, Akşehir, Ankara, Aydın, Beyşehir, Birecik, Bolu, Bozok, (Yozgat), Çankırı, Çorum, Erzurum (Tercan), Halep, Hamid, Hüdavendigâr, (Bursa), Kastamonu, Kırşehir, Konya, Kütahya, Malatya, (Kederbey), Maraş, Manisa, Menteşe, Niğde, Saruhan, (Adala, Akçahisar, Demirci, Gördüs, Güzelhisar, Ilıca, Kayacık, Marmara, Menemen (Nif), Sivas, Tarsus. (Halaçoğlu 2009:XXXVII).

Kızık Boyuna Mensup Cemaat, Taife Ve Gruplar (Halaçoğlu2009)

CEMAAT ADI	TAİFE	GRUP
Abdullah Kethüda Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	Ulu Kaman Bölüğü
Abdullah Kethüda Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	Çoraklu Cemaati
Abdullah Kethüda Cemaati V. Cemal	Dönbeli Ekradı	Dönbeli Cemaati

Abdullah Kethüda Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	Ulu Kamanlu Bölüğü
Alpı Cemaati	Kızıklı Cemaati	-
Alpı Cemaati	Kızıklı Cemaati	Konur Cemaati
Arıklı Cemaati	Kızıklı Cemaati	-
Bozatlı Cemaati	Maraş Yörükleri	Cerid Cemaati
Bozatlı Cemaati	Dulkadırlı Türkmenleri	-
Bozatlı Cemaati	-	-
Bozatlı Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	-
Cemaleddin Cemaati	Gürni Boyu	Gürni Cemaati
Cüllahlar Cemaati	Karaca Yörükleri	-
Çavurcı Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	-
Çavurcı Cemaati	-	-(moğol)
Çekik Cemaati	Karaca Yörükleri	-
Danişmend Cemaati	-	-
Dede Balılar Cemaati	Mukataahane Yörükleri	-
Değirmenciler Cemaati	Karaca Yörükleri	-
Dulkadırlı Cemaati	Dulkadırlı Türkmenleri	-
Evlad-ı Türkmen Cemaati	-	-
Göde Cemaati	-	-
Göde Yahşi Cemaati	-	-

Göde Yahşi Cemaati	Elliciyan Yörükleri	
Gömeç Cemaati	Halep Türkmenleri	-
Gömeç Cemaati	Atçeken Yörükleri	Atçeken Yörükleri
Hacı Hüseyin Cemaati	Karacalu Yörükleri	-
Hacı Süle Cemaati	Elliciyan Yörükleri	-
Hacılar Cemaati Mezbur	Maraş Yörükleri	-
Hacılı Cemaati	Maraş Yörükleri	-
Hacılar Cemaati	Maraş Yörükleri	-
Hamidlü Cemaati	Mukataahen Yörükleri	-
Hamidlü Cemaati	Karaca Yörükleri	-
Hamidlü Cemaati	-	-
Kanadı Kırık Cemaati	Haymane Taifesi	-
Kara Ali Cemaati	Karacılar Yörükleri	-
Kara Balıç Cemaati	Yellü Cemaati	-
KaraBalı Cemaati	-	-
Karaca Yörükleri Cemaati	Karaca Yörükleri	-
Karacalu Cemaati	-	-
Karakaralar Cemaati	Kızıklı Cemaati	-
Karayakılar Cemaati	-	-
Karayakılar Cemaati	-	-

(Yörükân-ı Mezbur)		
Kethüda Obası (Kızkapan demekle meşhurdur) Cemaati	-	-
Kethüda Obası Cemaati (Kızıkyan Cemaati)	-	-
Kırcalar Hamidlü Yörükleri Cemaati	Kırcalar Hamidlü Yörükleri	-
Kırcalar Cemaati	Urban Çelebi Taifesi	-
Kırk Oyalu Cemaati	Kethüda Obası	-
Kızıklar Yörükleri Cemaati	Kızıklar Yörükleri	-
Kızık Musalu Cemaati	-	Maraş Yörükleri
Kızık Oğlanları Cemaati	-	Maraş Yörükleri
Kızıkoğulları Cemaati	-	Vasrılı Cemaati
Kızık-ı diğer Cemaati		Halep Türkmenleri
Kızıklar Cemaati		Kosun Taifesi
Kızıklar Cemaati	-	Karacakoyunlu Cemaati
Kızıklar Cemaati	Atçeken Yörükleri	Atçeken Yörükleri
Kızıklar Tiri Cemaati	Güne Barza Cemaati	Güne Braza Yörükleri
Kızıklı Ceridi Cemaati	Danışmendlü Türkmenleri	Cerid Yörükleri
Kızıklı Ceridi Cemaati	-	Cerid Yörükleri

Kızıklu Bölüğü Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	-
Kızık Cemaati	Taşköprü Yörükleri	-
Kızık Cemaati	-	-
Kızık Cemaati	Halep Türkmenleri	-
Kızık Hacı Cemaati kara Osman dahi derler	Akça Koyunlu Cemaati	Akça Koyunlu Cemaati
Kızık Cemaati	Çine Mukaatası Cemaati	-
Kızık Cemaati	Göçer	-
Kızıklu Cemaati	Dündarlu	
Kızıklu Cemaati	Demircilü (Kars-1 Maraş Yörükleri)	
Kızıklu Cemaati	-	
Kızıklu Cemaati	Haymene Taifesi	Sanlu Cemaati
Kızıklu Cemaati	Haymene Taifesi	Cüneydlü Cemaati
Kızıklu Cemaati (Mevdut Cemaatinden)	Dulkadırlı Türkmenleri	Gurbet Cemaati
Kızıközü Cemaati	-	
Kızıkşah Cemaati	Atçeken Yörükleri	Atçeken Yörükleri
Kızıklu Bölüğü Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	
Kızıklu Cemaati	Kosun Taifesi	
Kızıklu Cemaati	Halep Türkmenleri	İnallu Cemaati
Kızıklu Cemaati	Maraş Yörükleri	-

Kızıklı Cemaati	Maraş Yörükleri	Cerit Cemaati
Kızıık Hacılu Cemaati	-	-
Kızıık Kabilesi Cemaati	-	-
(Kızıık Işıklar Cemaati- Mukataahane Yörükleri Karkın boyuna mensup)		
Kızılbük Cemaati	-	-
Kızıkapın Cemaati	-	-
Kızıkapınlu Cemaati		Şam Yörükleri
Kızıkapınlu Cemaati	-	-
Konak Cemaati	Haymene Taifesi	Sanlu Cemaati
Koyun Balılar Cemaati	Mukataahane Yörükleri	
Koyunculu ve İlbeğli Yörükleri Cemaati		İlbeğli Yörükleri
Koyunculu Cemaati (Kınık, Yıva, Dodurga)	Ulu Yörük Taifesi	Ulu Kamanlu Bölüğü
Menteşeli Cemaati		Elliciyan-ı Yunddağı Yörükleri
Menteşeli Cemaati		Mukataahane Yörükleri
Mihmanlu Cemaati	Yörük	
Mihmanlu Cemaati	Halep Türkmenleri	
Mukataahane Yörükleri Cemaati	Saruhan Yörükleri	

Mübareklü Cemaati (Kayı)	Atçeken Yörükleri	Atçeken Yörükleri
Osman Kethüda b. Yunus Cemaati	Buğurcuyan Urbanı	
Oturak Kızık Cemaati	-	
Oturak Kızık Cemaati	Halep Türkmenleri	
Özlüce Cemaati (Karkın)	Karaçayan Yörükleri	Karaçayan Cemaati
Perakende Cemaati (Bayındır, Yüreğir)	-	
Pir Ahmed Cemaati v Kızık	Ulu Yörük Taifesi	Kızıklı Bölüğü
Pürhanlı Cemaati	Kızıklı Cemaati	
Sabancılar Cemaati	Mukataahane Yörükleri	
Sadaku Cemaati	Kızıklı Cemaati	
Sâdat Cemaati	Elliciyan Yörükleri	
Sâdat Cemaati	Kılcan Yörükleri	
Sakar Öküzlü Cemaati	Elliciyan Yörükleri	
Süleyman Cemaati (Avşar, Karkın, Varsak)	Karaca Yörükleri	
Tahtalu Cemaati	Kızıklı Cemaati	
Taylı Cemaati	Kızıklı Cemaati	
Togarıklı Cemaati	-	
Türkmen Cemaati	-	

Türkmen Evladı Cemaati	Yüzdecıyan Yörükleri	
Ulu Kamanlu Bölüğü Cemaati	Ulu Yörük Taifesi	
Yahyaoglu Cemaati	-	
Yahyalu Cemaati (Avşar, Yıva'ya da kayıtlı)	Yahyalu Taifesi	
Yakuplu Cemaati	Yahyalı Taifesi	
Yörükân Cemaati (Aynı adla Karkın Eymür, Yıva, Çunkarboylarına da kayıtlıdır)	Mukataahane Yörükleri	
Yörükân-ı Müteferrika Cemaati	-	
Yunddağı Ellici Yörükleri Cemaati	Saruhan Yörükleri	
Yüzdecıyan Cemaati	-	
Yüzdepare Yörükleri Cemaati	Yüzdepare Yörükleri	

Osmanlı DevletindeKızık Yerleşimleri (Sümer 1972:437)

Boyun Adı	Vasfı	Sancağı	Kazası	Vergi Nüfus u
Kızık	Köy	Amasya	Gedeğra	55
Çay-Kızık	Köy	Ankara	Çubuk	26
Aşğa-Kızık (Öbüradı	Köy	Ankara	Çubuk	32

: Kösre-Kızık)				
Algır-Kızık	Köy	Ankara	Çubuk	49
Billüce-Kızık	Köy	Ankara	Ayaş	57
Kızık	Köy	Ankara	Ayaş	26
Kızık	Köy	Bolu	Kıbrus	74
Kızık	Köy	Bolu	Kıbrus	11
Kızık	Köy	Bolu	Viranşehir	10
Kızık	Köy	Bolu	Viranşehir	15
Kızık	Köy	Bolu	-	6
Kızık	Köy	Bolu	-	22
Kızık	Ekinlik	Divriği	Toyluca	-
Kızık	Köy	HamidAfşar		30
Kızık	Köy	Hüdavendigar	Sifri-Hisar	5
Börlüce Ve Kızık	Köy	Hüdavendigar	Göynük	22
Yaka-Kızık	Köy	Kara-Hisar-1 Sahib	Sanduklu	17
Kızık	Köy	Kara-Hisar-1 Sahib	Sanduklu	73
Kızık	Köy	Kara-Hisar-1 Sahib	Gezevid	7
Kızık	Köy	Kayseriyye	-	81
Kızık	Köy	Kayseriyye	Develi	9
Kızık Yenicesi	Köy	Kengiri	Kengiri	37
Kızık	Köy	Koca-İli	Gekboza	20
Kızık	Köy	Kütahya	Sazanos	131
Kızık	Köy	Malatya	Ergavun	87
Şeyh-Kızık	Köy	Sivas	Artuk-Abad	-

Kızık	Köy	Sivas	Artuk- Abad	46
Kızık	Ekinli k	Sultan-Önü	Karaca- Şehir	-

Faruk Sümer'in çalışmasında yukarıdaki listede görülen Kızık adlı 26 köy tespit edilirken (Sümer 1972:437) bunların bir kısmının isimlerinin değiştirildiğini, eski statüsünü kaybettiğini ve Kızık adlı yeni köyler kurulduğunu görmekteyiz.

Türkiye'de Kızık adını taşıyan 27 köy, 2 mahalle bulunmaktadır. Kızık adlı köyler (Afyon ili, Sandıklı ilçesi, merkez bucağına bağlı, Amasya ili, Saraycık bucağına bağlı, Ankara ili Akyurt ilçesi, merkez bucağına bağlı, Ankara ili Çeltikçi bucağına bağlı, Balıkesir ili Manyas ilçesi merkez bucağına bağlı, Bolu ili Seben ilçesi merkez bucağına bağlı, Kahramanmaraş ili Andırın ilçesi merkez bucağına bağlı, Karaman ili merkez ilçesi, merkez bucağına bağlı, Kayseri ili Develi ilçesi merkez bucağına bağlı, Kayseri ili Güneşli bucağına bağlı, Kütahya ili Köprüören bucağına bağlı, Kütahya ili Örencik bucağına bağlı, Malatya ili Arguvan ilçesi merkez bucağına bağlı, Sivas ili Şerefiye bucağına bağlı, Tokat ili Çamlıbel bucağına bağlı, Tunceli ili Yeşilyazı bucağına bağlı). Kızıklı adlı iki köy ise Balıkesir Burhaniye ve Aydın'dadır. Bazı köy adlarında ise Kızık birleşik ismin ikinci unsuru olarak yer almaktadır. Köşreli Kızığı (Ankara Çubuk), Cumalıkızık, Değirmenlikızık, Derekızık, Hamamlıkızık, Fidyekızık (Bursa), Küçük kızık, (Sinop Dikmen), Büyükkızık, (Sinop Dikmen), Kargınkızık közü (Kırşehir Kaman). Gaziantep ili Şehitkamil ilçesinde Kızık Karasakal mahallesi ve Giresun ili Şebinkarahisar ilçesi Beyhasan köyüne bağlı Kızık mahallesi bulunmaktadır. Kısık, Kısıklı, Kazık, Kazıklı, Kırık, Kırıklı gibi yerleşim yerleri ve mevkilerin adlarının bir kısmının da Kızık boyuyla ilgili olma ihtimali vardır.

Sonuç

Tarih içerisinde boy yapılanmasının alt kollara ayrılıp zayıfladığını, yerleşik hayata geçme ve şehirleşmeyle tamamen ortadan kalktığını görüyoruz. Boyların oymaklara ve sülalelere ayrılması ve onların da büyüyerek, kalabalıklaşarak sülale adlarını boy adlarının önüne geçirmesiyle boy kimlikleri zayıflamıştır. Avşar, Çepni hariç diğer boylarda olduğu gibi Kızık da daha çok yer adlarında kendini korumuştur. Kaşgarlı'nın listesinde Oğuz boyları arasında gösterilen Çaruklug ve Ramazanoğulları ulusuna bağlı Dünderlu boyunun oymaklarından biri olan Kırık, Kırıklı teşekkülleri ile Kızık arasında bir ilişki olabileceğine dikkat çekilmiştir. (Demirtaş1949:357). Türkçede r/z ses denklighinden hareketle *Kırık*/*Kızık* farklılaşması, *Ogur*/*Oğuz*'da olduğu gibi dilbilimsel olarak mümkündür. Kırıkkale şehrinin adındaki *kırık* kelimesi de Kızık boyu ile ilgili olabilir. Ankara ve civarında Kızık adlı yerleşim yerlerinin fazlalığı da bu düşüncayı desteklemektedir.

Boy adlarında zamanla söyleyişten kaynaklanan farklılaşmaya rastlanmaktadır. Beydili-Badıllı, Çepni-Çetmi, Çavundur-Çavdur-Çavdar-Çandır, Eymür-Emir-Emre-İmir örneklerinde olduğu gibi Kızık boy adı da Kısık-Kırık-Kızıl çeşitliliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Kazan Oğuznamesi'nde Kızık/Kızıl aynı boyun adı olarak kullanılmıştır. Kızık adının *Kırık* biçiminde oymak, aşiret adına dönüşerek daha küçük birimleri ifade etmesini de tarihî kaynaklardan takip edebiliyoruz. Anadolu başta olmak üzere Oğuz Türklerinin yaşadığı coğrafyada görülen Kırık, Kırıklı, Kısık, Kısıklı, hatta Kazık, Kazıklı gibi yer adlarının Kızık adıyla ilişkisi yapılacak kapsamlı araştırmalarla ortaya konulmalıdır.

Kaynakça

- AKSOY Erdal (2002), “Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilatına Bir Bakış”, **Türkler**, C. 2, Editörler:Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 556-565.
- ALİMOV Rısbek (2005), *Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevarih'i Üzerine Dil İncelemesi(İmla-Fonetik- MorfolojiKarşılaştırmalı Metin-Dizin-Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve EdebiyatıAnabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- ARAT Reşit Rahmeti (1959), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ARIKOĞLU Ekrem (2005), *Örnekli Hakasça - Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ATANIYAZOV Soltanşa (2010), *Şecere / Türkmenin Soy Ağacı*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- AYDIN Erhan(2008), “Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler”, **İlmi Araştırmalar**, Sayı 25, Bahar 2008, 21-38.
- BAKIR Abdullah (2008) "Tevârih-i Âl-i Selçuk Oğuznâme'si, The Oguz-Nâme Of Tevârih-i Âl-i Selçuk",**Turkish Studies**, Volume 3/7 Fall 2008, 163-199.
- BASKAKOV A. N. (1964),“K Proishojdeniyu Etnonima “Kırgız”, **Sovetskaya Etnografiya**, №2, s.92-93
- BAYKARA Tuncer (2002), “Türklüğün En Eski Zamanları”, **Türkler**, Editörler: Hasan Celal Güzel, KemalÇiçek, Salim Koca, Cilt. I, Yeni Türkiye Yayınları, 277-315.
- CAFEROĞLU Ahmet (1968), *EskiUygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK. Yay.,İstanbul.

ÇAKAR Enver (2002), “16. Yüzyılda Suriye Türkmenleri”,
Türkler, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal
Çiçek, Salim Koca C. 6, Yeni Türkiye Yayınları,
Ankara. S. 413-421.

ÇETİNKAYA Nihat (1996), ***İğdır Tarihi***, Türk Dünyası
Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

DEMİRHAN Ahmet (2011), ***Karakalpak Türkçesi
Konu Çözümlemeli Söz Varlığı***, Ege
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk
Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı
Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim
Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

DEMİRTAŞ Faruk (1949), “Osmanlı Devrinde
Anadolu'da Oğuz Boyları 1”, **AÜDTCFD**, C. 7, S.
2, s. 321-365.

DİNÇER-TAŞTAN Aslıhan (2011) ***Kazan Oğuznamesi
Üzerine Bir Dil İncelemesi***, Kırıkkale
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kırıkkale.

DERLEME SÖZLÜĞÜ VIII (1975), Türk Dil Kurumu
Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet B.; Ziyat Akkoyunlu (2014),
***Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-
Metin Çeviri- Notlar-Dizin***, Türk Dil Kurumu
Yayınları, Ankara.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1991), “Şu Destanı Hakkında”,
Milli Folklor, C 2, S 12, 6-11.

ERCİLASUN Ahmet B. (2008), “Oğuz Boy Adlarının
Etimolojisi”, **Dil Araştırmaları**, S. 3, 9-25.

ERGİN Muharrem (?), ***Şecere-i Terākime (Türklerin
Soy Kütüğü)***, Tercüman 1001 Temel Eser,
İstanbul.

EVLİYA ÇELEBİ (2000). ***Evliya Çelebi
Seyahatnâmesi*** 4. Kitap, Hazırlayan: Seyit Ali

- Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GOLDEN P. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çeviren Osman Karatay) Karam Yayınları, Çorum.
- GÜLENSOY Tuncer (1989), *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- HALAÇOĞLU Yusuf (2009), *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)- 6 Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KAÇALIN Mustafa (1990), *Çinggis Kağan Tarihi Çevirisi. Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Sözlük ve Dizin*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- KARATAY Osman (2006), *Bey İle Büyücü*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- KAZAN OĞUZNAMEİ (1998) Tıpkıbasım, Ahmet Veli Menger Vakfı Yayınları, İstanbul.
- KENESBAYOĞLU, K. (1984), *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (Çevirenler: Hasan Oraltay, Doç. Dr. Nuri Yüce, Saadet Pınar), Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8, İstanbul.
- KIRZIOĞLU Fahrettin (2003), *Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KOCA Salim (2002), “Anadolu Türk Beylikleri”, *Türkler*, Editörler: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca C. 6, Yeni Türkiye Yayınları, s.703-755 Ankara.
- NASKALİ Emine Gürsoy-DURANLI Muvaffak (1999), *Altayca Türkçe Sözlük*, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara.

- NECİP Necipoviç Emir (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev: İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖGEL Bahaeddin (1993), *Türk Mitolojisi* C. I, TTK Yayınları, Ankara.
- KARGI-ÖLMEZ Zühal (1996), *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:3, Simurg Yayınları, İstanbul.
- ÖZTOPÇU Kurtuluş, (1999) *Dictionary of Turkic Languages: [About Buying Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek](#)*, Routledge.
- ÖZŞAHİN Murat (2011), *Başkurt Türkçesi Söz Varlığı*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- SÜMER Faruk (1972), *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, 2. Baskı, DTCF Yayınları, Ankara.
- TOGAN Zeki Velidi (1972), *Oğuz Destanı*, Enderun Yayınevi, İstanbul.
- TOGAN Zeki Velidi (1981), *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TÜRKÇE SÖZLÜK (2005), 10. Baskı. TDK Yayınları, Ankara
- ÜNLÜ Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya.
- ÜNLÜ Suat (2012), *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Kitabevi, Konya.
- YENER, Mustafa Levent (2010), *Çağdaş Çuvaş Türkçesinin Dil Özellikleri*, Ege

ÜniversitesiSosyal Bilimler Enstitüsü,
(Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.

İPEK YOLU ÜZERİNDE DİNLERİN YAYILMASI

Dr. H. Ahmet ŞİMŞEK

Özet

Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan ve kollarıyla birlikte binlerce kilometreyi bulan tarihi İpek Yolu'nun maddî ve manevî pek çok etkisi vardır. Konu başlığından da anlaşılacağı üzere bizi ilgilendiren manevî boyutu içinde değerlendirilmesi gereken dinî sahadır. İpek Yolu vasıtasıyla farklı toplumlar kendilerinden başka da inançların olduğunu anlamışlardır. Her ne kadar ilişkiler ticari ve mal alıp vermeyle başladıysa da zamanla bu ilişkiler

kültürel alanda olduğu gibi dinî alanda da etkileşime dönüşmüştür. Başta Çinliler olmak üzere Tibetler, Hintler, Farslar, Türklerin bütün boyları, Araplar ve en son Avrupa Kavimleri farklı dinlerin olduğundan haberdar olmuşlardır. Bu bilgiden sonra farklı inançlar bu yüzden çatışma ve çekişmeye girmemişler, birbirlerine saygı ve anlayışla yaklaşmışlardır. Yani inanç farklılığı sebebiyle savaşmamışlardır. Bugün modern dünya olarak adlandırdığımız Avrupa kavimlerinin tarihinde olduğu gibi Doğuda dinî inançları yüzünden insanlara eziyet edilmemiştir ve işkence yapılmamıştır. Bu da bize “ışık Doğudan yükselir!” sözünü hatırlatmaktadır. Bugüne kadar daha ziyade, İpek Yolu’nun ticarî ve kültürel etkileri üzerinde çalışılmıştır. Dinleri ve inançları üzerinde detaylı ve çok bir çalışma maalesef yapılmamıştır. Belki de inançlar toplumlarla özdeşleştiği için buna gerek duyulmamıştır. Ancak bu da çok önemli ve çalışılması gereken bir bölümdür. Belki de konunun en önemli tarafı İpek Yolu’nun büyük bir kısmının zamanla İslamiyet’i kabul ederek tarihin en büyük devletlerini çıkarmasıdır. Burası da üzerinde özenle durulması gereken bir konudur.

Anahtar Kelimeler: ipek yolu, inanç, din, Türkler

Abstract

The historical Silk Road, which connects the East and the West and reaches thousands of kilometres, has many spiritual and material impacts. As it can be understood from the topic, it is the religious field which should be evaluated within the spiritual dimension that concerns us. Owing to the Silk Road, different societies understood that there were other forms of religious beliefs besides themselves. Although relations started as trade and exchange of goods, over time these relations became interactions in the cultural area as well as in the religious field. The Chinese, Tibetans, Indians, Persians, all tribes of the Turks, Arabs and the last European tribes became aware of this variation of religions. As a result of that, different beliefs did not engage in conflict, therefore, they approached each other with respect and understanding. In

other words, they did not fight each other because of the differences in their faith. As in the history of the European tribes, which we call modern world today, people have not been tortured or tormented due to their religious beliefs in the East. This reminds us the statement of the “Light rises from the East!”. Until now, commercial and cultural effects of the Silk Road have been studied. Unfortunately, there has been no detailed study of their religions and beliefs. Perhaps as beliefs are identified with societies, this field of study is seemed unnecessary. However, this field is also crucial and needs to be studied. Perhaps the most important aspect of the issue is that a huge part of the Silk Road adopted Islam over the time and formed the largest states in history. This is an issue that needs to be carefully considered.

Keywords: silk road, religious, Turks

Doğu ile Batıyı birbirine bağlayan ve kollarıyla birlikte binlerce kilometreyi bulan tarihi İpek Yolu’nun maddî ve manevî pek çok etkisi vardır. Konu başlığından da anlaşılacağı üzere bizi ilgilendiren manevî boyutu içinde değerlendirilmesi gereken dinî sahadır. İpek Yolu vasıtasıyla farklı toplumlar kendilerinden başka da inançların olduğunu anlamışlardır. Her ne kadar ilişkiler ticari ve mal alıp vermeye başladıysa da zamanla bu ilişkiler kültürel alanda olduğu gibi dinî alanda da etkileşime dönüşmüştür.

Başta Çinliler olmak üzere Tibetler, Hindler, Farslar, Türklerin bütün boyları, Araplar ve en son Avrupa Kavimleri farklı dinlerin olduğundan haberdar olmuşlardır. Bu bilgiden sonra farklı inançlar bu yüzden çatışma ve çekişmeye girmemişler, birbirlerine saygı ve anlayışla yaklaşmışlardır. Yani inanç farklılığı sebebiyle savaşmamışlardır. Bugün modern dünya olarak adlandırdığımız Avrupa kavimlerinin tarihinde olduğu gibi Doğuda dinî inançları yüzünden insanlara eziyet edilmemiştir ve işkence yapılmamıştır. Bu da bize “ışık Doğudan yükselir!” sözünü hatırlatmaktadır.

Daha ziyade, İpek Yolu'nun ticari ve kültürel etkileri üzerinde çalışılmıştır bugüne kadar. Dinleri ve inançları üzerinde detaylı ve çok bir çalışma maalesef yapılmamıştır. Belki de inançlar toplumlarla özdeşleştiği için buna gerek duyulmamıştır. Ancak bu da çok önemli ve çalışılması gereken bir bölümdür. Belki de konunun en önemli tarafı İpek Yolu'nun büyük bir kısmının zamanla İslâmiyeti kabul ederek tarihin en büyük devletlerini çıkarmasıdır. Burası da üzerinde özenle durulması gereken bir konudur.

Şimdi İpek Yolu'nun doğduğu yerden başlayarak dinleri ele alalım.

ÇİN DİNLERİ

Dinlilerin “San Kiao” dedikleri üç önemli dinleri vardır. Bunlardan Konfüçyanizm ve Taoizm yerli ve millî dinleridir. Budizm ile dışarıdan gelen evrensel bir dindir.¹ Bu dinler bugünkü Çin Devletinin de resmî dinleridir. Bunların dışında İslâmiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik ise her ne kadar mensupları olsa da resmî niteliğe sahip değildirler. Çin’de yukarıda saydığımız dinlerden önce, “Şang-ti” diye adlandırılan bir Tanrı inancı vardı. Bu inanca göre gök ve tabiat tanrılarına tapınılarak, gelecekte haber verirdi bu tanrılar. Ayrıca imparatora “Göğün Oğlu” denilerek ona da tanrılık izâfe edilirdi. Bu anlayıştan hareket edilerek evin reisi baba da bundan nasibini alır ve ona büyük saygı gösterilirdi. Bunlardan başka çok güçlü bir “atalar Kültü” vardı ve bunun için ölümlerin ruhuna büyük saygı gösterilirdi.²

Künfüçyanizm: Künfüçyüs (M.Ö. 551-479) tarafından kurulan bir din olup Çin’de üst sınıf insanlar ve imparatorluk ailesi tarafından benimsenmiştir. İmparator Vu-ti tarafında (M.Ö. 140-87) devlet dini olarak kabul edilmiş ve 1912 yılına kadar da devam etmiştir. Konfüçyüs, Çin’de yetişmiş en büyük filozoflardan birisidir. Günümüz Çin’inde şimdiki Şan-tung’un bir bölümü olan Lu

¹ Galip Atasagun, *Dinler Tarihi*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 2013, s. 35.

² Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, III. Basım, s. 4-5

Eyaleti'ndeki 'Tsou'da doğmuştur. Hayatının ilk yılları fakirlik içinde geçse de ilim öğrenmeye kendini adanmıştır. Genç (19) yaşta evlenerek iki çocuğu olmuştur. Yirmi yaşında öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Kısa sürede şöhrete ulaşarak taraftarları çoğalmıştır. Devlet işinden ayrılarak fikir ve düşüncelerini anlatmak için bir hükümdara ulaşmaya çalışmış ancak bunu gerçekleştiremeyince doğduğu yere dönerek kitap yazmaya ve öğrenci yetiştirmeye kendini vermiştir.³ Çin'in İpek Yolu güzergâhında ve tem bölgelerinde tapınakları vardır. Çin kültürünün temeli onun prensiplerinden oluşur diyebiliriz.

Taoizm: Çin'in milli dinlerinden biri de Taoizm'dir. Taoizm'i Lao-Tseu kurmuştur. Taoizm, "Tao" kavramı üzerine kurulmuştur. Bu dinde büyücüler, râhip ve râhibeler, dinî şefler vardır. Kendilerine has âyinleri vardır. İlkbahar bayramında ateş yakılmakta (bu yönleriyle Türklerin Nevruz âdetlerine benzerler) ve râhipler yarı çıplak vaziyette ateşe pirinç ve tuz atıp yalınayak üzerinden geçmektedirler. Ölülerin, yaşayanları rahatsız etmeksizin, mezarda güven içinde rahat ettiğine inanılır. Taoizm birkaç asır sonra Budizm'den etkilenerek kilise halinde teşkilâtlanmıştır. Taoizm'in kurucusu Çin'li filozof Lao-Tsu'nun hayatı hakkında fazla bilgi yok, efsanevî bir özelliği vardır. Tahminen M.Ö. 604'te Honan'da doğmuştur. Asıl adı Li-Tan'dır. Lao-Tsu "İhtiyar Bilgin" anlamında lâkabıdır. Çok yaşadığı, Çu Sarayı'nda arşiv memurluğu yaptığı ve Konfüçyüs ile karşılaştığı rivayet edilir. La Tsu'ya göre Tao, dünyayı yöneten sebeptir. İnsan onu bilmelidir. Tao, âlemden önceki yaratıcı prensiptir. O, görülemez, işitilemez ve kavranılamaz, ezeli ve ebedîdir. Kendiliğinden vardır, her şeyde hazır ve nâzırdır. Hiçbir tasvire sığmaz, her şeyin temeli o olur.⁴

³ Galip Atasagun, *a.g.e.*, s. 37.

⁴ Galip Atasagun, *a.g.e.*, . 41.

BUDİZM VE İPEK YOLU

MLÖ. 7. yüzyıldan 4. yüzyıla bir zaman diliminde Kuzey 11 indis tan'da, daha sonra Buda veya "Aydınlanmış kişi" olarak bilinen Siddhartha Gautama isminde birisi yaşadı. I Hinyaperestlik ile çile arasında "Orta Yolu" arayan bir manevi reformcu olan Buda, 'Dört Kutsal Gerçek" e bağlı bir mesaj vaaz etti: Hayat ızdırıp çekmektir; ızdırabm nedeni bir diğer ifade ile ihtirastır; bu ızdıraba son vermenin bir yolu var ve o yol da doğru söz, doğru düşünce, doğru konuşma, doğru davranış, doğru geçim, doğru çaba, doğru ilgi ve doğru yoğunlaşmadan oluşan sekiz aşamalı yolu takip etmektir.

Hayaü boyunca Buda, erkek ve kadın keşişler ile bu gruba girmeyenler arasında bölünerek *sangha* isminde taraftarlarından oluşan dörtlü bir topluluk kurdu. Kısa sürede onlardan birçoğu, evrensel olduğuna inandıkları Buda'nın mesajını yaymak için Hindistan boyunca ve ötesine seyahat etmeye başladılar. Bu, dünya dinler tarihinde ilk geniş ölçekli misyoner çabasıydı.

Bu faaliyet, Maurya hanedanlığında (M.Ö.268-239 dolaylan), İmparator Aşoka -askeri seferlerin ölüm ve ıstıraplarla sonuçlanmasından pişman olan Aşoka, Budizm'e girerek geniş Kuzey Hindistan imparatorluğunda Budizm'i resmi statüye (devlet dini olmamasına rağmen) yükseltti- yönetiminde yoğunlaştı. Buda zamanından beri önderlik eden Budist keşişler, Budizm'in doğru doktrin ve uygulamasıyla ilgili anlaşmazlıkları çözmek için iki konsey düzenlediler. Yaşayan bir efsaneye göre bu tartışmalardan rahatsız olan Aşoka'nın, doğru Budist akidesini oluşturmak için M.Ö. 244'te üçüncü konseyi çağırdığı belirtilir. Bu üçüncü konsey gerçekten olsaydı, sadece bölünmeyi artırırdı.

Geleneksel görüşler, *sangha* içindeki tartışmaların, *arhatlar* olarak atıfta bulunan Aydınlanmaya ulaşan keşişlerin doğasına ilişkin uyuşmazlık üzerinde yoğunlaştığını belirtir. Erotik rüyalar, arta kalan cahillik, şüphelerin gitmemesi vb. zihni veya ilgiyi başka yöne çeken dünyevi şeylere halen maruz kaldıklarını belirterek,

Mahadeva ismindeki bir keşiş tarafından mealen *ar hatların* statüsüne meydan okuyan beş tez öne sürüldü.

Diğer bir tartışma da, *arhatların* yaklaşımının Aydınlanma olasılığını çok az sayıdaki bir grup insanla sınırlandırmış olmasıdır. Aynı zamanda diğer bir anlaşmazlık boyutu da, popüler dini uygulamaların geleneğe, özellikle Buda'nın saygı duyulan hatıralarına sızması konusuna yapılacak işlerle ilgiliydi. Daha “muhafazakâr” keşişler, bu tür yenilikleri, Buda'nın saf mesajına ve Budist hayat tarzının katı bağlılığına tehdit olduğuna inandılar.

Muhafazakârlar, geleneksel bakışa göre *arhatların*, toplum içinde lider olarak yüce statülerini savunurken; çoğunluk, *arhatları*, üst imtiyazlarından aşağı çekmeyi hedefleyen beş tezi destekledi. Muhafazakâr kesim Sthaviras olarak ve muhalifler ise Mahasanghikas veya “toplumun büyük bir bölümü” olarak biline geldi.

Son zamanlarda, Budizm'in ilk dönemleriyle ilgilenen bazı bilginler, anlaşmazlıkların çoğunun daha sonra geldiğini ve var olan bölünmeler için “tarihsel” açıklama olarak geçmiş zamana ilişkin proje yapıldığını öne sürerek, bu tarih versiyonunu gözden geçirmeye çalışmaktadırlar. İlk dönemlerdeki *sangha* içindeki gerginliğin ana noktası, *vinaya* olarak isimlendirilen manastır hayat tarzını yönlendiren kurallara yapılan eklemeler olabilir. “Çoğu” keşiş, sadece Buda'nın kendisi tarafından emredilen kuralları bağlayıcı kabul ederek yeni kuralların eklenmesini ret ettiler. Yakın zamanlardaki bu yoruma göre, *vinaya*'ya eklemeler yaparak bunu “geliştirme”ye çalışanlar Sthaviralar'dı; daha eski ve daha kısa versiyona sahip olduklarını iddia edenler ise Magasangikasler'di ve bu yüzden bunlar “muhafazakâr” gruptu.⁵

Sorunları daha bir karıştırmak gerekirse, Buda'nın öğretileri üzerinde çeşitli yorum okulları gelişti. Bu okulların her biri, toplu olarak *nikaya* olarak bilinir, doğru ve güvenilir olduklarını düşündükleri belli yoruma bağlı olarak, Buda'nın öğretileri olduklarını düşündükleri metinlerle kendi kurallarını derlediler. Efsane, bu şekilde

on sekiz okulun olduğunu söyler. Birçok okul, günümüze sadece metinler bıraktı; fakat günümüze kadar ayakta kalan tek okul, Sri Lanka ve Güneydoğu Asya’da Budizm’in hâkim şekli olan (Skt. Sthaviravada, lit., “büyüklerin yolu”) Theravada’dır.

Budizm, insanlık tarihinde, bir okulun çalışmasını yapmak bile bir ömür boyu sürebilirken, herhangi bir hareketten daha geniş bir metinler yumağı oluşturmaktadır. Çin’de, günümüz felsefe profesörleri, öğrencilerini, “Budizm, ciddi bir çalışma, kara bir deliktir; girerseniz, asla bir daha çıkamazsınız!” diye uyarır.⁵

TİBET VE İPEK YOLU

İpek Yolu, Tibet platosunun tehlikeli dağlık bölgelerinde dolaştı; fakat o, Tibet’i daha yoğun karayoluna bağlayan rotaları teşvik etti. Tibet dünyasının güney batı köşesindeki Ladakh’ta İndus nehrinin üst taraflarında bulunan boyamalar ve kaya kitabeleri, orada Hristiyan ve Maniheizt tüccarların geçtiğini gösterir. Değişik inançtaki Sogdiyanlılar, muhtemelen işlerini Tibet’in içlerine taşıdılar. Budizm, Tibet’e hem Nepal vasıtasıyla Hindistan’dan güney, hem de Çin’den doğu İpek Yolu vasıtasıyla ulaştı.

655 dolaylarından 692’ye kadar süren bir Tibet imparatorluğu, İpek Yolu ticaretinin geçişini kendi yargılamasına alarak Tarım Havzasındaki vaha kentlerinin kontrolünü kazandı. 794’ün hemen öncesinden 851’e kadarki bir asır sonra, Budistlerin egemen olduğu Hotan’ı kontrol ettiler. Bu, Çin’deki Budist fikirlerin Tibet topraklarına daha fazla girmesine izin veren trafikte geçici artışlar anlamına gelmekteydi. Tibet’te ilk Budist tapınak, Samye’de 779 yıllarında yapıldı. Orada, Tarım bölgesinde ve başka yerlerde olduğu gibi keşişler, ticaretle uğraşan din sınıfından olmayan hayranlarının katkılarıyla başarılı oldular.

⁵ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, Medrese Yay., İstanbul, 2006, s. 57-59.

Tibet'in, 7. yüzyılın sonlarından itibaren onları doğu İpek Yolu'nun kontrolü için rakip yarışmacılar yaptığı Çin'le olan ilişkileri, Çin Budizm'inin etkisini hafifletti. Tibetli Budistlerin, neden veya nasıl Hint kaynaklarına, özellikle Keşmir Tantrizimi'ne daha fazla yönelmeye başladıkları tam olarak kesin olmamasına karşın; Tibet'in, Çin'in kültürel hâkimiyetini politik kısıtlama ihtiyacı olası bir faktördü. Keşmir'le uzun süre var olan Budist ilişkileriyle, özellikle Tibet kontrolünde olduğu dönemlerde önemli bir geçiş noktasıydı.⁶

İPEK YOLUNDA MANİHEİZM

Roma imparatorluğu, resmi olarak Hristiyan olmadan önce bile, Maniheistlere, “yabancı” Pers inancının bağlıları olarak işkence etmelerine karşın; Mani'nin dini, Akdeniz dünyasında kendisi hayattayken popülerlikten yararlanmaya başladı. Hristiyanlık devlet dini olur olmaz Maniheizm, belli bir kesime hitap ettiği ve bu yüzden Hristiyanlık'ın “daha doğru” şekli olduğunu iddia ettiğinden dolayı daha büyük bir tehdit olarak düşünüldü. Acımasız sindirmelere maruz kalmalarına karşın Maniheizm'i tekrarlayan düalist ve zıt evrenden oluşan fikirler, Provence'da Kathar hareketi ve Balkanlarda Bogomillerle Avrupa'da Ortaçağ'a kadar ayakta kaldı.

Doğuya doğru Maniheizm, en azından başlarda daha iyi yol aldı. Mani'nin, Amu Derya'nın ötelerinden İpek Yolu boyunca Orta Asya'ya kadar yayılmış olan hayatı boyunca, 20-30 yıl himayeden yararlandı. Bir kez daha, başkentleri Semerkant'ta ilk ve etkin Maniheist topluluğun merkezi olarak inancın aktarılmasında önemli bir rol oynayan Sogdiyanlardı.

Dil bilim yeteneklerini kullanarak Sogdiyanlar, Maniheist metinleri Süryanice'den, Orta Perslerden ve Parthlılar'dan Sogdiyan diline ve oradan Türkçe'ye ve son olarak Çince'ye çevirdiler. 6. yüzyılın sonlarına kadar Sogdiyanlı Maniheist'ler, yüzyılı aşkın bir süre direnecek bir

⁶ Richard C. Folt, *a.g.e.*, s. 84-85.

bölünmeye yol açmasına rağmen bağımsızlıklarını *archegos'dan* (Bağdat'taki başkilise) ilan etmek için yeteri kadar güçlüydüler.

Mihr-Ormazd isimli bir İranlı Maniheist misyoner, 7. yüzyılın sonlarında Çin'e seyahat etti. Chou Empress VVu'nun huzuruna kabul edildi ve ona, Çin'deki en popüler Maniheist eser olan "Sutra'nın İki Prensibi" başlıklı bir metin sundu.

Misyonerin başarısı, yeni öğretiyi çabucak muhalif olan saraydaki Budistlerin kıskançlığına neden oldu. 820'den sonra bir zamanlar Çinli Budistler, aşağıdaki hikâyeyi yaymaya haşladılar:

Wu K'o-chiu-Yüeh insanı-, Ch'ang-an'da yaşardı....Maniheizm'i uygulamaya başladı ve kansı Wang onun örneğini takip etti. Bir yıldan sonra aniden öldü. Üç yıl sonra kocasına bir rüyada, "sapık inancım için bir yıl olmaya mahkûm edildim ve Huang-tzu p'o'da stupa'nın altındayım. Yarın şafakta öleceğim ve keşişlerden oraya gitmelerini ve benim için Elmas Sutrasi (Diamond Sutra) söylemelerini istiyorum ki böylece diğer acı çekme türlerinden kaçmayım" diye söyleyerek göründü.

Koca kendisinden istenileni yapar ve sonra tekrar iyi bir Budist olur.

T'ang yöneticileri, 705'de restorasyonlarından sonra Maniheizm'e şüphe ile baktılar. 732'de İmparator, dinin sadece Çinli olmayanlar arasında yayılabileceğine ilişkin bir ferman yayınladı. Bu kısıtlamanın arkasından verilen muhakeme, Budistlerin onun arkasında olduğunu gösterir: "Mar Mani'nin doktrini temel olarak sapık bir inançtır ve hileli bir şekilde Budizm'in okulu olduğunu varsayar ve bu yüzden kitleyi yanlış yönlendirecektir. Sert bir şekilde yasaklanmayı hak ediyor. Yine de, Batılı Barbarların ve diğer (yabancıların) yerli dini olduğu için onun takipçileri onu kendi aralarında uygularlarsa cezalandırılmayacaklar/"⁴⁰ Batıdaki Maniheist'lerin, dinlerini, Hristiyanlık'ın belli bir zümreye hitap eden bir şekli olarak

sunmaya çalışırken; Doğu’da onu, Budizm’in bir türü olarak tasvir ettikleri açıktır.

Sasani hükümeti, Zerdüşt ruhban sınıfına gittikçe bağladığından dolayı İran’daki Maniheizt’ler, devlet ve Mecusilerin ulaşmayacakları doğuya doğru hareket ettiler. Müslüman Araplar, Sasani İmparatorluğunu 640’larda fethettiklerinde birçok Maniheizt Orta Asya’dan İran ve Mezopotamya’ya geri döndüler. Merkezleri Şam’da olan Emevi Arapları, genelde vatandaşların dini meselelerini kendilerine bırakmaktan memnundu. Fakat 751’deki Abbasi devrimi, Müslümanların kontrol ettiği topraklara bir dini reform dalgası getirdi.

8. yüzyılın ikinci yarısında Abbasi yönetimi altındaki birçok Persli bürokrat, Arap yönetim sınıfının karşısında bir kültürel canlanma formu için çaba sarf etmeye başladılar. Edebiyatta bu, birçok Pers edebi klasiklerinin Arapça’ya tercüme edilmesiyle sözde şuubiyye hareketinin şeklini aldı. Aynı sınıf, Persli entelektüeller içinde, Maniheizm’in kendini ifade etmenin popüler bir şekli anlamında gizemli oldu. Kısa sürede Mani’nin inancı, Sasani ve Roma dünyalarında, resmi dinin bir numaralı baş düşmanı olduğu için, sahip olduğu kuşkulu statüyü elde etti. Sadece Maniheizt olmakla suçlananlara bile acımasızca işkence edildi ve birçok inananlar tekrar doğuya kaçmayı seçti.⁷

ZERDÜŞTLÜK VE İPEK YOLU

Tarih öncesi belli bir noktada -ne zaman olduğu tam olarak bilinmiyor- Orta Asya’nın İran bölgesinin kırsal insanları arasında bir peygamber ortaya çıktı. Daha yaygın bir şekilde Zaratrushtra olarak bilinen Zerdüşt’ün, kimileri tarafından M.Ö. 13. yüzyılın başlarına, kadar kimileri tarafından ise M.Ö 6. yüzyılın sonlarına kadar yaşadığına inanılır. Evi, Azerbaycan’ın en batısından Moğolistan’ın en doğusuna kadar yerleştirilmektedir. Zerdüştlük ve onun öğretilerine kadar uzanan dini gelenek, günümüzde

⁷ Richard C. Foltz, *a.g.e.*, s. 108-110.

Hindistan’da (özellikle Bombay’da), İran’da ve Kuzey Amerika’da küçük topluluklar tarafından temsil edilir. Bazı besteler, gerçekte ilahiler, Zerdüştî’ye atfedilir ve Gathalar olarak bilinen Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta’da korunur. Bu ilahiler, Vedic Sanskritçe’ye yakın olan çok eski İran lehçeleri şeklindedir; ve bu ilahiler, çağımızın ilk yüzyıllarında, bir zamanda Avesta’ya dahil edilmeden önce yüzyıllar boyunca sözlü olarak aktarılmıştır.

Muhtemelen bir din adamı ailesinden gelen Zerdüş, topluluğunun dini uygulamalarını düzeltmeye çalışan bir vaizdi. Çeşitli Hint-Avrupa insanlarına yaygın olan boğa kurban etme ile sarhoş taşkınlıklarına sebebiyet veren ve bir çeşit sarhoş edici içecek olan haomanın (Sanskritçe Soma) ritüel olarak içilmesi gibi belli eğilimlere karşı çıktı (Rig Veda’da Soma, Indra’dan sonra en önemli ikinci tanrıdır). Bu Peygamber, aynı zamanda diğer İran tapmakları arasında ibadette özel yeri olan ve “Bilge Efendisi” veya Ahura Mazda olarak atıfta bulunan tek tanrılı Ahura’yı (Sanskritçe asura) seçti. Diğer İran tanrıları ahuralar ve daevas (Sanskritçe deva) arasında şeytanları alaşağı etti: İngilizce’deki “devil” kelimesi, kavramın kendisi gibi İran kökenlidir.

Bu yüzden Zerdüş, Musa gibi -kendi çağdaşı olabilir- tek tanrılı inancın tohumlarını atan dünyanın ilk peygamberleri arasında görülmektedir. Onun, kötülüğe tanrısallık, Angra Mainyu (Ahriman) atfedip açıklayarak kötülüğe bakışı, antik İsrail’den farklılık gösterir. Bundan dolayı Zerdüştilik, tek tanrılı dinden ziyade, iki tanrılı bir din olarak karakterize edilir.

Çoğu kez, “daha geniş İran”ın -Mezopotamya ve Kafkas’tan Khwarasm, Semerkant, Baktırya (Batı Asya’da Amu Derya nehri ile Hindikuş arasında bulunan eski bir ülke) ve Pamirler ile İranlıları, Medesleri, Parthiyalıları ve Sogdiyanlıları’ da içerir ve diğerleri arasında- çeşitli insanların hepsinin, İslam öncesi Zerdüşti olduğu varsayılır. Son zamanlarda yazarın biri, “Kral Vishtasp’ın, (Zerdüş tarafından) dinini değiştirmesinden sonra, bütün İran’ın Zerdüşti dinine girdiğinin düşünüldüğünü; ve

bunun, Sasani İmparatorluğu'nun sonuna kadar devam ettiğini" dile getirdi. Diğer bilginler, çok az veya hiçbir delile dayanmadan, neredeyse bütün antik İran dünyasını Zerdüşti olarak karakterize etmeye devam ederler.

Bu büyük iddialar, bu yüzden dikkatle ele alınmalıdır. Yahudilik gibi Zerdüştiliğin de antik kökenleri var; fakat bu, esasında Hristiyan döneminin ürünüdür. Zerdüştilik, ilk olarak, Zerdüş'tün hayatından sonraki bin yıl ile bin beş yüzyıl arası bir dönemde, İran Sasani İmparatorluğu'nda, M.S. 3. yüzyılda resmi devlet dini olarak düzenlendi. Elde bulunan Sasani Zerdüştlüğü ile ilgili dokümantasyonlarla kıyaslandığında, ilk zamanlardaki Orta Asya İranlıların dini inanç ve uygulamalarıyla ilgili oldukça az şey biliyoruz.

Sasani Zerdüştlüğü ile bilinen şeyler ve dahası, antik İranlıların dini inanç ve uygulamalarına zorunlu olarak uygulanmaz. Bilinen hiçbir Achaemenid (Pers dünyasını yöneten hanedanlık) kaynak, peygamber Zerdüş'ten bile bahsetmez. Açıkçası, Achaemenid -ve Parth- dönemi İranlıların Sasani formundaki "Zerdüşti" geleneğine yönelirken ihtiyatlı olmalıyız. Aynı şey, Orta Asya için daha geçerlidir.

Bununla birlikte; efsanelerin, tanrıların, sembollerin ve ritüellerin oluşturduğu İran dini "havuz"una açıkça ait olan belli figürleri tanımlayarak geniş bir anlamda İran dilinden konuşabiliriz. İran dili, böylece bu havuzdan alınan figürlerin büyük oranda kullanılmasıyla çeşitli yerel bağlamlarda anlaşılabilir. Bu karışım; farklı figürlerin daha fazla veya daha az ağırlığı olmasıyla yahut da hiçbirinin olmamasıyla zamana, mekana ve İranlı olmayan farklı bölgesel figürlerin sızmasına bağlı olarak değişiklik gösterir.

Zerdüş öncesi ve sonrası birçok İran topluluğunun, güneşi, Ahura Mazda'nın görünen şekli olduğunu düşündüğü görülür. Asur kitabeleri, *Asara Mazas*'nın (proto-İran dilinde *Asura mazdas*) şeklini verir; ve Saka dilinde, *urmayse*, güneş için kullanılır. Güneş ve onun dünyadaki benzeri olan ateşin her ikisi de

saflaştırmaya hizmet etti. Hint-Aryalıların, ateş tanrısı Agni'ye ibadet ettikleri ve Hintlilerin, ölü bedenleri cenaze odunları üzerinde yakarak saflaştırma uygulamalarının köklerinin, İranlıların, kendilerinden geri kalanını güneşe bırakma uygulamalarıyla aynı amacı taşıdığının belirtilmesi not etmeye değerdir. Bir araştırmacı, "...ateş ve ışık, ölü maddeyi yok etmesi ve madde olmayan ruhu cennete serbest bırakması, saflaştırma araçlarıdır. Cennetin kendisi, her iki durumda ışığın yeri olarak düşünülür" olduğunu söyler.

İran dini dünyasında, aynı zamanda bir ay inancı vardı. Ay, antik zamanlarda, özellikle Mezopotamya'da yaygın olan göksel boğanın şekliyle eş kılınırdı. Avesta dilinde ay, *gao chithra* "boğa menisine sahip olma" olarak isimlendirilir. İran efsanesine göre bütün dünyevi hayvanlar bu meniden doğmuşken, bitkiler de meninin toprağa düşen suyundan yaratılmıştır. Milattan önce ikinci milenyumun başlarındaki boğaya tapma delilleri, şimdiki Türkmenistan'ın Altın Tepe'sinde bulunmaktadır. İlk İslami kaynaklarda bahsedilen Buhara'daki Makh tapınağının, esasında ay (cf. İran dilinde mah, "ay" anlamına gelmektedir) tapınağı olduğu öne sürülmektedir.

Belki de İran dininin en belirgin ögesi, ilkbahar başlangıcında düzenlenen Nevruz ("yeni gün") olarak isimlendirilen yeni yıl festivalidir. İran'a özgü olan bu festivalin temelde, İran mitolojisinde "İlk İnsan" figürü Jamshid'le (Av. Yima) bağlantılı olduğu görülür.

Achaemenid zamanına kadar Zerdüş'tün şeytana indirgediği birkaç İran tanrısı, İran dini tapınaklarına, Orta İran topraklarına bile giriyordu. Halen, Achaemenid hükümdarı Darius, eleştirel olarak Saka ve Elamite'lerin "Ahura Mazda'ya ibadet etmediklerini" söylemesi, Achaemenid'lerin bu tanrıya verdikleri resmi üstünlüğü gösterir.

Achaemenid'lerin, kendi takvimlerini Orta Asya insanlarına dayatmaya kalkıştıkları görülür ve fakat bunun başarılı olduğu görülmez. Sogdiyanlılar, çoğu ay için kendi isimlerini koydular ve ilave edilen günler için

(epagomenae), bir İranlının kelimeleriyle yeni isimler icat ettiler: “Amesha Spenta (Bounteous Immortals, tanrısal bir sınıf) için az önem gösterir ve Gathalarla aşinalıktan yoksundur.

Orta Asya’da, popüler olan tanrılar arasında, şarap ve evlilikle birleştirilen bir tanrı olarak Baga (cf. Skt. Bagha, Rus. Bog) vardı. Doğu Türkistan’da Lou-lan yakınlarında Budizm’den, Hristiyanlık’tan, Maniheizm’den önce Sogdiyanlılar arasında yer eden ve muhtemelen M.S. 313’e kadar giden dokümanlardan oluşan Sogdiyanlı “Antik Mektuplar”, sadece “Tapınağın Efendisi” (Vgnpt)’nden bahseder ve fakat Magi’nin efendisinden (Mogrt) bahsetmez. Bu da bize, öncekinin, Sogdiyan dünyasında, Sasani döneminin başlarında bile daha önemli olduğunu gösterir. Nanai tanrıçasından (Anahita veya Venüs’le eş tutulur) sıklıkla bahsedilir. Şeytan figürü, Avesta Angra Mainyu’dan bağımsız türeyen ayırt edici Sogdiyanlı isim olan Shimnu’yu taşır.⁸

YAHUDİLİK VE İPEK YOLU

San Irmağm alçak erimleri yakınında, K’ai-feng’deki bir sinagogdaki bir taş kitabesi, Doğu Asya’da bulunan ilk Yahudi varlığıyla ilgili bilgileri hayal kırıklığına uğratar. 1663 tarihli kitabe; “Din, T’ien-chu’da (lit. ‘Hindistan’, fakat muhtemelen sadece Batı anlamına geliyordu) başladı; ve ilk defa Çin’e, Chou zamanında (Chou hanedanlığı M.Ö.1100-221) götürüldü. Taliang’de (K’ai-feng) bir tz’u (atalardan kalma büyük salon) inşa edildi. Han, T’ang, Sung, Ming zamanlarından şu ana kadar, birçok değişim geçirdi.”

Bu kitabeye inanacak olursak, 20. yüzyılın dönüşümünde, Doğu Çin’de keşfedilen Yahudi topluluğunun, M.Ö. 3. yüzyılın bitiminden önce muhtemelen İpek Yolu vasıtasıyla Doğu Asya’ya gelen tüccarlar tarafından kurulduğu görülürdü. Bu sürecin, Kral Davud zamanında çoktan başladığı öne sürülmektedir.

⁸ Richard C. Foltz, *a.g.e.*, s. 42-47.

Eleştirmenler, bu anlamların yapılandırıldığı anlamdan çok uzakta olduklarını belirtmelerine karşın; ikinci teorinin savunucuları, İbranca İncil'deki "ipek" anlamına gelen terimlere işaret ederler. Uzun bir süredir istekli kimseler, "Sinnim toprağını", çürütülmüş bir bağlantı da olsa, Deutero-İsaiah'daki Çin ile birlikte tanımlamışlardır. 1993'te Mısır'daki arkeolojistler, M.Ö. 10. yüzyıla dayanan ipek örneği buldular ve İsraili tüccarlar, ipeği oraya götürmede herhangi birisi kadar rol oynayabilirdi. İlk zamanlarda Yahudilerin, Asya-Ötesi ticaretine katılma olasılığını tartışmak iyi olabilir ve fakat aynı şeyi daha uç tarihler için söylemek tamamıyla spekülatif olabilir.

Maalesef, K'ai-feng kitabesinin doğruluğu bir başka delille kanıtlanmamış ve o sadece, Çin-Yahudi topluluğunun kendi başlangıç efsanesindeki antikliğe ilişkin en cesur iddiayı yansıtabilir. 1512'den önceki ve 1679'dan sonraki kitabenin her ikisi de, Yahudilerin Çin'e ilk varışlarının Han döneminde (M.Ö. 202 - M.S. 221) olduğunu gösterir. Ataları, İran'dan, ilk önce Ming-ti hükümdarlığı (M.S. 58-75) zamanında bu tarihe uygun olarak gelen bazı Çinli Yahudiler, kendi sözlü kültürüne göre, 18. yüzyılın başlarında bir Yahudi misyonerliğinden bahsettiler. Bu arada, K'ai-feng topluluğunun kurucuları, M.S. 9. yüzyıldan daha önce olmaksızın, Çin topraklarına geçmişte karayoluyla gelen Yahudilerden ayrı ve farklı olarak deniz yoluyla geldiği görülmektedir.

Sağlam kanıtların olmamasına rağmen hem İranlı ve hem de Yahudi tüccarların, İpek Yolu boyunca tarihin çok öncelerinde, belki 3000 yıl veya daha fazla önce aktif olmaları olasıydı. Doğal olarak bu dini fikirler, onlara seyahatlerinde eşlik ederdi ve bu yüzden bu tüccarlar, yol boyunca karşılaştıkları insanlara tanıdık gelirdi. M.Ö. 8. yüzyılın öncesinde İranlı kâhinlerin, Çin'in Batı Chou hanedanlığı tarafından çalıştırıldığına dair delil bulunmaktadır.

Böylece, antik zamanlarda, belli dini fikirlerin coğrafi olarak doğuya doğru yayıldığını, bu fikir sahiplerinin fiziksel olarak oraya gittiğini göz önüne alarak

söyleyebiliriz; yine de bu, İranlı veya Yahudi dini sistemlerinin “geliştiği” veya taraf kazandığı anlamına gelmez. Büyük misyoner dinler, dünya tarih sistemine henüz girmemişti.

Geleneksel toplumlarda dinler, insanlar gibi genelde belli bir yere veya yöreye ve genişletilmiş şekliyle onların yerel kültürlerine bağlı olarak düşünülür. İç Asyalıların veya Çinlilerin bakış açısından, İsrail veya İran kökenli yabancı bir tüccarın uyguladığı din, basit bir şekilde İranlıların veya İsraililerin vatanlarının diniydi; birisi böyle bir dini kabul etmekle, kendisini İranlı veya Filistinliymiş gibi düşünmezdi.

Türkler, Çinliler ve diğer Doğu Asya insanları, sürekli Batı’daki tüccarlarla temasa geçtikleri ve onların düşünüş tarzlarına aşina oldukları için, her iki tarafta da günlük karşılaşmalar ve konuşma aracılığıyla bir çok etkileşimler oldu. Örneğin, Han döneminin (M.S. 221’den önceki bir zamanda) sonlarındaki Taoistler’in, “en yüksek cennet” *ta-lo* terimini, Avesta’nın bölümlerinde Dadvah olarak atıfta bulunan Ahura Mazda’yla ilişkilendirilen İranlıların, garo-dmana (“dua evi”) dört cennetin en yükseğinden ödünç aldığı ileri sürülmektedir.

T’ang döneminde oldukça popüler olan ve yıllık olarak yapılan yaralı ruhları “besleme” ritüeli, sözde “hayalet festivali”nin, gerçekte İran kökenlerine sahip olduğu Japon bir bilgin tarafından ileri sürülmektedir. Festivalin Çince ismi -yu-lan-p’en-, Sogdiyan dilindeki *rw’n* (“ruh”) kelimesinden gelebilir; ve festivalle ilişkilendirilen Mu-lien isimindeki bir keşişin, cehenneme annesini almak için indiği popüler bir hikâyenin, Yunan efsanesi Dionysos ve Semele’ye dayandığı görülmektedir. Çağımızın ilk yüzyıllarındaki böyle diğer etkiler için deliller vardır fakat, fikirlerin benzer etkileşimleri daha önce devam etmiş olabilir; ve İranlı kâhinler, Chou’ya gerçekten hizmet etmiş olsalardı, muhtemelen delilleri olurdu.⁹

⁹ Richard C. Foltz, *a.g.e.*, s. 52-55.

HIRİSTİYANLIK VE İPEK YOLU

Havarilerin (2,9) metinlerinde; Parth bölgesinde, Med ülkesinde, Elam krallığında ve Mezopotamya'daki Yahudilerin, Hamsin yortusunun mucizesine şahit oldukları belirtilir. Hristiyanlık, Yahudi dünyasında ortaya çıktığı için onun Filistin'den doğuya doğru yayılımı, ilk ve en önemli olarak diasporadaki Yahudiler arasındaki temasla kolaylaşması tek yoldur. Bu temaslar, dünyada büyük bir oranla ticari olduğu için, Hristiyanların İpek Yoluyla ilk bağlantılarının Babilli Yahudiler aracılığıyla olduğu kesinlikle söylenebilir.

Milattan sonraki ilk iki yüzyıl boyunca Mezopotamya'yı ve İran'ı yöneten Parthlı Arsacid hanedanlığı, dini, son derece önemli bir politik konu olarak düşünmediler. Sonuç olarak, Parthlı kaynaklarda dini mezheplerden çok az bahsedilmiştir ve biz, sadece Hristiyanlık'ın Doğu'da yayılmasını sonraki materyallerin analizine bağlı olarak tahminde bulunabiliriz. Parth krallığının batı kısmında, Hristiyan toplulukların, çeşitli Yahudi ve diğer mezhepler şeklinde, yerel kültürler ve İran'ın çeşitli dinleri arasında geliştiği görüldü.

Bir Hristiyan kaynağında, Orta Asya topluluklarıyla ilk bilgi, M.S. 196 dolaylarında Bardaisan'ın yorumudur; "Gilanians ve Baktrianlar (Özbekistan ve Tacikistan'ın eski adı) arasında kız kardeşlerimizin yabancılarla hiç temasları olmadı." Aynı zamanlarda yazılan Thomas'ın havari metinleri, "Kuşan topraklarından (baith kaishan) bahseder.

224'te yeni bir hanedanlık olan Sasaniler, Parthlıları yendiler. O zamana kadar Hristiyanlar, İran dünyasında sayıca çoktular. Eski bir kilise tarihi, 225'te Perslilerin kontrol ettiği topraklarda 20 tane piskoposluğun olduğunu söyler. Sasani İmparatoru 1. Shapur'un, 256 ve 260 tarihlerinde Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin ardından, Yunanca ve Süryanice konuşan Hristiyan esirler İran'a sürgün edildiler ve oradaki Hristiyan sayısına eklendiler.

İlk üç Sasani imparatoru, geniş bir şekilde, Parthlıların İran dilinden olmayanlara karşı gösterdiği

toleransı devam ettirdiler. Shapur, “Mecusilere, Zındıklara (Maniheistler), Yahudilere, Hristiyanlara ve herhangi dinden olan insanlara dokunulmamasını ve inançlarında barış içinde olmalarını” ferman buyurdu. 2. Bahram döneminde (276-293 dolayları), yine de Sasani sarayı Zerdüş papazlığıyla bağlarını sıklaştırdı. Başpapazı Kartir olup Zerdüşlüğü yeni imparatorluğun resmi dini yapmak için bir kampanya başlatıyordu. Bunu yapmak için Kartir, kendisini potansiyel olarak gördüğü rakip dini organizasyonları yok etme zorunluluğunda hissetti. 280 yılındaki bir kitabede, Hristiyanları işkence edilmesi gerektiğine inandığı gruplar arasında sayar. Aynı zamanda Kartir, karşı çıktığı gruplar arasında Yahudileri saymasına karşın Yahudi topluluklarının gerçekte hedef alındığına dair bir delil yok. Muhtemelen, bir tehlike oluşturacak kadar çok değildiler.

Bu gizlenen düşmanlığa rağmen İran’daki çeşitli Hristiyan toplulukları, yavaş bir şekilde durumlarının güçlenebileceği ortak bir kilise inşa ettiler. 410’a kadar İran kilisesi altı bölgeden oluştu ve 424’teki bir mecliste piskoposlar, kiliselerinin idari bakımdan Batı’dan bağımsız olduğunu beyan ettiler. Doğu’da, Merv ve Herat adlı iki bölgenin eklenmesi, Hristiyanlığın İpek Yolu boyunca yayılımının devam ettiğinin bir göstergesiydi.

Sasani yönetimi altındaki Hristiyanlar güvenli bir hayat yaşamadılar. Çoğu kez bu durum, imparatorların bireysel olarak onları hoş görmesinin ötesine gitmedi; Hristiyanlar, Sasani ordusunda (yine de aşağıdaki suçla itham edildiler) hizmet ettiler ve bir Hristiyan General, Sasanileri, Bizanslılara karşı bir savaşa bile sürükledi. Fakat dini otoriterlerini imparatorluğun politik otoritesiyle bağlamaya çalışan Mecusiler, İran’ın Zerdüş dininden olmayan dini topluluklarına karşı sürekli bir lobi çalışmasında bulunuyorlardı. Politik hedeflerinde en başarıları oldukları dönemlerde (309’dan 379’a 2. Shapur, 421’den 439’a 5. Bahram ve 439’dan 457’ye 2. Yazdigard yönetimi altında olduğu dönemler gibi) Hristiyanlar, Yahudiler ve Maniheistler, çok acı çeken dini gruplar arasındaydı. 2. Shapur, Hristiyanların devletin ve Zerdüş dininin

değerleriyle ihtilafli olduğu çeşitli noktaları listeleyen bir kraliyet emri yayınladı:

Hristiyanlar, kutsal öğretilerimizi yok ediyorlar ve insanlara, tek bir Tanrıya itaat etmelerini, güneşi veya ateşi onurlandırmamayı öğretiyorlar. Onlara, suyu abdestleriyle kirletmelerini, onları evlilikten ve çocuk doğurmaktan sakınmayı ve Şehinşahlarla savaşa gitmeyi reddetmelerini de öğretiyorlar. Vicdansızca hayvanları öldürüp etlerini yiyorlar, insanların ölümlerini toprağa gömüyorlar ve yılanların ve sürüngenlerin kökünü iyi bir Tanrıya atfediyorlar. Kralın birçok hizmetçisinden nefret ediyorlar ve cadılığı öğretiyorlar.

Bunun aksine, devletin ve maginin yollar ayrıldığında (293'ten 303'e Narseh, 399'dan 421'e 1. Yazdigard, 484'den 488'e Balash, 488'den 531'e Kavad ve 579'dan 590'a 4. Hormizd dönemlerinde olduğu gibi) Hristiyanlar ve Yahudiler barış içinde yaşayabildiler ve genellikle bu konuda başarılıydılar. Gerçekten, bazı gözlemcilere, İslam 7. yüzyılda sahneye çıktığında, Hristiyanlığın Zerdüştlüğün yerine geçme aşamasında olduğu, en azından halk seviyesinde görünmektedir. 11. yüzyıl yazılarında Orta Asyalı İslam bilgini Biruni, zamanında "Suriye, Irak ve Horasan yerleşimcilerinin çoğunun Nesturi olduğunu" ileri sürer.

Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olarak kabul edilmesinin, İran Hristiyanlığı üzerinde iki önemli etkisi oldu. Bunların bir tanesi, Roma kilisesiyle ideolojik farklılıkların olmasına karşın İran'daki Hristiyanlar, şimdi de kendilerine uygulanan işkencelerde mazeret olarak kullanılan yabancılarla bağlantısı olduğundan çoğu kez şüphelenildi. Gerçekten, İran'daki Hristiyanlara uygulanan işkencelerin birçoğu, iki imparatorluk arasındaki politik durumla doğrudan ilgiliydi.

Diğer etki de, Hristiyanlığın Batı'da devlet sponsorluğunu kullanmasıyla doktrin tartışmaları, rakip yorumları baskı altında tutmada kullanabilecekleri hükümet desteğindeki Parthiler tarafından kazanılma eğilimindeydi. Ay m şekilde, Hristiyanlığı seçmeyen Roma vatandaşları

gözden düřtüler ve çoęu kez tehlikedeydiler. Kilisenin devlet destekli işkenceleri sonucunda birçok entelektüel ve dięerleri, Sasani İmparatorluęuna sığınma için Akdeniz dünyasına kaçtı. Birçok Atinalı filozof, Suriyeli doktor ve Sabeen astrologları, bu rotayı takip edip Sasani kültürünün zenginliğine katkı sağladılar.

İran'ın güney batısında Cündişapur'un şimdiki viran şehri, klasik Yunan tıbbının, felsefesinin ve astronomisinin yeni bir merkezi oldu; ve orada kurulan okul, paganlarla ve benzer şekilde doğulu Hristiyanlarla doldu. Gelecek beş yüzyıl Cündişapur, dünyanın en önemli merkezlerinden biri oldu. Müslüman Araplar, 7. yüzyılın ortalarında bölgeyi fethettiğinde, okula dokunmadılar ve iki yüzyıldan daha fazla bir süre yeni İslâm inancına önderlik eden beyinlerin çoęu, eğitimlerini oradaki Hristiyan öğretmenlerden aldılar.¹⁰

Sonuç olarak; Hristiyanlık yaklaşık bin yıl İpek Yolu üzerinde görölmüş olsa da neredeyse tamamen yok olmuştur. Kanaatimce bunun iki ana sebebi var. Birincisi Hristiyanlığın, insanları dünyadan el-etek çekmeye teşvik etmesidir. Halbuki bu durum İpek Yolu'nun ruhuna ters düşer. Ticaretle uğraşan bir topluluk bunu kabullenemez. İkincisi ise Türk Boylarının neredeyse tamamının Müslüman olmasıdır. Asırlarca bu değerli yolu elinde tutan Türkler İslâmiyeti kabul ederek Hristiyanlığın önünü kapamıştır.

İPEK YOLU VE İSLÂMİYET

Dinler arasında İslâmiyet kadar ticareti teşvik eden ve mensuplarına zengin olmayı örgütleyen başka bir din yoktur. Hz Muhammet tüccardı ve tüccar olan Hatice ile evlenmişti. İslâm'daki zekât müessesesi ve toplumsal yardımlaşma ve dayanışma Müslümanlar arasında devamlı bir para ve mal sirkülasyonu sağlamaktadır. Araplar Yemen ve Şam arasında deve kervanlarıyla mal getirip götürüyorlardı. Müslümanların sınırlarını genişletmesiyle

¹⁰ Richard C. Foltz, *a.g.e.*, s. 91-94.

birlikte bu alışkanlık iran ve Anadolu'ya kadar yayıldı. Böylece özellikle Türk Boyları birer birer Müslüman olmaya başladılar.

İlk Müslüman tüccar ve tebliğciler Orta Asya'nın tarım havzasına vardıkları zaman dünyadaki en zengin bir dinî kültürü buldular. O güne kadar yerleşimcilerin çoğunluğu muhtemelen Budistti. Ancak Maniheist ve Nesturi topluluklar da vardı. Bunların yanında geleneksel inançlarına bağlı topluluklar da yok değildi.

Araplar önceleri özellikle Emeviler döneminde İslâm'ı kendi dinleri gibi gördüler. Hatta "alâ dinü'l-Arap" (Arap dini) diyecek kadar da ileri gittiler. Peygamberimiz Hz. Muhammet ve O'nu takip eden Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali devirlerinde savaşların gâyesi daha ziyade İslâm'ı yaymak iken, sonraları özellikle Emeviler döneminde toprak kazanmak, devleti ve teb'asını zenginleştirmek olarak kendini gösterdi. İran'dan sonra Türkistan Coğrafyasına girdikleri zaman çetin ordularla karşılaştılar. Bilhassa İslâm'ın Orta Asya'ya kapısını açan Talas Savaşı'nda (Abbassiler dönemi - 751) Araplarla Çinliler karşı karşıya geldiler. Türklerin bu savaşta Arapların safında yer tutmasıyla âdeta dünyanın kaderi değişti ve İslâmiyet bu kıtaya girmiş oldu.

Böylece Müslümanların "Cihat" gayesiyle Türklerin "Cengâver" vasıfları birleşerek İpek Yolu da İslâm ile tanışmış oldu. Bu savaş olmasa Türkler ya İslâmiyet ile hiç tanışmayacak ya da biraz daha geç olacaktı. Aslında yukarıda bahsettiğim Peygamberimiz ve dört halifeden sonra Arapların hedefleri değişince kendilerinden başkalarının Müslüman olmalarını da pek istemiyorlardı. Çünkü Müslüman teb'adan vergi daha az alındığı için işlerine gelmiyordu. Ancak Talas Savaşı'nda Türklerin yardımına muhtaç kalınca mecburiyetten kabullendiler. Zaten bu savaşla birlikte Abbasi halifeleri de iktidarlarını devam ettirebilmek için özellikle askerî alanda Türklerden büyük destek gördüler. Ordularının komutasını ve saray güvenliğini onlara bıraktılar. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanları Tuğrul ve Çağrı Beyler bu maksatla Bağdat'a

kadar ulařtılar. Zaten daha önce de Karahanlılar (840-1212) İslâmiyeti resmen kabul etmişlerdi. Bütün bunlardan sonra İslâmiyet çok hızlı bir şekilde İpek Yolu güzergâhına yayılmış oldu.

Burada şunun üzerinde önemle durmak gerekir; İpek Yolu'na İslâmiyetin girmesi hem İpek Yolu için hem de İslâmiyet için bir kazanç olmuştur. Bugünkü deyimle tam bir “kazan-kazan” cereyan etmiştir. İpek Yolu'nun kazanması, yolların güvenliğinin artmasına ve pazarların çoğalmasına vesile olmuştur. Böylece daha çok ticarete ulaşılmıştır. İslâmiyetin kazanması ise İslâm coğrafyasının sınırlarının genişlemesine, yeni topluluklara İslâm'ın ulaşmasına ve belki de en önemlisi Türk boylarının Müslüman olmasına sebep olmuştur. Böylelikle bu iki unsur âdetâ tek vücut olmuşlardır. Kim ne derse desin İpek Yolu'nun ve Türklerin Müslümanlığı İslâm dinini cihanşümûl-evrensel bir din konumuna yükseltmiştir.

Müslümanların yönetime gelmesi ve ticarete Müslüman tüccarların hâkimiyeti, İslâmiyetin İpek Yolu güzergâhından şehirlere, daha sonra bir asırlık bir süreçte köylere ve obalara yayılmasına yol açmıştır. Orta Asya'nın göçebe topluluklarının İslâmlaşması, öncelikle onuncu asırda İpek Yolu merkezli vaha kentlerine katılmalarının artmasına ve üç Türk-İslâm Devletinin yani Karahanlılar, Gazneliler ve Selçukluların siyasi tesirlerinin ve faaliyetlerinin hızlanmasına doğrudan bağlıydı. O kadar ki Gazneliler, Hindistan'a kadar ulaşarak orada Babür Devleti'ni kurup İslâmiyeti yerleřtirdiler. Bugün o bölgedeki Müslümanların kökü de oraya dayanmaktadır.

İslâmiyet'in İpek Yolu güzergâhında kalıcı olarak yerleşmesinde asimilasyon faktörünü de görüyoruz. Çünkü anne ve babadan birisi Müslüman ise doğan çocuklar da bir şekilde Müslüman oluyorlardı. Tabii burada söz konusu büyük bir oranda baba aracılığıyla oluyordu. Müslüman olan cengâver babanın çocuğı şüphesiz Müslüman oluyordu. Günümüz Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ında bu şekilde soyu devam eden ve ayrı bir sülâle olarak kabul edilen aileler vardır ve onlara “Khoca-

Hoca” olarak isim verilerek daha bir saygı ve hürmet gösterilir.

İpek Yolu’nun içinden geçtiği Türkistan coğrafyasının resmen Müslüman olmasında Karahanlı Satuk Buğra Han’ın (ö. 955) büyük emeği vardır. Aslında İpek Yolu’nda İslâmın yayılması konusunu çok daha teferruatlı bilmek isteyenler onun hayatını ve hükümdarlığını incelemelidir. İslâm kaynaklarında (İbn Miskeveyh) iki yüz in çadır Türk topluluğunun Müslüman olmasından bahsedilir. Gazneliler ve Selçuklular gibi Türkistan coğrafyasını uzun süre yöneten Türk Devletleri de İslâmiyete önem verince Orta Asya’nın bozkırlarında bu dinin yayılması hiç zor olmadı. Bütün Türkistan ve İran coğrafyasına hâkim olan Müslüman Türklerin karşısında o bölgede kimse duramayınca 1040 yılında Gazneli ve Selçuklular birbirleriyle savaştılar. Bunun sonucunda Selçuklular Anadolu’ya, Gazneliler de Hindistan’a yöneldi. Sonuçta Selçuklular Anadolu ve Mezopotamya’ya, Gazneliler de Hindistan’a hâkim oldular. Yani sonuçta bu savaş da hayra vesile oldu.

İpek Yolu’nun kuzey-batısında olan Volga havzasında yaşayan Türk Bulgarları da onuncu asırda Müslüman oldular. Onların Müslüman olmasına da yine Müslüman tüccarlar vesile olmuştur.

Diğer yandan Cengiz Han’ın oğulları ve torunları da İslâm coğrafyasına gelince kelimenin tam manasıyla asimile olup İslamlaşmışlar ve hatta Türkleşmişlerdir. Belki de bu sonuca dayanarak aslen Moğol olan Cengiz Han sanki bir Türk Kağanı gibi anılır.

Sonraki aşamada ise İpek Yolu’nun İslamlaşmasında sûfilerin ve filozofların etkisini ve büyük emeğini görüyoruz. Başta Hoca Ahmet Yesevi (kesin olmamakla birlikte tahminen 1093-1166) olmak üzere, İmam Buhari (810-870), Kaşgarlı Mahmud (1005-1102), Farabi (872-950), İbni Sina (980-1037), Şâh-ı Nakşibendi (1318-1389), Yusuf Has Hâcib (1017-1077) Türk-İslâm hayatının önemli şahsiyetlerinden bazılarıdır. Bunların

hayatları, ilimleri, ve metodları üzerinde çalışmak da bizim konumuza açıklık getirir.

Bu konuda son olarak Müslüman Çinlilerden de bahsetmek istiyorum. Günümüzde Çin’de yaşayan ve Hui olarak adlandırılan on milyon civarında Çinli Müslüman vardır. Huilerin tam olarak kim oldukları ve nereden geldikleri tartışma konusudur. Pers ve arap Müslüman tüccarlar Çin’e kadar ulaşmışlardı. Bunlardan bazıları orada kalarak Çinli kadınlarla evlendiler. Bir rivayete göre de meşhur sahabî komutan Sa’d b. Ebî Vakkas Çin’e kadar İslâmiyeti götürdü, deniyorsa da zayıf bir ihtimal. İpek Yolu’ndan Çin’e seyahat eden Müslümanlara yapılan ilk yazılı referans, Halife Osman tarafından gönderilen elçinin 651’de Şangan’a ulaşmasıdır. 757’de Tans İmparatoru, An Luşan isyanını bastırmada kendisine yardım etmek için paralı askerler topladı. Bunların çoğunluğu Uygurlardan ve Müslümanlardan oluşuyordu. Amacına ulaştınca Müslüman askerlere Çin’in merkezinde toprak verildi. Bunlar oraya yerleşerek Çinli kadınlarla evlendiler. 801’de diğer bir Arap topluluğu ve Sogdiyanlı Müslümanlar, Çin’in güney batısında Yunnan’a saldıran Tibetanlar tarafından kiralandı. Tibetanlar ve Müslümanlar yenilmelerine rağmen Tans, Müslümanlara oraya yerleşmelerine ve Çinli kadınlarla evlenmelerine izin verdi. Huilerin köken olarak bu paralı askerlere dayandığı da rivayet edilir. Diğer yabancı topluluklar gibi Çin’deki Müslümanlar da çoğu kez yaşadıkları yerlerde Çin’ örf-âdetlerine direndiler. Kendi eğitim sistemlerini kurdular, kendi liderlerini seçtiler ve kendi ekonomik sistemlerini uyguladılar. Çinlilerin bireysel olarak İslâm’ı seçtiklerine dair pek fazla delil yok. Çin’e gelip yerleşenler ilk önce kimsesiz çocukları alıp büyüterek onları Müslüman yapmışlardır. Onun dışında evlilikler sonucu yeni bir etnik toplum ortaya çıkmıştır.¹¹

¹¹ Richard C. Foltz, *a.g.e.*, s. 147-148.

KAYNAKLAR

ATASAĞUN, Galip, *Dinler Tarihi*, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya, 2013

TÜMER, Günay - KÜÇÜK, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, III. Basım.

FOLTZ, Richard C., *İpek Yolu Dinleri*, Çeviri: Aydın aslan, Medrese Yayınları, İstanbul, 2006.

II. DÜNYA SAVAŞI KISKACINDA TÜRK BOĞAZLARI

Doç. Dr. ŞARİKA BERBER*¹

Özet:

Eylül 1939’da Almanya’nın Polonya’ya saldırması ile II. Dünya Savaşı resmen başlamıştır. Almanya için Türkiye ayrı bir önem arz etmektedir. Almanya, bu savaşta Türkiye’nin tarafsız kalmasını istemektedir. Almanya Sovyet Rusya’nın Türkiye’nin tarafsızlığını sağlaması için teşvik etmiştir. Lâkin II. Dünya Savaşı öncesinde Sovyet Rusya’nın tavrı büyük bir değişim göstermiştir. Sovyet Rusya Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin iptalini isteyecektir. Müttefik devletler ise Türkiye’nin savaşa

*Hacı Bayram Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
E-mail: sarika.berber@bv.edu.tr. Makale; Şarika Gedikli Berber tarafından 2008 yılında hazırlanan “Tarihî Açından Türk Boğazları Meselesi (1833-1936) adlı doktora tezinden alıntı yapılmıştır.

girmesini istemektedirler. Makalede; Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı boyunca verdiği ve büyük bir başarı gösterdiği 'savaş dışı kalma duruşu' Türk Boğazları ekseninde analiz edilecektir.

Abstract:

In September 1939, Germany attacked Poland World War II officially started. Turkey has a special importance for Germany. Germany wants Turkey to remain neutral in this war. Germany and Soviet Union has encouraged Turkey to ensure the neutrality of Russia. Before the end of World War II, the attitude of Soviet Russia has changed greatly. The Soviet Russia will request the cancellation of the Montreux Convention. The Allies are willing to Turkey's entry into the war. In the article; Turkey's attitude during the Second World War that gave the show a great success and 'non-war stance remains' will be analyzed in the Turkish Straits axis.

İkinci Bir Dünya Savaşı ve Bölgesel Riskler

1 Eylül 1939 tarihinde Almanya'nın Polonya'yı işgaliyle başlayan II. Dünya Savaşı, büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşı'nın devamı niteliğindedir. Eylül 1939'da Almanya'nın Polonya'ya saldırması ile II. Dünya Savaşı resmen başlamıştır.

Lozan'dan itibaren Türk dış politikasının temel amacı; bir yandan, kendisine yöneltilebilecek bir dış askerî müdahale olasılığına karşı etrafında bir ortak güvenlik sistemi kurmak, diğer yandan da dış politikada karşılaştığı sorunları barışçı yollardan çözmekten ibaretti.² Fakat I. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen bir dizi olay Türkiye'nin bu politikasını yeniden gözden geçirmesine sebep olacaktır.

I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra mihver ülkelerinde başlayan silahlanma ve devletlerarasındaki güç dengelerinin değişmesi dünyayı yeni bir kutuplaşmaya sürüklemiştir. I. Dünya Savaşı'nın ardından başgösteren

² Sina Akşin vd, **Türkiye Tarihi**, C.: IV, Cem Yayınevi, İstanbul 2008, s. 193.

yeni bir dünya savaşı tehlikesi gerçek olmuş; Türkiye, İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinden duyduğu endişeleri gizlememişti aynı zamanda Arnavutluğu işgal eden İtalya'nın bununla da yetinmeyeceği açıktı. Akdeniz'in İtalya egemenliği altına girmesi ihtimali; İngiltere için olduğu kadar, Türkiye için de açık bir tehdit ve tehlike teşkil ediyordu. Bu sıralarda Almanya da en kuvvetli diplomatları marifetiyle Türkiye ile yakından ilgileniyordu. Gerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve gerekse Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Almanya'nın Ankara büyükelçisi Franz Von Papen ile yaptıkları görüşmelerde, İtalya'nın Balkanlar ve adalardaki faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı dile getirmişlerdi. Bu sebeple Von Papen, Berlin'e, Arnavutluk'taki garnizonların asgari sayıya indirilmesini ve Oniki Ada'dan Türk karasuları içinde bulunan iki adanın da Türkiye'ye terkini tavsiye etmiş ise de Berlin bu teklifi umursamamıştı.³

Öte yandan Sovyetler Birliği de olası bir savaş durumunda Balkan devletleri ve Boğazlar sebebiyle Türkiye'nin desteğini arıyordu. Türkiye ise Sovyetler ile dostane ilişkiler kurmak arzusunda idi ve bunun için de Sovyetlerin İngiltere ve Fransa ile yaptığı Barış cephesi görüşmelerine olumlu bakmaktaydı.⁴

Bu yıllarda Japonya'nın Mançurya'yı, İtalya'nın Habeşistan'ı işgalinin ardından Almanya'nın silahlanmayı hızlandırdığı görülür. 1936 yılı ise Türkiye için kritik bir yıldır. Savaşın emarelerinin iyice hissedildiği bu yıllarda Boğazların statüsü iyice önem kazanmıştır.⁵ Zira Boğazlar silahsızdır yani işgale açıktır ve buranın korumu sadece Türkiye için değil, tüm dünya devletleri için önem arzetmeye başlamıştır. 1936 yılından itibaren iyiden iyiye hissedilen savaş tehlikesine karşı Avrupa Devletleri ve

³ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2009, s. 436.

⁴ Armaoğlu, **age**, s. 436-437.

⁵ Erhan Başyurt, **Ateş Yolu Boğazlarda Bitmeyen Kavga**, Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s.61.

Türkiye, güvenliklerini daha iyi koruyabilmek adına ittifaklar peşinde koşmaya başlarlar. Bu doğrultuda Türkiye ve İngiltere arasında 12 Mayıs 1939'da; 23 Haziran 1939'da ise Fransa ile Türkiye arasında “Karşılıklı Yardım Deklarasyonu” imzalanacaktır⁶.

Sovyet Rusya'nın savaş öncesi tavrını ise bir dizi siyasi olay etkileyecektir. Aslında Adolf Hitler bir Batı-Sovyet yakınlaşmasından endişe etmektedir. Aynı şekilde Stalin de Batı'nın Almanya'yı kendi aleyhine kışkırttığına inanmaktadır ve II. Dünya Savaşı öncesi Münih Anlaşması ile Çekoslovakya'nın Südetler bölgesinin Almanya'ya bırakılması Stalin'in tezini güçlendirip Batı'ya olan güvenini sarsmıştır. Bu olaydan sonra Stalin, yaklaşan savaş için hazırlıkları tamamlamak için gerekli olan zamanı kazanabilmek amacıyla Hitler'e yaklaşmaya karar verir. Stalin ilk adım olarak Yahudi asıllı Dışişleri Bakanı Litvinov'u görevden alarak yerine Molotov'u atar. Böylece savaş öncesi Alman-Sovyet Rusya'nın gizli pazarlıkları da başlatmış olur. 12 Kasım 1938'de Hitler-Ribentrop-Molotov görüşmelerinde Sovyet Rusya, Boğazlar'ın mevcut rejiminden duyduğu hoşnutsuzluğu dile getirir. Almanya ise Sovyet Rusya'yı karşısına almak istememektedir ve Sovyet Rusya'nın Boğazlar rejiminden duyduğu hoşnutsuzluğu anladığını ve Sovyet savaş gemilerinin Akdeniz'e daha kolay bir şekilde geçebilmesinin Rusya'nın hakkı olduğunu söyleyerek; Boğazlar rejimine Sovyetler lehine bir değişiklik yapılmasına çalışılacağını ekler⁷.

Bütün bu gelişmeler sebebiyle 20 Ağustos 1939'da Hitler, Dışişleri Bakanı Ribbentrop'u Moskova'ya yolladı ve 23 Ağustos 1939'da “Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı” imzalandı. Bu antlaşma İngiltere ve Fransa'da olduğu kadar Türkiye'de de endişeyle karşılanmıştır. Zira Stalin, Almanya ile yapılan bu antlaşmadan sonra batılı devletlerden “aç

⁶ Deklarasyonun metni için bkz.: **Düster**, Üçüncü Tertip, C.: 20, s. 531-532.

⁷ Oral Sander, **Siyasi Tarih**, C.: 2, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1989, s.149.

gözlü devletler” diye bahsetmiş ve Türkiye için de “bir dayacağı hak etti” sözünü sarfetmiştir.⁸

Aslında 1939 senesinde gerçekleşen Sovyet-Alman Paktı; Sovyetler Birliği’nin savaştan hemen önce Batı’ya karşı olan güvensizliği ve aylardan beri Almanya’ya karşı İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği arasında bir ittifak kurulamaması sebebiyle gerçekleşmiştir. İngiltere ve Fransa ile Sovyet Rusya’nın ittifak kuramamasının sebebi ise aşikârdır. Nitekim Sovyet Birliği; Batı’nın kendisini savunmasız bırakmak istediğinden şikâyetçidir. Batılı devletler ise, anlaşma yapmak için Polonya’ya asker sokma şartını öne süren Sovyetler Birliği’nin, daha sonra Polonya topraklarından bu kuvvetlerini geri çekmeyerek işgal altına alacağından ve etki alanını genişleteceğinden endişelidirler.⁹ Diğer yönleriyle normal bir saldırmazlık paktı olan bu antlaşmanın gizli maddelerinde ise Doğu Avrupa üzerindeki Alman ve Sovyet etki alanları belirleniyordu. 23 Ağustos’ta imzalanan saldırmazlık paktından hemen ardından Almanya doğu sınırını güvence altına almış, büyük bir müttefik kazanmış ve hemen ardından Polonya’ya saldırarak 1 Eylül 1939 yılında II. Dünya Savaşı’nın patlak vermesine sebep olmuştur. Savaşın çıkmasıyla birlikte Türkiye savaşın dışında kalmayı tercih etmiş; savaşta oluşan iki blok arasında bir denge politikası gütmeyi hedeflemiştir. Savaşla birlikte değişen dengelerden yararlanmak isteyen Sovyet Rusya ise Boğazlar üzerindeki statünün değiştirilmesi yönünde isteklerini yavaş yavaş kamuoyuna duyurmaya başlamıştır.¹⁰ Sovyet Rusya, 23 Ağustos 1939 yılında Almanya ile imzaladığı Saldırmazlık

⁸ Kemal Baltalı, **1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi**, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1959, s. 100-102.

⁹ Barış Ertem, “Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk Sovyet İlişkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C., 3/11, Bahar, 2011, s. 252 vd.

¹⁰ Yüksel Oğuz, “Montreux’den Günümüze Türk Boğazları (Uygulamalar, Sorunlar, Çözümler)”, **Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s.49.

Paktı Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra da Boğazlar üzerindeki hak taleplerini dile getirmeye başlamıştır.¹¹

Savaşın Eşiğinde Kritik Günler: 1939 Saraçoğlu-Molotof Görüşmelerinde Türk Boğazları Meselesi

I. Dünya Savaşı sonrasında hızla ekonomik kalkınmaya önem verip silâhlanmaya başlayan Almanya için Sovyet Rusya'yı müttefik yapabilmesi hayati önem taşımaktaydı. Zira Sovyet Rusya'nın Avrupa'da birçok ülkeyle savaşa tutuşan Almanya'nın müttefiki olması, doğu sınırını kontrolü altında tutmasını adına büyük önem arz etmekteydi. Bu doğrultuda 1939 yılında Sovyet Rusya ile Saldırmazlık Antlaşması imzalamayı başaran Almanya, bütün dünyayı şaşkına çevirmiştir.

Almanya için Türkiye ise ayrı bir önem arz etmektedir. Almanya, bu savaşta Türkiye'nin tarafsız kalmasını istemektedir ve bu amaçla da Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin tarafsızlığını sağlaması için teşvik edecektir.¹² Nitekim Almanya için Türkiye'nin coğrafi konumu savaşın kaderini belirleyebilecek bir coğrafya idi. Çünkü İngiltere ve Fransa Romanya'ya askeri garanti vermişlerdi. Bunu da ancak savaş gemilerini Türk Boğazları'ndan geçirerek yapabilirlerdi. Bu nedenle Almanya'nın İngiltere ve Fransa'nın Romanya'ya askeri yardım yapmaması için Türkiye'nin tarafsızlığını ilan ederek İngiltere ve Fransa ile yapılacak ittifak antlaşmasını yapılmaması için bir çare bulması gerekiyordu. Bu nedenle tek başına etkili olamayan Almanya, Sovyet Rusya'ya yaklaşmıştı.¹³ Sovyet Rusya ise kurulduğu yıllarda Boğazlar hususunda Türkiye'ye karşı ılıman bir politika izlemekte ve Boğazlar meselesine Türkiye'nin milli meselesi olarak bakmaktaydı.¹⁴

¹¹ Baltalı, a.g.e., s.92.

¹² Yüksel İnan, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 40, Ankara 1986, s. 91-92.

¹³ Baltalı, a.g.e., s. 96

¹⁴“Lenin’in bu konudaki beyanatı bunu destekler mahiyettedir şöyle ki: 1. Türkiye'nin milli temayülleri tatmin edilmelidir. Kanaatimizce bunu yalnız milli bir istiklalin menfaatleri icap ettirmektedir. 2. Boğazlar sulh ve harp zamanında

Lâkin II. Dünya Savaşı öncesinde Sovyet Rusya'nın tavrı büyük bir değişim gösterecektir. Almanya ise Sovyetlerin değişen tavrına destek sözü verdiği gibi Montreux'un iptalinde ve Boğazlar üzerinde kurulacak olan olası yeni rejiminin Türkiye, İtalya, Sovyet Rusya ve Almanya arasında tespit edilmesi ilkesini kabul etmiştir.¹⁵

Savaş başlamadan önce Sovyet Dışişleri Bakanı Yardımcısı Potemkin, 28 Nisan-5 Mayıs 1939 tarihleri arasında Ankara'yı ziyaret etmiş ve Türkiye'nin olası saldırılara karşı konulması gerektiği fikrini savunmuştu. Yine 1939 yılı içerisinde Ankara'da bulunan Sovyet Büyükelçisi Terentieff, dünyada meydana gelen gelişmeleri değerlendirmek için Başbakan Saraçoğlu'nu Moskova'ya davet etmişti. Bunu takiben 4 Ağustos 1939'da Sovyet Rusya, bir yardım antlaşması imzalamak için Şükrü Saraçoğlu'nu tekrar Moskova'ya davet etmiş bunun üzerine Türk Hükûmeti, Sovyet Rusya'ya bir antlaşma taslağı göndermiştir.¹⁶

Mayıs 1939'da Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakanı'nın Molotof olmasından sonra, Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova'ya daveti yineleneyecektir. Türkiye'nin bu ziyaretten beklentisi; savaş başlamasına rağmen İngiltere ile Sovyet Rusya arasında köprü oluşturma ve böylece Hitler'i tek başına bırakma umuduydu. Sovyet Rusya'nın ise amacı, Türkiye'yi İngiltere'den uzaklaştırmaktı ve gerekirse bu konuda baskı yapmaya hazırdı. Sonuç olarak Türk ve Sovyet taraflarının bu aşamada beklentileri taban tabana zıttı.¹⁷

bütün harp gemilerine kapalı bulundurulmalıdır, 3. Boğazlar tamamıyla ticaret gemilerine açık bulundurulmalıdır...” Ayrıntılı bilgi için bkz.: **B.C.A., 030 01 101 604 3**

¹⁵ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 231.

¹⁶ Antlaşma taslağı için bkz.: (Rıfık Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerine Etkileri**, Gazi Üniversitesi Yayınları No:22, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1983, s. 73-74).

¹⁷ Selim, **Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 90-91.

Saraçoğlu, daha önce Sovyet Hariciye Vekil Yardımcısı Potemkin'in Türkiye ziyareti sırasında görüşülen konuların tekrar üzerinde durulacağı ve dünyadaki bloklaşma olayları ile ilgili yapılacak görüşmelerden güzel haberlerle Türkiye'ye dönme umuduyla Moskova'ya hareket etti.¹⁸ Ayrıca Moskova'ya geçmeden önce görüşmelerin içeriği hakkında Rusya'dan bir ön bilgi almayı da ihmal etmedi. Böylece Saraçoğlu ve Molotof arasında 26 Eylül 1939'da Kremlin Sarayında görüşmeler başladı. Aynı gün süren görüşmeler akşam yemeğinde de devam etmiş; Sovyet temsilcileri Türk-İngiliz-Fransız ittifakının içeriği hakkında Türk yetkililerinden bilgi almaya çalışmışlardır. Saraçoğlu, görüşmelerin ilk safhalarını her iki taraf içinde olumlu geçtiğini kaydeder. Sonuçta olası ittifak hakkında yeterli bilgiyi aldığını söyleyen Molotof, konuyu hükümetine arz edeceğini, hükümetinden alacağı cevap doğrultusunda Türk-Sovyet Paktı konusunun 1 veya 2 gün sonra görüşüleceğini söylemiştir.¹⁹

Bu esnada ilginç bir olay gerçekleşti. Görüşmelerin yapıldığı günün ertesinde Alman Hariciye Vekili Ribbentrop Moskova'ya geldi ve Molotof, Saraçoğlu ile görüşmelerini keserek Ribbentrop ile müzakerelere başladı. Bu görüşmeler Sovyet Rusya ile Almanya arasında 1941 Haziran ayına kadar sürecek olan olası ittifakın temel esaslarını oluşturuyordu. Saraçoğlu, Alman Hariciye Vekili ile Molotof görüşmelerinin içeriğini bilmemekle beraber kendisinin bekletilmiş olması yüzünden Sovyet Rusya'nın Türkiye ile imzalayacağı olası bir antlaşmaya eskisi kadar istekli olmadığını anlayacaktır.²⁰

Nitekim Rus Hariciye Vekili Yardımcısı Potemkin, Ribbentrop ile olan görüşmesini tamamlayan Molotof'un 1

¹⁸ Baltalı, a.g.e., s. 93

¹⁹ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1935-1939)**, s. 229

²⁰ **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar(1935-1939)**, s. 230

Ekim Pazar günü saat 18.00’da Türk heyeti ile görüşmelere devam edeceğini bildirmek için Saraçoğlu’nu saat 11. 00’de telefon ile aradı. Böylece yarıda kesilen görüşmeler 1 Ekim 1939’da tekrar başladı. Bu görüşmelere Stalin’de katılmıştı.²¹ Bu görüşmeler Rus heyetinin, Saraçoğlu’ndan Türkiye’nin İngiltere ile yapmakta olduğu ittifak antlaşması hakkında bilgi alma ekseninde etrafında dönmüştür. Nitekim Saraçoğlu Türk-Sovyet Paketi’nin yenileyip yenilenemeyeceğinin durumuna konuyu getirmek istemesine karşılık; Türk- Sovyet Paketi konusunda Ruslar’ın isteksizliği ile karşılaşır. Zira Rusya, paketi yenilemekten ziyade, bu paketi tadil etmeyi önermiştir. Saraçoğlu tadil etme teklifini kabul edemeyeceğini söyleyince Stalin, Saraçoğlu’na ısrar ederek bu teklifi reddetmemesini, Saraçoğlu’nun bu teklifi hükümetine danışması gerektiğini söylemiştir. Saraçoğlu ise Stalin’e cevaben bu durumu hükümetine danışacağını söylemiştir.²²

Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye teklif ettiği 17 Aralık 1925 Türk-Sovyet Paketi’nı yenileme yerine tadil etme teklifinde mevcut bulunan bu tadilin içinde ise şu maddeler mevcuttu: “1-Boğazların ortak müdafaasına dair bir pakitin imzalanması; 2-İmzalanacak antlaşmanın hiçbir şekilde Sovyet Rusya ile Almanya’yı silahlı bir çatışmaya sürüklemeyeceğini öngören Almanya lehine bir kaydın antlaşma metnine eklenmesi; 3-Montreux Boğazlar Sözleşmesi’ne Karadeniz’e kıyısı olmayan devletlerin savaş

²¹ Stalin’in de ilk ve son defa olarak katıldığı toplantıdan sonra Şükrü Saraçoğlu izlenimlerini şu şekilde dile getirmiştir: “...Stalin’in huzuruyla müzakerelere devam edildi. Evvela Sovyetler, İngilizlerle yapmak üzere olduğumuz yardımlaşma paktinin bir çok noktaları üzerinde tevakkuf ettiler. Ve benden izahat istediler. Ben kendilerine izahat vermeye bakmadan aramızda malum olan esas dairesinde bir pakt yapmanın mümkün görünüp görünmediğini sordum. Cevap müspet olmamakla beraber menfi de değildi. Onlar daha ziyade herhangi bir vesika imzasıyla işi atlatmak ister görünüyorlardı...” Ayrıntılı bilgi için bkz.: **Türkiye Dış Politikasında 50 yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, (1935-1939)**, s. 230

²² Bu görüşmelerden de anlaşılacağı gibi Sovyet Rusya’nın asıl amacı, Türkiye’yi İngiltere-Fransa bloğundan ayırmaktı. Türkiye’yi batı bloğundan ayırma gayretlerinin ardında ise Almanya vardı. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar (1935–1939)**, s. 231.)

gemilerine, boğazların sulh ve barış zamanlarında kapatılmasına dair bir maddenin eklenmesi; 4-Sovyet Birliği'nin Beserabya'yı ve Bulgaristan'ın Dobruca'yı işgali karşısında Türkiye'nin tarafsız kalması.”²³

1939 yılında Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun Moskova'ya gidişi ile başlayan Tük-Rus görüşmelerinde Sovyet Rusya'nın isteklerinin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Türkiye'ye yüklediği taahhütlere aykırı olduğu vurgulanmış, Sovyet talepleri kesin bir dille reddedilmiştir. Nitekim Saraçoğlu Türkiye'ye dönmeden İngiliz ve Fransız elçileriyle 19 Ekim 1939'da Üçlü İttifak²⁴'ı imzalayarak, Sovyet Rusya'ya karşı Türkiye'nin güvenliğini sağlamayı amaçlamıştır²⁵.

Aslında Sovyet müzakereciler Alman önerilerini yakından izlemişler ve Türkiye'ye Alman önerileri doğrultusunda yaklaşmışlardı. Almanya muhtemel bir Türk-Sovyet Antlaşması'ndan çekinmekteyse de Sovyetlerin böyle bir şeye zorunlu bırakılması halinde bu antlaşmanın kesinlikle Almanya'ya karşı kullanılmaması varsayımıyla hareket ediyordu²⁶. Bu minvalde Moskova'ya farklı niyetle giden Saraçoğlu, burada Stalin'in Boğazlar'ın ortak savunulmasına dair bir pakt ısrarıyla karşılaştı²⁷. Zira, Sovyet Rusya, bu yolla Avrupa'ya karşı Türkiye'yi baskı yoluyla kendisine bağlamak istemekteydi²⁸.

Almanya her ne kadar Rusya ile Saldırmazlık Antlaşması imzaladıysa da, Rusya'ya karşı ikili oynamakta ve Türkiye'yi İngiltere ve Fransa'dan ayırarak kendi saflarına çekmeye çalışmakta idi. Zira, Sovyet Rusya'nın istekleri Almanya için kabul edilebilir değildi ve böylece Almanya, Rusya ile yaptığı ittifaka son vererek 18 Aralık 1940'ta Rusya'yı işgali için planladığı Barbarossa Harekâtı'nı başlatma emrini verdi. Almanya bununla

²³ Süleyman Kocabaş, **Türkiye'nin Canı Boğazlar**, İstanbul 1994, s.163

²⁴ Antlaşma metni için bkz.: **Düştur**, Üçüncü Tertip, C.: 21, s. 15-18.

²⁵ **Baltalı, a.g.e.**, s. 97.

²⁶ Deringil, **a.g.e.**, s. 91.

²⁷ Sovyet Rusya'nın talepleri için bkz.: (Burçak, **a.g.e.**, s. 84-90, 95-96, 99-101).

²⁸ Burçak, **a.g.e.**, s, 105-119.

birlikte Sovyet Rusya'nın Boğazlar üzerine giriştiği teşebbüslerden de Türkiye'yi haberdar edecektir. 1940 yılının Kasım ayında Sovyet Rusya, Boğazlarda deniz ve kara üsleri istediğini Almanya'ya bildirmişse de Alman-Sovyet ilişkilerinin bozulması ile beraber 1941 yılında Türkiye'ye bir nota vererek Boğazlar üzerindeki isteklerini geri aldığını ve Boğazlar konusunda hiçbir niyeti ve talebi bulunmadığına dair Türkiye'ye güvence vermişti. Bunun üzerine 25 Mart 1941 tarihinde Ankara ve Moskova'da "Türk-Sovyet Saldırmazlık Deklerasyonu" yayımlanmış hatta Ankara'nın siyasi güvenini sağlamak amacıyla 16 Aralık 1941'de Eden-Stalin görüşmelerinde; Ege Denizi'ndeki bazı adaların Yunanistan'a verilmesiyle beraber Bulgaristan ve Kuzey Suriye'den de bazı bölgelerin Türkiye'ye verilmesi meselesi ortaya çıkmıştır. Nitekim bu konu, daha sonradan İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi tarafından da doğrulanacaktır.²⁹

Bu yıllarda İngiltere ise 12 Ocak 1941'de, Oniki Ada'ya Mihver tarafından bir Müttefik saldırısı beklendiğinden Bingazi ve Oniki Ada'yı işgal etmeye³⁰ ayrıca Balkanlar için stratejik ihtiyat hazır bulundurmaya karar verecektir³¹. Bu arada harekete geçen İngilizler, Oniki Ada'yı yakından kontrol etmek için 25 Şubat 1941'de İtalyanlara ait deniz uçağı üssüne de sahip küçük Meis

²⁹ Baltalı, a.g.e., s. 110

³⁰ Hans-Adolf Jacobsen, **1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı**, (Çev.: İbrahim Ulus), [Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları](#), Ankara 1989, s. 32; **Ayin Tarihi**, Ekim 1940, s. 163.

³¹ Nitekim Alman Başkomutanlık Kurmay Başkanı Keitel'in 19 Ocak 1941 günü İtalyan Generali Guzzoni ile yaptığı görüşmede Guzzoni; 12 Ada'ya yapılması beklenen taarruzun şimdiye kadar gerçekleşmediğini belirtecek ve 12 Ada'da yaklaşık üç aylık stok olduğunu, buradaki kuvvetlerin zayıf olduğunu, buna rağmen Bulgaristan'dan Yunanistan'a karşı bir Alman saldırısı halinde, her şeyden önce Mısır'dan Ege Denizi'ne yapılacak İngiliz nakliyatına karşı etkin bir taarruz gücü olduğunu söyleyecektir. Fakat Keitel'in bu görüşme ile ilgili yaptığı mütalaadan bir taarruz halinde burada ciddi bir direniş beklenemeyeceği ve Yunanistan'a yapılabilecek İngiliz nakliyatına karşı söz konusu adalarda bulunan İtalyan kuvvetlerinin taarruzı bir müdahalesinin düşünülemeyeceği kanaatine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Jacobsen, a.g.e., s. 290).

Adası'nı işgal etmişlerdir³². Tüm bu gelişmelerden sonra İngiltere Türkiye'den savaşa girmesini, Türkiye ise İngiltere'nin önüne türlü sebeplerle çıkarak tarafsızlığını korumak istemiştir³³.

SICAK SAVAŞ'TA SOĞUK SAVAŞ PROVALARI: KONFERANSLAR

Konferansta Türkiye ve Türk Boğazları Üzerinden Yapılan Pazarlıklar

II. Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin savaştan devletlerle ilişkileri incelendiğinde ortaya çıkan en önemli problemin savaşa girmeme noktasında gösterdiği direnç ile ilgili olduğu görülmektedir. Türkiye'nin savaşa girmemek için gerçekleştirdiği diplomatik çabalar, II. Dünya Savaşı boyunca devam etmiş ve bu çabalar esnasında da Türkiye yoğun diplomatik ataklarla karşı karşıya kalmıştır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın zor yıllarında dahi tüm ülkelerin haklarını eşit seviyede koruma başarısı gösteren yegâne devlet olmuştur³⁴. Nitekim Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türk dış politikasının temeli, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve Türklerin kendi toprakları üzerinde kendi kaderlerini çizme hakkına sahip çıkmaları olmuştur. Savaş yıllarında da İnönü bu hakka ve

³² **Ulus** , 27 Şubat 1941; **Yeni Asır** , 28 Şubat 1941, **Cumhuriyet** , 28 Şubat 1941.; Jacobsen, **a.g.e.**, s. 314.

³³ Çünkü İngiltere, savaşta olmadığı için savaş planlarını Türkiye'ye vermemektedir. O sırada The Times gazetesinin Ankara'daki muhabiri şu bilgiyi vermiştir: "İngiltere, Türkiye'nin ittifak icabı olarak savaşa girmesini istemiş, Türkiye, savaşa girmeyi reddettiği gibi üs vermekte istememiştir. Çünkü Türkiye Almanya'nın saldırısına uğramaktan korkuyormuş. İngiltere ise Almanya'nın bunu yapacak kadar kuvvetli olmadığını ileri sürünce Türkiye aşırı derecede malzeme yardımı istemiş, muhabir makalesinde bu sebeplere ek olarak İngiltere'nin, Türkiye'ye savaş planlarını vermemesi ile Türk-İngiliz ilişkilerinde bir 'İtimat buhranı'nın meydana geldiğini" söylemiştir. Bkz.: (Fahir Armaoğlu, "*Sovyet-Amerika Münasebetlerinin Üç Yılı (1945-1948)* ", **SBF Dergisi**, C.: IV, No: 3-4, 1949, s. 379-380).

³⁴ İ. Reşat Özkan, **Dış Politika, Dış Kapının Mandalı**, Çınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 164, vd.

Türk topraklarının bütünlüğüne, Türk dış politikasının temel ilke ve amaçları olarak bakmıştır³⁵.

Türkiye'nin tarafsızlığı, savaşan devletlerin menfaatlerine uygun olmadığı için bu devletler, Türkiye'nin tarafsızlığını bozma noktasında büyük çabalar göstermişlerdir. Türkiye ile ilgili Müttefik devletlerin görüşlerini ortaya koydukları, zaman zaman kararlar aldıkları politik ortamlardan biri de konferanslar olmuştur. Konferanslarda hararetle tartışılan en önemli başlık şüphesiz Türkiye'nin savaşa sokulması meselesi idi. Bu konferanslarda Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusundaki tavrı, hem Türkiye hem Müttefik devletler açısından büyük öneme haizdi. Savaş süresince Kazablanka Konferansı, Adana Konferansı, Washington Konferansı, Quebec Konferansı, Moskova Konferansı, 1. Kahire Konferansı, Tahran Konferansı, 2. Kahire Konferansı ve Yalta Konferansı, savaş boyunca savaşan devletlerin diplomatik ilişkilerine yön, yol ve şekil vermiş; bazı konferanslarda direkt Türkiye'yi savaşa sokma amacına yönelik tartışmalara sahne olmuştur³⁶.

³⁵ Zeki Kuneralp, İkinci Dünya Savaşı'nda, Türk Dış Politikası'na ışık tutan bazı belgeleri derlediği bir kitabının giriş bölümünde, benzer noktalara değinmektedir: “(Belgeler) Yazıldıkları vakit gizli idiler, bugün gizlilikleri kalmamıştır. Bunları bugün yayımlamak, bir sır ifşası değildir. Malûm ilamıdır... fakat başka bir şekilde, bizim yönümüzden. Tuhaf bir huyumuz vardır: Ne kadar eski olurlarsa olsun dış siyasetimize dair resmi belgeleri yayımlamaktan çekiniriz, kapalı tutarız. Belgeleri yazarlar, belgelerde ismi geçenler ölüp giderler, belgelerin değindikleri konular köhneleşir, aynı konulara ait yabancı belgeler yayımlanır, konular amme malûmu olur, biz belgelerimizi yine gizli biliriz. Bu doğru değildir, faydası yoktur, zararı vardır. Zira bu kötü huyumuzdan dolayı, kendi tarihimizi yabancı kaynaklardan öğrenmek zorunda kalırız...” Ayrıntılı bilgi için Bkz.: Zeki Kuneralp, **İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti, Dışişleri Bakanlığından On Bir Telgrafı**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1982, s.7-8.; Edward Weisband, **II. Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası**, (Çev.: M. Ali Kayabal), Milliyet Yayınları, Ankara 1984, s. 23 vd.

³⁶ Cemil Bilsel, **Sovyet Rusya-Türk Notaları Işığında Türk Boğazları**, İstanbul 1948, s. 29-30.

1- Kazablanka Konferansı (14 – 24 Ocak 1943)

15 Ocak 1943 tarihli bu konferans, Roosevelt ile Churchill, Fas Sultanı ile De Gaulle arasında yapılan³⁷ bu konferansta savaşta karşılaşılan stratejik ve diplomatik sorunlar, Sovyet Rusya üzerindeki baskıyı hafifletmek için Sicilya'ya çıkartma yapılması, Balkanlar'da ikinci bir cephe açılması için Türkiye'nin savaşa katılmasını sağlamak üzere hazırlıklara girişilmesi gibi meseleler ele alınmış; müttefik devletlerin siyasi birliğini sağlayamamakla beraber stratejik yönden uyum sağladıkları bir toplantı olmuştur.³⁸

2- Washington Konferansı (12 – 16 Mayıs 1943)

Roosevelt ile Churchill arasında Kuzey Afrika cephesinin kapanması üzerine savaşın gidişatını müzakere etmek üzere gerçekleşen konferansta, İtalya'nın işgal edilmesi; ikinci cephenin Fransa'da açılması; savaş sonrasında kurulacak barışın korunması sorumluluğunun Amerika, İngiltere, Sovyet Rusya ve Çin'e verilmesi kararlaştırılmış; savaşta Türk havaalanlarından nasıl faydalanılabileceği tartışılmıştır.³⁹

3- Quebec Konferansı (11 – 24 Ağustos 1943)

1943 yılında Roosevelt ile Churchill arasında gerçekleşen konferansta; Almanya'nın savaş sonrası alabileceği olası konumlar görüşülerek; Türkiye'nin savaş dışı durumu değerlendirilmiş; ülkenin Müttefikler yanında savaşa katılması için zamanın erken olduğu hususunda anlaşılmıştır. Konferansta ayrıca Türkiye'nin askerî gücünü arttırılması; Almanya'ya krom ihracatının durdurulması, Boğazlardan askerî öneme sahip Alman gemilerinin geçmesinin yasaklanması; Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı yardımların azaltılması için çalışılması kararlaştırıldı. Müttefikler bu konularda ve yakın bir gelecekte Boğazlarda kullanmayı düşündükleri havaalanlarının inşasının

³⁷ Oral Sander, **Siyasi Tarih**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1987, s.426.

³⁸ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789-1995**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s.617.

³⁹ Uçarol, **a.g.e.**, s.618.

tamamlanması gibi yardımları Türkiye’den resmen talep ettiler. Türkiye’den istenen bu taleplerin yanı sıra Türkiye’nin savaşa katılmasının istenmemiş olduğu da dikkat çekicidir.⁴⁰ Bunun sebebi ise Mihver devletlerine karşı açılması düşünülen ikinci cephenin Türkiye yerine Fransa’da açılmasının karara bağlanmasıdır.⁴¹

4-Adana Konferansı (30-31 Ocak 1943)

ABD’nin savaşa girmesi ile II. Dünya Savaşı’nın İngiliz-Sovyet Rusya ve ABD işbirliği devresi başlamıştır. Savaşın bu devresinde Türkiye’nin savaşa girmesi konusunda başta İngiltere olmak üzere Müttefik devletlerin baskıları giderek artmıştır. Müttefikler Almanya’nın Stalingrad ve Kuzey Afrika’da yenilmesinin ardından Almanya’yı kesin yenilgiye uğratacak planların içine Türkiye’yi de dahil etmek zorunda kalmışlardı. Bunun doğrultusunda Churchill, Balkanlar’da bir cephe açılması için Türkiye’nin savaşa sokulması gerektiği kanaatini taşıyordu.⁴²

Buna rağmen ABD başkanı Roosevelt, Churchill gibi düşünmemektedir ve bu yüzden Churchill bir kez daha planını Kazablanka görüşmelerine kadar ertelemek zorunda kalacaktır. Türkiye’nin savaşa girmesi hususunda Roosevelt Kazablanka görüşmelerinde kesin tavır almamış, konuyu İngiltere’ye havale etmiş, bunun üzerine Churchill ve İnönü 30 Ocak-1 Şubat 1943 tarihleri arasında Adana’da buluşmuşlardır. Konferans öncesinde Churchill, İnönü’ye verdiği yazılı bir metinde; silâh yokluğu sebebiyle Türkiye’nin savaşa girmemesini anladığını fakat bu devreden sonra mutlaka Müttefikler safında savaşa katılması gerektiğini, böyle bir durumda İngiltere ve Amerika’nın Türkiye’ye askerî yardımlarını büyük ölçüde çıkartacaklarını belirtmiş, ayrıca savaş sonrasında

⁴⁰ Mehmet Gönübol vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası**, A.Ü.S.B.F. Yayınları, C.: 2, Ankara 1987, s.171.

⁴¹ Uçarol, **a.g.e.**, s.618.

⁴² Fahir Armaoğlu, “II. Dünya Savaşında Türkiye”, **AÜSBFD**, C.: 23, No.: 2, (Haziran 1968), s. 186-236.

toplanacak barış konferansına katılabılmenin şartının da savaşa fiilen katılmakla mümkün olacağını ifade etmiştir. Konferansta Türkiye ise Rusya'nın Balkanlar'daki emellerinden rahatsız olduğunu, savaş sonrasında muzaffer bir Rusya'nın Balkanlar'ı komünistleştireceğini ve bu durumdan bir hayli endişelendiğini ifade etmiştir. Churchill ise, savaştan sonra barış ve güvenliği koruyabilecek ve Milletler Cemiyeti'nden çok daha kuvvetli bir Milletlerarası teşkilat kurulacağını, o nedenle kendisinin komünizmden korkmadığını ifade etmiş; Türkiye'nin savaşa katıldığı takdirde Türk kuvvetlerine İngiltere'nin yardım edeceğinin garantisi verilmişti. Konferans özellikle Balkanlar'da bir cephe açılması korkusu taşıyan Almanya tarafından endişeyle karşılanmıştır.⁴³

Churchill Adana Görüşmeleri'nde Türk devlet adamlarından savaşa girme konusunda taahhüt istememiş, bu ise Türk kamuoyu tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Bu arada yapılan Quebec Konferansı'nda Churchill ile Roosevelt, Türkiye'nin askeri bakımdan savaşa katılma zamanının gelmediğine, bununla beraber silâhlendirilmesine devam edlmesine karar vereceklerdir⁴⁴.

5- Moskova Konferansı (19 Ekim – 1 Kasım 1943)

Almanya'nın Stalingrad'da durdurulması ve geri çekilmeye başlaması üzerine savaşın seyri ile birlikte Sovyet Rus diplomasisi de değişmeye başlamıştır. Almanya yenilgiye yaklaştıkça, Sovyet Rusya Türkiye'nin savaşa girmemesini sert bir dille tenkit etmeye başlamıştır. Almanya'nın yenilgisi ve savaşın Sovyet Rusya'nın lehine dönmesi; Sovyet Rusya'nın Türkiye politikasının değişmesine neden olmuş, II. Dünya Savaşı'nın son yıllarında Türkiye, kendini yeniden Sovyet Rusya tehdidi altında hissetmeye başlamıştır⁴⁵. Nitekim bu günlerde

⁴³ Gönlübol, a.g.e., s.166-168.

⁴⁴ A. Halûk Ülman, **İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1942)**, Sevinç Matbaası, Ankara 1961, s.41.

⁴⁵ İnan, a.g.e., s. 96-97.

Sovyet basın ve radyoları tarafından Türkiye'nin şu faaliyetleri açıkça eleştirilmeye başlanmıştı:

- Almanlar ile Sovyetler arasında savaş vuku bulmadan önce Türkiye'nin Almanlar ile dostluk antlaşması yapması,
- Almanlar Volga'ya kadar ilerledikleri zaman Türkiye'nin kuvvetlerini doğu sınırlarına çekerek Sovyetlere sıkıntı vermiş olması,
- Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya harp ilanının tesirsiz ve müttefik zaferi kesinleştikten sonra yapmış olması,
- 1944 Ağustosunda siyasi ilişkilerini kestiği zaman Türkiye'nin hâlâ savaşa girmemesi,
- Boğazlardan Rusya'ya yardım götüren gemilerin Türkiye tarafından engellenmesi.⁴⁶ Sovyetlerin Türkiye'ye karşı bu saldırgan tavrı, 19 Ekim 1943'te üç devletin dışişleri bakanlarının Tahran Konferansı'nı hazırlamak amacıyla Moskova'da toplandıkları zaman, daha da belirgin bir hal almıştı⁴⁷.

Savaşın seyrinin değişmesinin ardından Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Sovyet Rusya ve Çin dışişleri bakanlarının, 19 Ekim 1943'te Moskova'da, Kremlin Sarayı'nda savaş durumunu değerlendirmek üzere toplanırlar.⁴⁸ 19 Ekim'de konferansın ilk oturumunda Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Rusya'nın Doğudan Avrupa'ya doğru ilerlemesini kolaylaştırmak için Türkiye'nin bizzat savaşa katılması gerektiğini ileri sürmüş; katılmadığı takdirde Türkiye'ye savaş malzemesi sevkiyatının durdurulmasını istemiştir. Fakat Türkiye'nin savaşa katılması, Müttefiklerin Türkiye'ye geniş silah

⁴⁶ Baltalı, a.g.e., s. 111.

⁴⁷ Kamuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1930'dan Günümüze Kadar)**, Ankara 1983, s. 98.

⁴⁸ Uçarol, a.g.e., s.618.

yardımlarını gerektirmektedir ve 1944 Mayıs'ında Batı Avrupa'ya büyük bir çıkarmanın hazırlıklarını yapmakta olan İngiltere ve Amerika için bu pek de mümkün gözükmemektedir.⁴⁹

Buna rağmen sonuçta konferansta, Sovyet Rusya'nın baskısıyla, Türkiye'ye hemen savaşa katılmayı kabul ettirmek için baskı yapılmasına, savaştan sonra da barışı korumak için dört devletin işbirliği yapması ve nüfuz alanı politikası gütmemesine,⁵⁰ Türk havaalanlarının Müttefikler tarafından kullanılmasına ve 1943 yılı sona ermeden Türkiye'nin savaş sokulmasına karar verilmiştir.⁵¹

6- I. Kahire Konferansı (5 – 6 Kasım 1943)

İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden, Moskova Konferansı'nın kararlarını Türkiye'ye konferanstan hemen sonra 5–6 Kasım tarihleri arasında Kahire'de bulunduğu Numan Menemencioğlu'na aktarmıştır. İşin ilginç yanı görüşme teklifi, Moskova Konferansı'na davet edilmeyen Türkiye'den gelecektir. Eden, önce bu teklifi kabul etmek istememişse de İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Rusya'nın nüfuzu altına düşme endişesiyle Kahire'ye Numan Menemencioğlu'nu davet etmiştir. Eden, Alman hava kuvvetlerinin Ege'deki üstünlüğünü kırmak için İngiltere'nin Güney Batı Anadolu'daki hava alanlarına şiddetle ihtiyacı olduğunu söyleyerek, Türkiye'nin savaşa katılmasından doğacak avantajlar üzerinde durmuş; Türkiye'den İngiltere adına hava üsleri, üç Müttefik hükümet adına ise yıl sonuna kadar savaşa katılmasını; tekliflerin reddedilmesi halinde İngiliz hükümetinin Türkiye'ye göndereceği yardımı da keseceğini bildirmiştir. Saraçoğlu ise Müttefiklere hava üsleri vermenin savaşa girmeye yol açacağını; bu takdirde Almanya'nın İstanbul, İzmir ve hattâ Ankara'ya karşı saldırıda bulunmalarını İngiltere dahil hiçbir kuvvetin durduramayacağını

⁴⁹ Cem Sar, **Türk Dış Politikası**, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara 1974, s.186-187.

⁵⁰ Uçarol, **a.g.e.**, s.618.

⁵¹ Gürün, **a.g.e.**, s. 98.

söylediyse de bu teminatlar Menemencioğlu tarafından yeterli görülmemiş, ancak Menemencioğlu durumu hükümetine bildireceğini ifade etmiştir.⁵²

İngiltere'nin teklifi Türk hükümeti tarafından görüşüldükten sonra 15 Kasım'da da resmi olarak reddedilmiş⁵³ ve 17 Kasım'da İngiliz büyükelçisi bu durumdan haberdar edilmiştir. Bu konferansın Türkiye için tek memnun edici tarafı ise Kahire Konferansı ile Türkiye, savaşta takındığı tutumun gerekçelerini Müttefik kuvvetlere anlatma imkânını bulmasıydı.

7- Tahran Konferansı (28 Kasım – 1 Aralık 1943)

Moskova Konferansı esnasında hazırlıkları tamamlanan Tahran Konferansı, üç büyükler arasında⁵⁴ 28 Kasım-1 Aralık Kasım 1943 tarihleri arasında Tahran'da gerçekleşmiştir. Konferansta, Türkiye'nin durumu Müttefikler açısından değerlendirilmiş, Türkiye'nin savaşa girmesi istenmiştir. Konferansın başlangıcında Stalin: "Türkiye, İngiltere'nin müttefiki, Sovyet Rusya ve Birleşik Devletler ile de dostça ilişkileri var. Türkiye artık bizimle Almanya arasında oynamamalı!"⁵⁵ diyerek tehditvari bir havayla konferansa başlamıştır. Stalin, Rusya için sıcak su limanları temin edilmesine bağlı olarak Boğazlar Meselesini

⁵² Weisband, **a.g.e.**, s. 213. Bir kere bu durumda Bulgaristan Türk sınırına asker yığmak zorunda kalacağından Almanya, Yunanistan ve Yugoslavya'daki Bulgar birliklerini azaltmak durumunda kalacaktı. İkinci olarak stratejik bir yer olan Ploesti'ye bir taarruz mümkün olabilecekti. Üçüncü olarak da Türkiye artık Almanya'ya krom satmayacak ve nihayet Türkiye'nin savaşa katılmasının moral bakımından avantajı olacaktı. (Ayrıntılı bilgi için bkz.: Sar, **a.g.e.**, s.187-188.)

⁵³ Gönlübol, **a.g.e.**, s.174.

⁵⁴ "Tahran Konferansı'na katılan heyetlerin kuruluşu şöyle idi: Amerika; Başkan Roosevelt, Özel Müşaviri Harry Hopkins, Amiral Leahy, General Marshall, Amiral King, İngiltere; Başbakan Churchill, Hariciye Bakanı Eden, Genelkurmay Başkanı Dill, Kuvvet Kumandanları ve General General İsmay, Rusya Başbakanı Stalin, Dışişleri Bakanı Molotov ve Mareşal Vorosilof." Bkz.: Kâmuran Gürün, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983, s.107.

⁵⁵ **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, Gizli Belgeler**, (Çev.; Fahri Yazıcı), Sinan Yayınları, İstanbul 1972, s.18.

ortaya attığı zaman Churchill, Rusya'yı desteklemiş; Rusya'nın donanması ve ticaret filosu ile okyanuslara açılacağını ümit ettiğini ifade etmiştir. Başkan Roosevelt ise Çanakkale Boğazı'nın dünya ticaretine açık olması gerekliliğini söylemiştir. Roosevelt aynı zamanda Baltık Denizi Meselesi'ni de ileri sürmüş ve bu denizin bütün milletlerin ticaret gemilerine açık bulundurulmasını, limanlarda serbest bölgeler tesisini, Kiel Kanalı için de mütevelliler tayin edilmesini istemiştir⁵⁶.

Sovyet Rusya'yı ve Sovyet Rusya'nın Türkiye konusunda saldırgan bir tutum izlemesine rağmen desteklemesine rağmen; İngiltere duruma el koymak zorunda hissedecektir. Çünkü her ne kadar Türkiye İngiltere'nin savaşa girmesi yönündeki ısrarlarına karşı gelse de; Sovyet Rusya'nın insafına bırakılmayacak kadar önemlidir. Bununla beraber Türkiye, savaş boyunca savaşın seyrini değiştirebilecek kadar kritik bir bölgede bulunmasına rağmen bunu lehine kullanmamayı tercih etmiş; savaş dışı konumunu koruyarak savaşın seyrinin önlenemez bir boyuta gelmesini de önlemiştir. Zira Türkiye'nin ister Mihver ister Müttefik devletlerinin yanında aktif olarak savaş girmesi, savaş coğrafyasını tehlikeli bir biçimde büyütecek ve mevcut ittifakları sarsabilecek güçteydi. Buna rağmen Türkiye, gerçek bir tarafsız ülke olma tutumuyla sınırlarının büyütme gibi bir işgal hırsının olmadığını bütün dünyaya kanıtlamıştı.

Bu doğrultuda konferans sürecinde Churchill'in Türkiye'ye sunduğu şartların kabul edilmemesi halinde İngiltere'nin Türkiye'den şimdi ve savaştan sonraki barış konferanslarında vazgeçeceğini⁵⁷ belirtmesi aslında Türkiye'ye açıkça gözdağı vermekten başka bir anlam taşımamaktadır.

Aralık 1943'te yapılan Tahran Konferansı sonrasında Roosevelt, Churchill ve Stalin, yayımladıkları

⁵⁶ Baltalı, a.g.e., s.110-113

⁵⁷ **Altuncu Askerî Tarih Bildirileri Semineri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s.39.

bildiride dünya barışı için gerekeni yapacaklarını ve aralarındaki işbirliğinin savaş sonrasında da devam edeceğini ifade etmişlerdir. Aslında Roosevelt, Churchill ve Stalin, Tahran'da bulundukları sırada II. Dünya Savaşı en ateşli günlerini yaşamaktaydı. Bu bakımdan, üç devlet adamı, Tahran'da savaş sonu işbirliği konusunda bu bildiriyle yetinip daha çok Almanya'nın yenilmesi meselesi üzerinde durmuşlar ve bunun için gerekli askeri planların temelini çizmişlerdir.

Tahran Zirve Konferansı'nda Türkiye ile ilgili olarak; Türkiye'nin hava alanlarının Müttefikler tarafından kullanılmasına, Türkiye'nin Müttefikler safında 15 Şubat 1944 tarihine kadar savaşa katılmasına karar verilmiş, bununla beraber Roosevelt ile Churchill, İnönü'yü Kahire'ye davet ederek Türkiye'nin savaşa katılmasını isteme kararı alınmıştır.⁵⁸

8- II. Kahire Konferansı (3 Aralık 1943)

Churchill ve Roosevelt, Tahran Konferansı'nda alınan karara uygun olarak İnönü'yü Kahire'ye davet etmiş; İnönü, cevaben; "Tahran Konferansı'nda alınan kararlar konuşulacaksa gelemeyeceğini bildirmesi üzerine müttefikler böyle bir ihtimalin söz konusu olmadığı hususunda teminat vererek⁵⁹ Türkiye'nin katılımını sağlamışlardır. Toplantının başlangıcında Roosevelt, Türkiye'yi Almanya'ya karşı savaşan, müstakbel Birleşmiş Milletler üyeleri arasında görmekten memnun olacaklarını belirtmiş, Churchill ise, Türkiye'nin savaşa girmesiyle elde edeceği menfaatlerin sürekli olacağını, barış masasında galiplerin yanında oturacağını, aksi takdirde koridorda kalacağını, Bulgaristan savaşa katılırsa Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'a savaş ilân edeceğini, dolayısıyla Almanya'nın tehlike arz edecek durumunun kalmadığını ifade etmiştir. İnönü ise cevaben; Türkiye'nin ancak muayyen bir askerî işbirliği plânı çerçevesinde savaşa girebileceğini, bunun en önemli şartının da askerî hazırlığın ve yardımın daha

⁵⁸ Gönlübol, a.g.e., s.176.

⁵⁹ Gönlübol, a.g.e., s.176.

önceden tamamlanması olduğunu, hazırlıklar tamamlanmadan Almanya'yı tahrik etmemek gerektiğini belirtmiştir.⁶⁰

9-Yalta Konferansı (4 Şubat 1945–11 Şubat 1945)

II. Dünya Savaşı'nın sonunun gelmeye başladığının hemen hemen anlaşılması ile birlikte, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Rusya arasındaki diplomatik trafik giderek artmaktaydı. Savaşın sonunun görüldüğü bu yıllarda Avrupa üstünlüğünün olduğu devir kapanıyor gibi gözükmekteydi, Avrupa'nın salt üstünlüğünün sona erışı ve ABD'nin uluslar arası siyasete dahil oluşu ve doğuda müttefik bir Sovyet Rusya ile beraber Pasifik ötesindeki uluslarla beraber dünya, artık iktisadi ve sosyal sahada eşit olmuş veya olmak üzere bulunan kıtaların işbirliğine dayanan yeni bir nizamı vücut verme arifesindeydi.⁶¹ Dünya genelinde değişen bu durum 4-11 Şubat 1945 tarihinde, savaş sonrası barış düzeninin esaslarını belirlemek amacıyla Amerikan Başkanı Roosevelt, İngiltere Temsilcisi Churchill ve Sovyet temsilcisi Stalin, Kırım'ın Yalta şehrinde bir araya gelmeleriyle sonuçlandı.

Nitekim savaşın en hareketli günlerinin yaşandığı Tahran Konferansı'nın ardından savaş durumu hızlı bir şekilde değişmiştir. Sovyetler Birliği, Doğu cephesinde Almanya karşısında üstünlük sağlamış ve 1944 yılı sonbaharı geldiği zaman Doğu Avrupa ile Yunanistan hariç bütün Balkanlar'da nüfuz kurmuş bulunuyordu. Bu gelişmelerin üzerine toplanılan Yalta Konferansı günlerinde ise Batı cephesinde, İngiliz ve ABD kuvvetleri son Alman direnişini de kırmak üzereydi. Bu bakımdan üç hükümet başkanı, II. Dünya Savaşı'nın en önemli toplantılarından biri olan Yalta Konferansı'nda savaşın yürütülmesi ile ilgili meselelerden çok, yenilmiş devletlerle

⁶⁰ **Altıncı Askerî Tarih Bildirileri Semineri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s.40-41.

⁶¹ Albert De La Pradelle, "Yalta Konferansı", (Çev.: İlhan Lütem), **İnsan Hakları Dergisi**, C.: 28, Ankara 1958, s.24-30

yapılacak barışın şartlarını belirlemekle beraber, uluslar arası işbirliği konusu ve kurtarılan Avrupa Devletleri'nin durumları üzerinde durmuşlardır⁶².

Konferansta Roosevelt ve Stalin arasında büyük bir yakınlık kurulmuştur. Askeri uzmanların sözlerine inanarak Uzak Doğu Savaşı'nın bir buçuk yıl daha devam edeceğini sanan Başkan Roosevelt, Yalta'da Sovyetler'i Japonya'ya karşı savaşa girmeye razı edebilmek için Stalin'e büyük tavizler vermiştir. Bundan başka yine aynı toplantıda Birleşmiş Milletler Teşkilatı kurmak azminde olduklarını, bu amaçla San-Francisko'da Mihver'e savaş açmış olan bütün devletlerin katılacağı bir konferans toplanmasını kararlaştırmışlardır. Kurtarılan Avrupa devletlerinin durumuna gelince: Hükümet başkanı Yalta'da bu konuda bir demeç yayımlayarak Avrupa milletlerinin acil siyasi ve iktisadi meselelerini demokratik usullerle izlemelerine yardım edecekler ve her milletin kendi hükümet şeklini kendi istediği gibi seçmek hakkına da saygı göstereceklerdir.⁶³

Konferans, Türkiye'yi de yakından ilgilendirmekteydi. Nitekim Sovyetler Birliği, Türkiye ile ilgili iki sorunu dile getirmişti. Bunların biri Türkiye'nin kurulacak olan Birleşmiş Milletler'e üyeliği, diğeri Türk Boğazları hakkındaydı⁶⁴. Konferansta Sovyet Rusya, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e alınmasına karşı çıkmış, Doğu Avrupa'yı, Balkanları nüfusu altına almasına rağmen kazanımlarıyla yetinmeyen Stalin; Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin tartışılmasını gündeme getirmiş, Sözleşme'nin modasının geçtiğini, savaşta Türkiye'nin Boğazları kapatarak Sovyetlerin boğazını sıkmasının haksızlık olduğunu ileri sürerek⁶⁵, bu antlaşmanın

⁶² İlhan Aksoy, Yavuz Güler, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Politik ve Ekonomik Boyutu**, Gazi Kitabevi, Ankara 2010, s. 10-12.; **Aydın Tarihi**, Şubat 1945, s. 335-336.

⁶³ Aksoy, Güler, **a.g.e.** s. 10, vd.; **Aydın Tarihi**, Şubat 1945, s. 335-336.

⁶⁴ Uçarol, **a.g.e.**, s.622.

⁶⁵ Aksine olarak Türkiye Boğazların bekcılığı zımnında bütün harp müddetince büyük fedakârlıklara katlanmıştı. Sovyet Rusya, Türkiye'nin takip etmiş olduğu uyanık ve dürüst politika sayesinde Karadeniz havzasında

tanziminde Japonya, Sovyetler Birliği'nden daha fazla bir rol oynadığını ifade etmişti⁶⁶.

10 Şubat 1945 tarihli toplantıda ise Sovyetler Birliği, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin tadilini teklif etmişti. Bunun nedenini ise şu şekilde açıklamıştı:

1- Boğazlar'da Japonya'nın Sovyetler Birliği'nden daha üstün bir role sahip olması,

2- Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin İngiltere ile Sovyetler Birliği münasebetlerinin iyi olmadığı bir zamanda imzalanmış olması,

3- Şimdi ise İngiltere'nin Japonya ile işbirliği yoluyla Sovyetler Birliği'ni baskı altına almak niyetinde olmaması,

4- Sovyetler Birliği'nin Boğazlar'dan geçişinin kısıtlanmasına tahammül edememesi⁶⁷.

Türk Hükümeti, Boğazlarla ilgili çıkışını yapan Sovyetler Birliği'ne iki tarafının da menfaatlerine uygun bir diğer paktın yapılabileceğini bildirerek iyi niyet gösterisi yapacaktır. Molotof, bir yeni paktın imzalanmasından önce iki ülke arasında bazı meselelerin çözümlenmesi gerektiğini söyledi⁶⁸. Bu meseleler şunlardır:

Mihver devletlerinin Akdeniz tarafından gelen herhangi bir tecavüzünden masun kalmıştır. Türkiye'nin takındığı azimli tavır sayesinde mihver devletleri Boğazları zorlamağa cesaret edememiş ve esasen harp içinde Sovyet Hükümeti de bunu müşahede etmiştir. Bkz.: Baltalı, **a.g.e.**, s.124.

⁶⁶ "...diğer taraftan Montreux hükümlerine göre, Türkiye yalnız harp zamanında değil, bir harp tehdidini hissettiği anda da Boğazları kapamak hakkına sahipti. Aynı zamanda bu antlaşma İngiliz- Rus münasebetlerinin iyi olmadığı bir zamanda yapılmıştı. Hâlbuki şimdi Stalin, İngilizlerin Rusya'yı bu antlaşma hükümleriyle boğmak istemediğini bilmek istiyordu. Bununla birlikte Stalin, antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesi için, herhangi bir münakaşaya girişilmesini istemiyor, Rus menfaatlerinin nazar-ı itibare alınmasını arzu ediyordu. Türkiye'nin elinin Rusya'nın boğazında olacağı bir durumun kabulü imkânsız idi. Ancak antlaşmanın revizyonu Türkiye'nin meşru menfaatlerine zarar vermeyecek bir şekilde yapılmalıydı." Bkz.: Baltalı, **a.g.e.**, s.110-113

⁶⁷ Uçarol, **a.g.e.**, s.622.

⁶⁸ **Aydın Tarihi**, Nisan 1945, s. 273.

- 1- Türk-Rus Doğu sınırlarında değişiklik;
- 2- Herhangi bir saldırı karşısında ortak savunmayı sağlamak üzere Boğazlarda Sovyetlere üsler verilmesi;
- 3- Montreux Sözleşmesinin yeniden gözden geçirilmesi prensibi üzerinde iki hükûmet arasında bir anlaşma.

Yapılan bu teklifler, Türk hakimiyetini direk bir ihlâl niteliği taşıyordu ve kabul edilemezdi. Bu nedenle Türkiye, Rusya'nın ilk iki isteğini reddetti⁶⁹. Aslında Konferansta Churchill, Stalin'in Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilme isteğine destek vermişti. Başkan Roosevelt ise Rusya'nın sıcak sularda bir limana serbestçe girmesi kanaatindeydi. Nitekim Tahran Konferansı'nda, İngiltere temsilcisi Rusya'nın sıcak deniz limanı hakkındaki isteğinin meşru olduğuna hükûmetinin inandığını söylediğinde Roosevelt, Rusların Mançurya'daki Dairen Limanı'na da girebileceklerini ileri sürmüştü⁷⁰.

Netice olarak Yalta Konferansı'nda üç büyük devlet reisi; üç dışişleri bakanının Londra'da yapacakları gelecek toplantıda Sovyet hükûmetinin Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili olarak ileri süreceği anlaşılan teklifleri müzakere ederek kendi hükûmetlerine rapor vermelerine karar verilmiştir⁷¹. Bununla birlikte Stalin, Yalta'dan sonra Dışişleri Bakanlarının bu meseleyi görüşmek üzere toplanmasını istemiştir⁷².

Sonuç olarak Yalta Konferansı'nda alınan kararlardan Türkiye'yi ilgilendiren en önemli sonuç ise; 25 Nisan 1945 tarihinde San Francisco'da toplanacak olan Birleşmiş Milletler Konferansı'na kurucu üye olarak katılacak devletlerin, 1 Mart 1945 tarihinden önce Mihver devletlerine savaş açma şartının koşulmasıdır. Bunun

⁶⁹ Armaoğlu, **a.g.m.**, s. 178.

⁷⁰ Baltalı, **a.g.e.**, s.110-113.

⁷¹ Baltalı, **a.g.e.**, s.110, vd.

⁷² Kurat, Yuluğ Tekin, "*Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası: 1923-1975*", **Belleten**, C.: 39, No 154, Nisan 1975, s. 265-308.

üzerine Türkiye, 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilân ederek Yalta Konferansı kararlarına uyan bir devlet olarak Birleşmiş Milletlerin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Görüldüğü gibi Müttefik Devletler, daha çok Avrupa ile ilgili kararlarla, savaşın zaferle sona erdirmek ve ondan sonra da kendi düşüncelerine ve çıkarlarına yeni bir Avrupa statüsünü kurmak için çeşitli konularda anlaşmışlardır⁷³.

Yalta Konferansı'nda özellikle Birleşmiş Milletler Örgütü hakkında alınan kararlardan dolayı Roosevelt memnundur. Fakat Churchill, Sovyet Rusya'ya fazla ödün verildiği gerekçesiyle tedirgindir. Genel olarak ise, üç devletin her birinin konferanstan bekledikleri arasında büyük farklılıklar bulunduğundan, görüşmeler sırasında birçok konuda anlaşmaya varılamadı. Müttefikler arasındaki bu farklı tutum ve davranış da, savaş sırasında meydana getirilmiş olan “Büyük İttifak”ın sonunun gelmesine yol açmış fakat savaş daha sona ermediğinden, bir süre daha birlikte hareket etmişlerdir.⁷⁴

DÜNYA SAVAŞI'NIN BİTİŞ SERAMONİSİ: SAN FRANCISCO KONFERANSI ve BİRLEŞMİŞ MİLLETLER ÖRGÜTÜNÜN KURULMASI (25 NİSAN–26 HAZİRAN 1945)

Savaş Sonu, Barış Çabaları

Barışın sağlanması ve sürekli hale getirilmesi için bir uluslar arası örgütün kurulması düşüncesi ilk 1941 yılında ortaya atılmış, bu düşünce savaşın sürdüğü yıllarda gelişmiş ve 1944 yılında Dumbarton Oaks Konferansı'nda şekillenerek Yalta Konferansı'nda da Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurulması için San Francisco'da bir konferansın toplanmasına Müttefiklerin karar vermesi şeklinde oluşmuştur⁷⁵.

⁷³ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-2010)**, Der Yayınevi, Ankara, 2010, s.808.

⁷⁴ Uçarol, **a.g.e.**, s.808

⁷⁵ A.Şükrü Esmer, *“Yalta'da Türkiye”*, **Siyasi İlimler Mecmuası**, C.: 24, S.: 288, Ankara 1955, s.433-435.

Konferansa, Yalta Konferansı'nda varılan karar gereğince, dört "Davetçi Devlet" (Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Sovyetler Birliği ve Çin) adına Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılan davet üzerine, 46 devlet ve bunların 1.200 temsilcisi katılmıştır. Tarafsız devletlerle, Birleşmiş Milletler üyelerinden herhangi birisiyle savaş halinde bulunan devletler konferansa davet edilmemiştir. Bundan dolayı da bu konferans, bir galip devletler konferansı niteliğini taşımıştır⁷⁶.

Yalta'da alınan kararlar gereğince I. Cihan Harbi sonunda kurulan Milletler Cemiyeti işlevini kaybetmiş; yerine, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kurulmuştur. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne henüz imza atmamış devletlerin San Francisco'da yapılacak olan konferansa katılabilmek için ise 1 Mart 1945'te Almanya ve İspanya'ya savaş ilan etmeleri gerekiyordu. İngiltere alınan bu kararları Yalta Konferansı'na katılan devletler adına Türkiye'ye iletti. Türkiye ise TBMM'nde alınan karar gereği 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir. Ancak bu savaş fiili olarak uygulanmamıştır.⁷⁷

Türkiye almış olduğu bu savaş kararından sonra BM bildirgesini de imzalamış ve bunun üzerine de 5 Haziran 1945'te resmi olarak San Francisco'daki konferansa davet edilmiştir. 26 Haziran 1945'te ise San Francisco'da Birleşmiş Milletler yasasını kabul edilmiş ve bu yasaya göre de Türkiye Birleşmiş Milletler'de kurucu üye vasfını kazanmıştır. Böylece Türkiye Yalta'daki içine düştüğü yalnızlık politikasından kurtulmuştur.⁷⁸

Aslında Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e alınması teşebbüsü, ilk Amerika'nın da muvafakatini alan İngiltere'den gelmiştir. Nitekim Türkiye'nin Birleşmiş

⁷⁶ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1995, s. 623-626.

⁷⁷ Hasret Çomak, **"İkinci Dünya Harbi ve Türkiye, Harbin Sonrasında Türkiye-ABD İlişkileri, ABD'nin Türkiye'ye Yardım Politikası (Truman Doktrini ve Marshall Planı)"**, 6. Askeri Tarih Sempozyumu, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 459

⁷⁸ Çomak, **a.g.e.**, s. 459

Milletler'e katılmasını Churchill, hangi devletin Birleşmiş Milletlere alınacağı meselesinin görüşüldüğü 8 Şubat tarihli "Büyükler Toplantısı"nda teklif etmiştir. Toplantıda Roosevelt, Stalin'in de doğruladığı gibi; Birleşmiş Milletler'e girme şartının, bir devletin Almanya'ya harp ilân edilmesine bağlı olması gerekliliğini öne sürmüştür. Churchill, Türkiye'nin örgüte katılımını, yeni bir devletin Almanya'ya harp ilân etmesinin Alman maneviyatını sarsacağı tezini öne sürerek konuşmasına başlamıştır. Churchill, bu devletin tasviple karşılanmаса da ancak Türkiye olabileceğini söylemiş ve şunları ilâve ederek tezini güçlendirmiştir: *"Türkiye zor zamanda İngiltere ile ittifak akdetmiştir. Savaş çıktıktan sonra Türkiye'nin silahlarının keyfetsiz olduğu görülmüştür. Bir yıl önce harbe iştirak etmek için kendisine verilen fırsatı kaçırmış olmakla beraber Türkiye'nin davranışı dostça ve yardım edici olmuştur."*⁷⁹

San Francisco Konferansı, 25 Nisan 1945'te toplandı. Konferansta Yalta Konferansı'nda varılan kararlar gereğince, Amerika Birleşmiş Devletleri tarafından yapılan davet üzerine, kırk altı devlet ve 1.200 temsilcisi katılmıştır. Tarafsız devletlerle, Birleşmiş Milletler üyelerinden herhangi birisiyle savaş halinde bulunan devletler konferansa davet edilmemiştir. Konferansta görüşmeler uzun ve çekişmeli geçmiştir. Nitekim Konferansta Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya arasında Polonya'nın şekli ve temsili konusunda bir anlaşmazlık çıkmıştır. Sovyetler kendi denetiminde olan Polonya'nın, Amerikalılar da geçici Polonya Hükümeti'nin Polonya'yı temsil etmesini istemişler sonuçta Amerikalıların isteği şeklinde gerçekleşmiştir. Konferans esnasında ölen Roosevelt'in yerine başkan olan Truman'ın Stalin'e karşı tavrının sertleşmesi iki ülke arasındaki diplomasiyi de etkileyecektir. Neticede San Francisco Konferansı'nda Birleşmiş Milletler antlaşması onaylanmış ve 24 Ekim 1945'te yürürlüğe girmiştir. Böylece var olan Milletler

⁷⁹ Esmer, a.g.m., s.433-435.

Cemiyeti 19 Nisan 1946'da ortadan kalkmış ve yetkileri Birleşmiş Milletler Örgütü'ne devredilmiştir.

Savaş Sonu Türk Boğazları'ndaki Sovyet Tehdidi Artıyor

II. Dünya Savaşı'nın son yılları savaşan milletler için sonun başlangıcını getirse de Türkiye, hâlâ bölgesel açıdan büyük risk altındaydı. Nitekim 1943 yılında Müttefiklerin savaşın genel gidişinde avantaj elde etmeleri, Adana Konferansı'nın toplanmasına sebep olmuşsa da, bu toplantıda Türkiye'yi rahatlatacak bir sonuç çıkmamıştı. Konferansta Churchill, Almanya'ya karşı Balkanlar'da girişilecek harekâta Türkiye'nin yardımcı olmasını istemişti. Ancak Türkiye, bu konuda Mihverin Bulgaristan'dan ya da Almanya'nın elinde olan Ege Adaları'ndan saldırıp Boğazları ele geçirebileceğinden endişe duymaktaydı.

Sovyet Rusya'nın ise 1944 yazında Romanya ve Bulgaristan'a girmesi Türkiye'yi en büyük korkusuyla karşı karşıya bırakmıştı. Bununla birlikte Sovyet Rusya, 1945 Ocak ayında Moskova'da Boğazlar konusundaki istekleri hususunda İngiltere'den destek sözü almıştı. Türkiye'yi endişeye sevk eden bir diğer konu ise Sovyet Rusya'nın 19 Mart 1945'te gönderdiği nota ile iki ülke arasında 7 Aralık 1925'te imzalanan ve süresi 7 Kasım 1945'te bitecek olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması'nı yenileme niyetinde olmayıp; buna gerekçe olarak da bu antlaşmanın II. Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan yeni duruma uygun olmadığını bildirmesiydi. Bunun üzerine Türkiye, Sovyet Rusya'ya bu konuda hak vererek Dünya Savaşı sonunda ortaya çıkan mevcut durumu göz önüne alarak her iki tarafında menfaatine uygun yeni bir antlaşma yapmayı teklif etmişti. Bu doğrultuda Rusya Dış İşleri Bakanı Molotov, 7 Haziran 1945'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Molotov; Türkiye Sovyet Rusya ile antlaşmak istiyorsa şu isteklerin kabul edilmesi gerektiğini söylemişti:

1-Türkiye'nin doğu sınırındaki Kars ve Ardahan Sovyetler'e bırakılmalı; 2-Herhangi bir saldırı karşısında

ortak savunmayı sağlamak üzere Boğazlar'da Sovyetler'e üs verilmeli; 3-Möntrö Boğazlar Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesi prensibi üzerinde iki hükümetin bir anlaşma yapması. Türkiye Sovyetlerin bu isteklerini reddetmişti⁸⁰.

Diğer taraftan Ankara'daki Sovyet elçisi Vinogradov 12 Haziran 1945'te iki taraf arasında Dünya Savaşının sonucunda meydana çıkan yeni duruma uygun bir anlaşma yapılması konusunda Molotov'un şartlarını tekrarladığı gibi bu şartlara bir de Türkiye'nin Trakya sınırında Yunanistan ve Bulgaristan lehinde sınır değişikliği yapmasını istemiştir.⁸¹ Ancak Türkiye'nin bağımsızlığı ve sınırları aleyhine olan bu istekleri kabul etmesi beklenemezdi. Montreux'un ise iki devlet arasında değil sözleşmeye müdahil olan tüm tarafların bir araya gelerek karar alınması gerekçesi ile Sovyet Rusya'nın bu istekleri geri çevrildi. O zamana kadar her şeye rağmen Sovyetler'le dost kalmak çabasını sürdüren Türkiye, bu istekler karşısında ülkesinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü bakımından büyük bir endişe duymaya başlamıştır.

Postdam Konferansında Boğazlar Konusunda Müttefik Pazarlığı (17 Temmuz–2 Ağustos 1945)

Almanya'nın 7 Mayıs 1945'te teslim olmasının ardından Birleşik Amerika ile İngiltere'nin Sovyet Rusya ile savaş sonrası işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla yaptıkları denemelerden biri olan Potsdam Konferansı, 17 Temmuz–2 Ağustos 1945 tarihlerinde Almanya'nın Postdam kentinde toplanmıştır⁸². O sırada İngiltere'de seçim yapılmış, seçimi kazanan İşçi Partisi'nin başkanı Clement Atlee, Churchill'in yerine görüşmelere katılmıştır. Görüşmelere resmî olarak katılmadığı halde Türk Boğazları'nın durumu 22 Temmuz'daki 7. oturumda ele alınmış ve bu konuda ciddi tartışmalar yapılmıştı. Sovyetler Birliği, 19 Mart 1945'te Türkiye'ye vermiş olduğu notayla

⁸⁰ Esmer, **a.g.m.**, s.185.; Deringil, **a.g.e.**, s.251.; Çomak, **age**, s. 459-460.

⁸¹ Baltalı, **a.g.e.**, s. 115

⁸² Erkin, **a.g.e.**, s. 268.

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında imzalanmış olan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasını feshetmişti.

Konferansta Sovyetler Rusya, Boğazlar konusunun yalnız Türkiye ve kendisini ilgilendiren iki taraflı bir sorun olarak bakmakta ve Boğazlar'da deniz ve kara üsleri istemesinin gayet olağan bir hak olduğunu savunmakta idi. Nitekim Sovyet Rusya, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin şu esaslar dâhilinde tadil edilmesinde istiyordu: 1-Sovyet harp ve ticaret gemilerinin Boğazlardan her zaman için serbestçe geçmeleri; 2-Bu geçişi, garanti etmek için Sovyetler'e Boğazlar'da üsler verilmesi; 3-Boğazlar hususunda yalnız bir Rus-Türk Antlaşması'nın imzalanması.⁸³

Aslında Sovyet gemilerinin Boğazlardan geçişi konusunda Potsdam'da geniş bir görüş ayrılığı ortaya yoktu fakat Sovyet Rusya'nın Boğazlar konusuna yalnız Türkiye ile kendisini ilgilendiren iki taraflı bir sorun olarak bakması ve Boğazlarda deniz ve kara üsleri istemesi geniş tartışmalara yol açmıştır.⁸⁴

Sovyet Rusya, Türkiye'nin zayıf olması sebebiyle, serbest geçiş için gereken garantiyi sağlayamadığını, bu yüzden Boğazlar'ın Sovyet Rusya ile Türkiye'nin ortak kontrolü altına konulmasını istediğinin olağan olduğu hususunda ısrarlıydı. Bu ise Ruslar'ın Boğazlarda üs istemesi anlamına geliyordu. Amerika ve İngiltere ise Rusların Boğazlardan tam geçiş serbest işine taraftar bir tutum sergiliyorlardı⁸⁵. Lâkin konferansta İngiltere, Sovyet Rusya'nın Boğazlarda üs isteğini kabul edilebilir bulmamış; İngiltere'nin Sovyetler Birliğinin Boğazlarda tek başına söz sahibi olmasına razı olmayacağını kesin ve sert bir dille ifade ettiği gibi, bu konuda Türkiye üzerinde baskı yapamayacağını da belirtmiştir.

⁸³ A.Suat Bilge, **Türk-Sovyet Uyuşmazlığı**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s.322.; Baltalı, **a.g.e.**, 129.

⁸⁵ Rıfıkı Salim Burçak, *"İkinci Cihan Savaşında Boğazlar Meselesi"*, **SBF Dergisi**, C.: II, No: 1-4, (1947), s.198-199.

Öte yandan Truman, Boğazlar meselesinin Birleşik Amerika'yı ve bütün dünyayı ilgilendirdiğini söyleyerek Türk Boğazları için düzenlenecek yeni rejime Amerika Birleşik Devletleri'nin de katılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda ABD, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin hükümlerinin yeniden düzenlenmesi hususunda Rusya ile görüş birliğine varmıştı. ABD, bütün uluslar arası su yolları için geçerli olan sistemin Türk Boğazları için de uygulanmasını istiyor, bunun İngiltere-Rusya ve ABD'nin garantör devletler olması şartıyla kabul edilebilir olduğunu ifade ediyordu. ABD'nin Boğazlar'ın uluslar arası su yolu olması teklifli -her ne kadar Montreux Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin değiştirilmesi hususunda ABD ile hemfikir olsa da- Sovyet Rusya tarafından kabul edilmemiştir. Aynı zamanda Rus teklifi de ABD ve İngiltere tarafından reddedilmişti.

Nihayetle her üç devlet Montreux Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin değiştirilmesini hususunda hemfikir dirlers. Fakat antlaşma hükümlerinin nasıl olması gerektiği hususunda ortak bir paydada birleşememişleridir. Savaşı başından beri Boğazlar hususunda Sovyet Rusya'ya ciddi destek sözü veren İngiltere bu konferansta tamamen zıt bir tutum izlemiş; Sovyet Rusya'nın teklifine karşı çıkmış; Sovyet Rusya ise İngiltere'nin bu tavrı ile ciddi bir şaşkınlık yaşamıştır⁸⁶.

İngiltere'nin başından beri Sovyet Rusya'yı desteklemesi, savaşta Rusya'nın desteğini kaybetmeme ve karşısına almama düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Savaş sonu ise Sovyetler Rusya'nın sıcak denizlere inme ve Türk Boğazları'na hakim olma fikri -özellikle rotasını Batıya kaydırmış, Batının her anlamda desteğini uman Türkiye ile müttefikken- İngiltere'ye hiç de cazip gelmemiştir. Savaş sonu yeni bir savaşın; nam-ı diğer 'soğuk savaşın' da emarelerinin görüldüğü bu konferanslarda İngiltere, Sovyet Rusya'yı yanında değil artık karşısında görmek riskini göze almış bulunmaktaydı. Zira Stalin'in kendisine bir sürü

⁸⁶ Erkin, a.g.e., s. 268-269.

vaatte bulunan İngiltere'nin bu tavrını asla kabullenmeyeceğinin farkındaydı.

Konferansta Sovyetler Birliği'nin Boğazlarda üs istemek hususunda ısrar etmesi üzerine tarafların görüşlerini birleştirmek mümkün olmamıştır⁸⁷. 2 Ağustos 1945'de sona eren Postdam Konferansı Kararlarının 16. Maddesi Türk Boğazları ile ilgiliydi. Bu maddede: “Üç hükûmet, Montreux Boğazlar Sözleşmesinin bugünkü şartlara uymaması sebebi ile değiştirilmesini kabul ederler. Müteakip adım olarak üç hükûmetten her biri ile Türkiye arasında bu meselenin doğrudan görüşme konusu yapılması uygun görülmüştür.” hükmünce her üç devletin Boğazlar konusundaki görüşlerini Türkiye'ye ayrı ayrı bildirilmesine karar verilmiştir⁸⁸.

Potsdam'da Boğazlar konusunda yapılan görüşmeler, görüldüğü gibi, kesin bir sonuca bağlanmamıştır. Bununla beraber, bu görüşmeler sonunda, özellikle iki nokta belirli bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, ABD ve İngiltere'nin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değişmesine karşı olmamış, Washington Boğazların yeni rejimi üzerinde söz sahibi olmak istediği açıkça beyan etmiştir. Potsdam'da ortaya çıkan ikinci önemli nokta ise Sovyet Rusya'nın Türkiye'den toprak istekleri karşısında ABD'nin gösterdiği tutumdur⁸⁹. Amerika bu konunun yalnızca Türkiye ve Sovyetleri ilgilendirdiğini ifade edecektir. Buna rağmen Birleşik Amerika'nın Postdam Konferansı'nda Türk Boğazları konusunda takındığı tavır uzun ömürlü olmamıştır. Bu konuda Truman, diğer uluslararası suyolları ile Türk Boğazları'nın durumunun birbirinden ayrılması gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır. Amerikan görüşündeki bu değişiklik bu suyollarının Türkiye'nin egemenliğine bırakılmasını istediğini göstermektedir.

⁸⁷ **Ayın Tarihi**, Nisan 1945, s. 63–64.

⁸⁸ **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası**, (Devlet Arşivleri Gn. Mdl. Yer No: 913A4954), s.8-10.; Gürün, **a.g.e.**, s. 298.; Burçak, **a.g.m.**, s.200-202.

Sonuç:

Potsdam Konferansı, İkinci Dünya Savaşı'nın ve "Üç Büyükler"ın yaptıkları son büyük konferans olmuştur. Diğer yandan bu konferans, Müttefikler arasındaki anlaşmazlığı şiddetlendirmiş ve bunu açığa çıkarmıştır. Bununla da dünya, başlıca iki nüfuz alanına ya da iki bloka ayrılmaya ve yeni bir döneme girmeye başlamıştır.

Sovyetler Birliğinin ise Postdam Konferansı sırasında Türk Sovyet sınırı çizgisinde kendi lehine değişiklik istemesi ve bu konferanstan sonra 1946 yılından itibaren Amerika, Türkiye'nin toprak bütünlüğüyle daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Nitekim Amerika'ya dönen Başkan Truman, 27 Ekim'deki Donanma Günü konuşmasında; "Türk Boğazları serbest geçişe açılacak..." şeklindeki demecinin ardından 2 Kasım'da da İngiltere, Türkiye'ye bir nota verip; "...Boğazlar konusunda görüşmeye hazırız.." açıklamasını yapmıştır⁹⁰.

II. Dünya Savaşı'nın son bulmasından sonra Sovyet Rusya, Boğazlar üzerindeki emellerine vazgeçmemiş aksine daha ısrarlı bir şekilde taleplerine devam etmiştir. 'Nota Savaşları' da denilebilecek 1945 ve 1953 arası bu dönemde Sovyet Rusya, taleplerini Türkiye'ye verdiği notalarla ortaya koyacaktır. Sovyet Rusya'nın II. Dünya Savaşı sonrasında izlediği yayılımcı politika ise ABD'yi rahatsız etmiştir. Ortaya çıkan yenedünya düzeni sonucunda Boğazlardaki mevcut statünün önemini anlayan ABD'nin Türk Boğazları üzerindeki görüşleri zamanla değişmiş ve savaş sonunda Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile oluşan mevcut statünün devamının korunması yönünde bir tavır takınmıştır.

⁹⁰ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih**, Ankara 1984, s. 414.

KAYNAKÇA:

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B.C.A., 030 01 101 604 3

Resmi Yayınlar:

Aydın Tarihi, Ekim 1940, s. 163.

Aydın Tarihi, Nisan 1945.

Düştur, Üçüncü Tertip, C.: 20, s. 531-532.

Sürekli Yayınlar:

Yeni Asır.

Ulus.

Cumhuriyet.

Te'lif ve Tetkik Eserler

Aksoy, İlhan; Güler, Yavuz, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Politik ve Ekonomik Boyutu**, Gazi Kitabevi, Ankara 2010, s. 10-12.; **Aydın Tarihi**, Şubat 1945.

Akşin vd, Sina, **Türkiye Tarihi**, C.: IV, Cem Yayınevi, İstanbul 2008.

Altıncı Askerî Tarih Bildirileri Semineri, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999..

Armaoğlu, Fahir, “*II. Dünya Savaşında Türkiye*”, **AÜSBFD**, C.: 23, No.: 2, (Haziran 1968).

Armaoğlu, Fahir, “*Sovyet-Amerika Münasebetlerinin Üç Yılı (1945–1948)*”, **SBF Dergisi**, C.: IV, No: 3–4, 1949.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarih**, Ankara 1984.

Armaoğlu, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasî Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2009.

Baltalı, Kemal, **1936-1956 Yılları Arasında Boğazlar Meselesi**, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1959.

Başyurt, Erhan, **Ateş Yolu Boğazlarda Bitmeyen Kavga**, Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

Bilge, A.Suat, **Türk-Sovyet Uyuşmazlığı**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

Bilsel, Cemil, **Sovyet Rusya-Türk Notaları Işığında Türk Boğazları**, İstanbul 1948.

Burçak, Rıfkı Salim, *“İkinci Cihan Savaşında Boğazlar Meselesi”*, **SBF Dergisi**, C.: II, No: 1-4, (1947).

Burçak, Rıfkı Salim, **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerine Etkileri**, Gazi Üniversitesi Yayınları No:22, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara 1983.

Çomak, Hasret, **“İkinci Dünya Harbi ve Türkiye, Harbin Sonrasında Türkiye-ABD İlişkileri, ABD’nin Türkiye’ye Yardım Politikası (Truman Doktrini ve Marshall Planı”**, 6. Askeri Tarih Sempozyumu, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.

Deringil, Selim, **Denge Oyunu, İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Ertem, Barış, *“Türkiye Üzerindeki Sovyet Talepleri ve Türk Sovyet İlişkileri”*, **Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.: 3/11, Bahar, 2011.

Esmer, A.Şükrü, *“Yalta’da Türkiye”*, **Siyasi İlimler Mecmuası**, C.: 24, S.: 288, Ankara 1955.

Gönlübol Mehmet vd., **Olaylarla Türk Dış Politikası**, A.Ü.S.B.F. Yayınları, C.: 2, Ankara 1987.

Gürün, Kamuran, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1930’dan Günümüze Kadar)**, Ankara 1983, s. 98.

Gürün, Kâmuran, **Dış İlişkiler ve Türk Politikası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, TTK Basımevi, Ankara 2010.

İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası, (Devlet Arşivleri Gn. Mdl. Yer No: 913A4954),

İnan, Yüksel, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayın No: 40, Ankara 1986.

Jacobsen, Hans-Adolf, **1939-1945 Kronoloji ve Belgelerle İkinci Dünya Savaşı**, (Çev.: İbrahim Ulus), [Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları](#), Ankara 1989.

Kocabaş, Süleyman, **Türkiye'nin Canı Boğazlar**, İstanbul 1994.

Kuneralp, Zeki, **İkinci Dünya Harbinde Türk Dış Siyaseti, Dışişleri Bakanlığından On Bir Telgrafı**, İstanbul Matbaası, İstanbul 1982.

Oğuz, Yüksel, *“Montreux'den Günümüze Türk Boğazları (Uygulamalar, Sorunlar, Çözümler)”*, **Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

Özkan, İ. Reşat, **Dış Politika, Dış Kapının Mandalı**, Çınar Yayınları, İstanbul 1996.

Pradelle, Albert De La, *“Yalta Konferansı”*, (Çev.: İlhan Lütem), **İnsan Hakları Dergisi**, C.: 28, Ankara 1958.

Sander, Oral, **Siyasî Tarih**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1987.

Sander, Oral, **Siyasi Tarih**, C.: 2, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1989.

Sar, Cem, **Türk Dış Politikası**, A.Ü.S.B.F. Yayınları, Ankara 1974.

Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, Gizli Belgeler, (Çev.; Fahri Yazıcı), Sinan Yayınları, İstanbul 1972.

Tekin, Kurat, Yuluğ, *"Elli Yıllık Cumhuriyetin Dış Politikası: 1923-1975"*, **Belleten**, C.: 39, No 154, Nisan 1975.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih 1789-1995**, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih**, İstanbul 1995.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih(1789-2010)**, Der Yayınevi, Ankara, 2010.

Ülman, A. Halûk, **İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri (1939-1942)**, Sevinç Matbaası, Ankara 1961.

Weisband, Edward, **II. Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası**, (Çev.: M. Ali Kayabal), Milliyet Yayınları, Ankara 1984.

SOĞUK SAVAŞTAN “YENİ DÜNYA DÜZENİ”NE DOĞU TÜRKİSTAN

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

Özet

1991-2001 arası on yıllık sürede küresel durum ve bunun Doğu Türkistan’daki yansımaları makalenin ana konusunu oluşturuyor. Sovyetler Birliği’nin 1991’de dağılması sonucu Soğuk Savaş sona erdi ve 2001’e kadar devam edecek olan “Yeni Dünya Düzeni” söylemi ortaya çıktı. Makalede bu dönemde küresel sistem içerisinde Doğu Türkistan’ın yeri inceleniyor. Dönemi anlamak için Soğuk Savaş’taki küresel durumdan ve bunun sona eriş sürecinden bahsediliyor. On yıllık dönemin genel bir değerlendirmesi yapılıyor.

Summary

The main topic of the article is the global situation and its reflections in East Turkestan during the decade of 1991-2001. The disintegration of the Soviet Union in 1991 ended the Cold War and the discourse of the New World Order, which continued until 2001, emerged. The article examines the place of East Turkestan in the global system in this period. To understand the period, we talk about the global situation in the Cold War and its ending process. An overall assessment of the ten-year period is being made.

İkinci Dünya Savaşından sonra iki süper gücün belirmesi ve birbirine rakip olarak konumlanması dünyada yeni bir statüko oluşturmuştu. Bu statükoda ABD'nin başı çektiği Batı Bloku ile SSCB'nin başı çektiği Doğu Bloku arasındaki kamplaşma uluslararası gelişmeleri belirliyordu.

Avrupa'da bu bloklaşmanın meydana gelmesi ilginç bir seyir izler. İkinci Dünya Savaşının sonuna doğru Amerikan ve Rus orduları, işgal altındaki ülkeleri kurtarma yarışına girerler ve ülkeyi kim kurtarırsa o ülke daha sonra da onun blokunda yer alır.

İkinci Dünya Savaşının sonlarına doğru Doğu Türkistan'da ise 1944'te kuzey bölgelerini kapsayan bir alanda Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştu. Daha sonra Çin ile görüşmeler sonucu 1947'de Urumçi'de de Çin ile ortak bir hükümet kuruldu. Kuzey bölgeleri tam bağımsızken, geri kalan kısımda ortak hükümet yönetimi vardı. Maalesef bu durum Çin Komünist Partisinin Çin'i ele geçirmesinden kısa bir süre sonra sona erdi. Çin Halk Cumhuriyeti ile SSCB arasında sıkışan Doğu Türkistan işgal edildi.

Bu yazıda Sovyetler Birliğinin yıkılmasıyla ortaya çıkan yeni durumda Doğu Türkistan'ın pozisyonu ele alınacaktır. Bunu ele almak için öncelikle Soğuk Savaşta ülkelerin pozisyonlarına bakmak gerekiyor. Bu sebeple önce Soğuk Savaşta Çin'in ve Doğu Türkistan'ın durumu belirlenecektir. Bunlar belirlendikten sonra Soğuk Savaşın

bitme süreci üzerinde durulacaktır. Burada yine Çin'in durumuna değinilecek ve Tiananmen Olayları değerlendirilecektir. Makalenin ilerleyen kısımlarında SSCB'nin yıkılmasından sonra oluşan "Yeni Dünya Düzeni" söylemi tartışılacaktır. "Yeni Dünya Düzeni"nin Çin'e ve Doğu Türkistan'a etkisi ile Çin'in bu yeni duruma karşı nasıl politika geliştirdiği belirtilecektir. "Yeni Dünya Düzeni" söylemi 2001'deki ikiz kule terör saldırısına kadar devam etmiş, sonrasında dünyada büyük değişiklikler olmuştur. Bu sebeple makale 2001'e kadar olan dönemin analiziyle sınırlandırılmıştır. Sonuçta 1991-2001 arasının kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Soğuk Savaşta Çin'in Durumu

Doğu Türkistan'daki gelişmeleri anlamak için Soğuk Savaş sırasında Çin'in dünyadaki pozisyonunu anlamak önem arz eder. Çin Halk Cumhuriyeti kurulduğundan itibaren bir ay içinde Doğu Bloku ülkeleri tarafından tanındı. Batı dünyası ise İngiltere haricinde yeni hükümeti tanımadı. İngiltere 1950'de yeni hükümeti tanıma girişiminde bulunsa da Çin Halk Cumhuriyeti bu tanımayı kabul etmedi. Ülkenin ilk yılları bu şekilde SSCB önderliğinde Doğu Blokunun bir parçası olarak geçti. Tıpkı Doğu Avrupa ülkeleri gibi Çin de komünist dünyanın lideri olarak SSCB'yi ve Stalin'i kabul ediyordu.

Stalin'in ölümü her iki ülkede de ulusal çıkarları ön plana getirdi. Komünist söylemdeki halkların kardeşliği, milliyetçiliğin kötülüğü gibi kavramlara uymayan gelişmeler yaşandı. Bir başka deyişle ülkeler aslına rücu etti. Tabi ulusal çıkarlar, komünist söylemle savunuluyordu.

SSCB, lider değişimiyle her şeyin eskisi gibi devam edeceğini zannederken Çin'de farklı görüşler seslendirilmeye başlanmıştı. Komünist dünyanın liderliği, milletlere bağlı değildi; komünist önderlere bağlıydı. "Büyük devrimci" lider Stalin ölünce liderliğin başka bir "büyük devrimci" lidere geçmesi gerekiyordu. Bu da şüphesiz uzun yıllar savaşılarak ülkesinde komünizmi kurmuş olan Mao Zedong idi. SSCB'nin liderlik söylemini

bırakmamasına yönelik Çin’de bu huzursuzluk yaşanırken Kruşçev, 1956’da meşhur nutkunu okur. Çin, bu nutkun Stalin’e ihanet olduğunu söyleyerek artık Stalin’in takipçisinin kendisi olduğunu ilan eder. Böylece komünist dünyadaki kırılma gerçekleşmiştir. Müttefiklik ilişkileri bir süre daha devam etse de artık liderlik mücadelesi vardır. 1961’de ise iki tarafın ilişkileri kopar.¹

Çin-Sovyet geriliminin 1960’ların sonunda bazı sınır çatışmalarına yol açması, Batı Bloğunun ilgisini Çin’e yöneltir ve bu bloğun ülkeleri de yavaş yavaş Çin Halk Cumhuriyeti’ni diplomatik olarak tanırlar. Çin Halk Cumhuriyeti bir yandan da kurulduğundan itibaren her iki bloğa da dâhil olmayan ülkelerle ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Bunların başında sömürge idarelerinden kurtulan Afrika ülkeleri geliyordu. Çin Halk Cumhuriyeti, Afrika ülkeleriyle anti-emperyalist bir söylem üzerinden yakınlaşır. Bu yakınlaşmanın Çin Halk Cumhuriyetine büyük faydası olur. Çünkü, 1971’de BM Genel Kurulunda Afrikalı ülkelerin oyları sayesinde Çin’in temsilcisi olma hakkını elde eder. Genel Kurul’da veto yetkisi diye bir yetki tanımlanmadığından bu oylamayı veto edecek merci yoktur. Böylece Çin Halk Cumhuriyeti, Çin’in meşru temsilcisi sıfatıyla Güvenlik Kurulu’nun daimi koltuğunu ele geçirir.²

Bu tarihten sonra Çin Halk Cumhuriyeti uluslararası alanda dikkate alınması gereken bir ülke olarak ortaya çıktı. Fakat uzun zaman düşük profilli bir dış politika takip etti. Sınır problemlerinde ve kendisini ilgilendiren konularda agresif olan Çin Halk Cumhuriyeti, diğer dört daimi üyenin aksine uluslararası konularda fazla görüş beyan etmedi ve onlar arasında oluşan genel konsensüse uydu.³ Soğuk Savaş

¹ Bu dönemin geniş bir değerlendirmesi için bk. Umut Bekcan, Sovyet-Çin Uyuşmazlığını Anlamak: 20. Kongreden 1963 Parti Mektuplarına, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Vol. 49 (2018), 89-115.

² Konuralp Ercilasun, Türk Dış Politikasında Çin, *Türk Dış Politikasını Nasıl Bilirdiniz?*, ed. Ümit Özdağ ve Yelda Demirağ, Ankara: Kripto, 2017, 190-191.

³ Çin Halk Cumhuriyeti, bu durumunu son birkaç yıla kadar devam ettirdi. 2013’ten itibaren Kuşak-Yol İnisiyatifini ilan etmekle Çin, bu düşük profilli dış politikayı ağır adımlarla terk etmeye başladı.

açısından bakıldığında ise hem ABD'ye hem de SSCB'ye mesafeli durdu, ama SSCB'ye karşı daha mesafeliydi. Dolayısıyla bölünmüş bir komünist dünya vardı ve Çin Halk Cumhuriyetinin faaliyetleri SSCB'nin liderliğini baltalamaya yönelikti. Bu durum da şüphesiz ABD'nin işine geliyordu.

Soğuk Savaşta Doğu Türkistan

Doğu Türkistan Çin işgaline uğradığında yer yer direnişler oldu. Bunların en meşhuru Osman Batur direnişidir. Osman Batur'un direnişi 1951'e kadar sürdüyse de yakalanıp şehit edildi. Başka direnişler de olduğu Çin raporlarından anlaşılıyor. Nitekim 1951'de Çin Komünist Partisi Doğu Türkistan İkinci Sekreteri 13.564 kişinin hapsedildiğini söyledi. 1953'teki bir başka raporda da 20.000 kişinin gizli faaliyetlerden dolayı tutuklandığı yazıyordu.⁴

Çin Halk Cumhuriyeti, hem bu direnişleri kırmak için hem de Stalin'in milliyetler politikasını takip ettiği için 1955'te Doğu Türkistan'ı Şincang Uygur Özerk Bölgesi olarak ilan etti. Buna göre Doğu Türkistanlılara bazı göstermelik pozisyonlar verildi. Mesela Doğu Türkistan Valilik makamı Uygurlara tahsis edildi. Fakat esas güç Çin Komünist Partisi Doğu Türkistan Sekreterindeydi ve bu makama da Çinliler gelecekti.

Soğuk Savaşta Doğu Türkistan'da ayaklanmalar birbirini takip etti. 1953 ayaklanmasını bastırırken Çin, 250.000 kişiyi öldürdü. 1955'te Hoten ve Aksu'da ayaklanmalar oldu. 1957'deki karışıklıklarda yine 150.000'den fazla insan şehit oldu. 1962'de ayaklanmalar İli ve Çöçek'teydi. Bu ayaklanma sonucu bir milyondan fazla insan sınırın Kazakistan tarafına geçmek zorunda kaldı. 1967-1968'de Çin, çeşitli kişileri silahlı teşkilat mensubu olmak gerekçesiyle kurşuna dizdi. 1970'te gizli bir siyasi partiye üye oldukları gerekçesiyle aydınlar öldürüldü.

⁴ Amaç Karahoca, *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, İstanbul: Fakülteler Matbaası 1969, 28-29.

1981’de Urumçi’de geniş bir gösteri oldu. Katılanlar cezalandırıldı.⁵

Doğu Türkistan’da Soğuk Savaş döneminde çıkan ayaklanmalar, çoğunlukla bağımsızlık dönemine olan özlemle veya haksız uygulamalara direnişle ilişkiliydi. Bunların dışında da Doğu Türkistan, Çin’deki genel karışıklıklardan etkilendi. Çin Halk Cumhuriyetinin Mao dönemi tıpkı SSCB’nin Stalin dönemi gibi ülke genelinde bir çok baskıyla anılır. 1950’lerin sonlarında İleri Büyük Adım siyaseti ve Sağcılara Karşı Kampanya furysı Çin genelinde büyük karışıklık yaratmıştır. Bunların şüphesiz Doğu Türkistan’a da yansımaları oldu. En büyük yansıma ise on yıl süren Kültür Devrimi sırasında görüldü. Bu sözde devrim Çin’i baştan aşağıya sarstı, Çin’le birlikte benzer akıbeti Doğu Türkistan da yaşadı. Kültür Devriminde tarihî yapılar, köhnelik ve gericilikle özdeşleştirilerek gözü dönmüş gruplarca saldırıya uğradı. Bu sebeple Çin’de olduğu gibi Doğu Türkistan’da da bir çok tarihî yapı tahrip oldu.⁶

Soğuk Savaşın Sonuna Doğru

Sovyetler Birliğinde başa geçen Gorbaçov, kısa bir süre sonra şeffaflık ve yeniden yapılanma adında iki yeni politika ilan etti. Şeffaflık politikası devletin halka hesap vermesine dönük bir siyasetti. Bu politika uyarınca önceki dönemlerde karanlıkta kalmış bir çok olay adım adım açıklanmaya başladı. Halk arasında daha önce konuşmaktan korkanlar konuştular ve gazetelerde bu kişilerle mülakatlar çıktı. Açığa çıkan olaylar en çok Stalin dönemiyle ilgili baskı ve tedhiş politikalarını içeriyordu. Bu sırada dış dünyayla temasta da sert uygulamalar gevşedi.

⁵ Konuralp Ercilasun, Doğu Türkistan – 1, *Türk Yurdu* 15/93, 1995, 21.

⁶ Kültür Devrimi, Mao’nun kıskırtmasıyla özellikle gençlerin cinnet hâlinde etrafa saldırdığı bir devirdi. Çin Halk Cumhuriyetinin son otuz yıldır yaptığı ise Doğu Türkistan’da bilinçli bir şekilde tarihin tahrip ve tahrif edilmesidir. Çin, Doğu Türkistan’ın turistik bölgelerine Çin usulü eski görünümlü binalar inşa etmekte ve tarihi çarpıtmaktadır. Bazı yerlerde tarihî yapıları yıkıp yeniden yaparak özgünlüğü yok etmiş, bir çok yerde de bu yeni yapılara Çin usulü eklemeler yapmıştır. Bu, belki de Kültür Devriminden daha büyük ve amaçlı bir tahribat olarak değerlendirilebilir.

Sovyet vatandaşlarının Doğu Bloku dışındaki ülkelere gitmesi kolaylaşırken Doğu Blokundan olmayan yabancıların Sovyetler Birliğine gelmesinin önündeki engeller de azaldı. Bu, yıkılışa kadar yavaş yavaş devam eden bir süreçti.

Gorbaçov, yeniden yapılanma politikasını ise ülkenin içine düştüğü ekonomik çıkmaza bir çözüm olarak ortaya atmıştı. Sovyetler Birliği kurulduğundan beri tahıl problemi yaşayan bir ülkeydi.⁷ Bu problemi aşmak için zaman zaman uçuk projeler de geliştirilmişti.⁸ Bunun üstüne bir de ABD ile uzay ve silahlanma yarışına girince Sovyet ekonomisi bunu kaldıramadı. Bu kötü gidişi durdurmak için Gorbaçov bazı ekonomik önlemler aldı. Fakat bunlar bir işe yaramadı.

Sovyetler Birliğindeki değişim bütün Doğu Blokunu etkiledi. Gorbaçov, kendi yaptığı reformların Doğu Blokundaki devletler tarafından da takip edilmesini istiyordu. Doğu Avrupa ülkelerinin çoğu sadece Gorbaçov istediği için değil, kendilerinde gelişen toplumsal muhalefetten dolayı da bu isteğe uydular. Komünizm bu ülkelerde halk nezdindeki karşılığını kaybetmişti. Hatta belki de hiçbir zaman karşılığı olmamıştı. Bu sebeple reformlar sonucu bu ülkeler SSCB'den uzaklaştılar. Varşova Paktının birbirine bağladığı ülkelerin arasındaki bağlantı gevşedi. Başta Romanya olmak üzere birkaç ülke ise bu değişim isteğine direndi. Bu sefer onlar da SSCB ile ters düştükleri için SSCB'den uzaklaştılar. O yıllarda Gorbaçov'un ziyaretleri reformları körüklüyordu. Nihayet birbirinden uzaklaşan bu ülkelerin paktı devam ettirmesinin bir anlamı kalmadı ve 1991'de Varşova Paktı lağvedildi.

⁷ Üretimin dengesizliğini gösteren bir şema için bk. Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükselişleri ve Çöküşleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2001, 579.

⁸ Bu projelerden biri olan Bakır Topraklar projesi için bk. Konuralp Ercilasun, *Soviet Agricultural Policy and Cultivating "Virgin Lands" in Kazakhstan, Kazakhsstan, Kyrgyzstan, and Uzbekistan: Life and Politics during the Soviet Era*, ed. Timur Dadabaev ve Hisao Komatsu, 2017, 53-65.

Diğer yandan Gorbaçov, Sovyetler Birliğini yenileyerek devam ettirmek niyetindeydi. Amacı merkezî otoriteyi gevşetmek değil, sadece eski kötü uygulamalar için bir nevi halktan özür dileyerek barışmaktı. Ama yeri geldiğinde kendisi de Stalin gibi acımasız politikalara başvuruyordu. Bu acımasızlığı ilk olarak 1986'da Almatı'da bir tedhiş hareketiyle gösterdi. Bundan daha beter bir hareketi de bundan dört yıl sonra 1990'da Baku'ya tankları sokup konutları bombalayarak yaptı. Bu acımasızlık, aslında şeffaflık politikasının bir makyajdan ibaret olduğunu gösteriyordu. Nitekim yumuşama politikalarıyla uymayan bu adımlar Sovyetler Birliği'nin son tedhiş hareketleri oldu. Sadece Azerbaycan ve Kazakistan'da değil SSCB'nin diğer bölgelerinde de halkın devlete güveni sarsıldı.

Soğuk Savaşın Sonlarında Çin

Çin, zaten Varşova Paktında değildi. Üstelik komünist dünyanın içinde ayrı baş çekiyordu. Fakat Sovyetlerdeki gelişmelerden etkilenmekten kurtulamadı. Aslında 1978'de Deng Şiaoping'in iktidara gelmesiyle Çin Halk Cumhuriyeti nispeten durulmuştu. Bu tarihten sonra Mao devrindekine benzer garip politikalar görülmedi. Deng, Çin'in ekonomik kalkınmasına önem verdi ve bazı pilot bölgelerde sınırlı bir özel mülkiyet hakkı tanıdı.

Deng'in en bilinen politikaları kollektivizasyonu gevşetmesi, tek çocuk siyaseti ve ideolojik keskinliği bir savaşa çevirmemesidir. Bunların dışında bir önemli adım atmıştır ki bu bugünkü ekonomik gelişmenin temellerinden biridir. Bu adım da Çin'e yabancı yatırım çekmektir.⁹ Bir yandan Sovyetler Birliğinde şeffaflık ve yeniden yapılanma politikaları ilerlerken diğer yandan Deng'in ılımlı

⁹ Çin, yabancı yatırımları akılcıca kullanarak dünyanın önde gelen şirketlerinin fabrika kurmasına izin verdi. ABD, Avrupa ve Doğu Asya firmalarının kurduğu fabrikalar, dünyanın dikkatini Çin'in ekonomik büyümesine çekti. Halbuki Çin, bu fabrikalar sayesinde para girişi ve istihdamın yanında bir çok önemli kazanç elde etti. Bunlar ekonomik başarı hikayesinin yanında pek dikkati çekmedi. En önemli kazancı, fabrikalarda üretilen tasarımları taklit ve teknolojiyi de transfer etmeydi. Nitekim yıllar sonra Çin, artık teknoloji alanında da önde gelen bir ülke oldu.

politikaları yürürlükteydi. Hatta Deng, reformlara daha erken başlamış olması sebebiyle başlangıçta Çin, Sovyetlere göre daha serbest ve Batı'ya yakın bir ülke imajı çiziyordu.

Doğu Türkistan'da Mao dönemine göre hafiflese bile baskıcı rejim devam ediyordu. Bu da ister istemez yine olaylara sebep oluyordu. Nitekim 1985'te Urumçi'de on bine yakın üniversite öğrencisi bir hafta dersleri boykot etti. Çin'in başka şehirlerindeki üniversitelerine gitmiş olan Doğu Türkistanlı öğrenciler de bu harekete destek verdi. Çin önce bazı vaatlerde bulunduysa da bir süre sonra bu gösterilere katılanları cezalandırdı. 1988'de yine Urumçi'de üniversite öğrencileri yürüyüş yaptı. katılanlar cezalandırıldı. 1989'da Urumçi'de yine gösteriler oldu ve Çin, Doğu Türkistan'a yabancı girişini yasakladı. 1990'da Barın hadiseleri oldu.¹⁰

Tiananmen Hadisesi

Varşova Paktındaki değişim ve Çin'deki reformlar, halkta ve dünyada Çin siyasetinde de benzeri bir yumuşamanın olacağı beklentisini yarattı. 1989'da Gorbaçov'un Çin'i ziyaret edecek olması, halktaki talepleri arttırdı. Bu arada reformcu bir liderin ölmesi kıvılcımı yaktı. Onun cenaze töreni ilk seslerin çıktığı yerdi. Nisan ayında üniversitelerde başlayan öğrenci hareketleri gittikçe dozunu arttırdı ve nihayetinde öğrenciler Tiananmen meydanında toplandılar. Bu olayda ilk öğrenci hareketleri Urumçi'de başlamıştı.

Öğrenci protestoları, halkın büyük bir kısmından da destek görüyordu. Protestoların ana fikri yönetimin halktan uzaklaştığı idi. Talepler ve amaçlar komünizme karşı değildi. Tam tersine protestocular, Çin Komünist Partisinin halkın içinden doğduğunu, ancak ondan uzaklaştığını iddia ediyordu. Onlara göre bu durum, Çin'deki bir çok aksaklığın sebebiydi. Parti kadrolarında bir çok makam sahibinin yolsuzluğa karıştığını söylüyorlardı.¹¹

¹⁰ Konuralp Ercilasun, Doğu Türkistan – 1, *Türk Yurdu* 15/93, 1995, 21.

¹¹ Protestolarda öne çıkan öğrencilerden biri Ökkeş Devlet'ti. Olaylar bastırıldıktan sonra bir çok öğrenci lideri gibi Çin dışına çıkmak zorunda

Dünya medyasının an be an olayları aktarması Çin yönetiminin sert müdahalesini bir süre engelledi. Fakat 4 Haziranda Çin yönetimi meydana tankları sürdü ve protestoları kanlı bir şekilde bastırdı. Çin, kendisinden üç yıl önce Sovyetler Birliğinin Almatı’da yaptığını yapmıştı. Bu olaydan sonra Çin yönetimi, ülkeyi dış dünyaya kapattı.

Sovyetler Birliği’nin Dağılması

Gorbaçov’un reformları, komünist parti içinde karşı bir cephe doğurdu. Reform karşıtları Gorbaçov’un komünizmden saptığını ve rejimi bozduğunu düşünüyorlardı. 19 Ağustos 1991’de Gorbaçov, Kırım’dayken reform karşıtları Moskova’da kendisinin görevden alındığını ilan ettiler. Sıkıyönetim ilan edilmiş, Gorbaçov’un yaptığı bir çok yeniliğin geri alınacağı söylenmişti. Halk sokaklara, Yeltsin tankların üstüne çıktı. Yeltsin, SSCB sistemi içindeki Rus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı idi ve Sovyet karşıtı idi. Direniş sonucu darbeciler üç gün içinde kaçtı.

Sovyetler Birliğinin yıkıma gittiği ve bunu durdurmak için yapıldığı söylenen darbe ironik bir şekilde SSCB’nin dağılmasını başlattı. Darbeciler kaçtıktan sonra Moskova’ya dönebilen Gorbaçov, ofisine gittiğinde buraya Yeltsin’in yerleşmiş olduğunu gördü. Yeltsin, Sovyetler Birliği yapısını istemiyordu. SSCB’yi oluşturan 15 sosyalist devletin ayrı olmasını savunuyordu. Darbeyi bitiren lider olarak aldığı güçle Gorbaçov’un güç alanını daralttı.¹² Böylece SSCB’nin dağılma süreci fiilen başladı. Türk

kaldı. Tayvan’da iken Örkeş’le bir mülakat yaptım. Bu mülakatta Doğu Türkistan meselesine bakışını sordum. Önce Çin’e demokrasi gelmesi gerektiğini, Doğu Türkistan meselesinin ancak o zaman daha rahat konuşulabileceğini söyledi. Diğer bir sorum da olaylarda nasıl ön plana çıktığı idi. Uygur olduğu için kanının kaynadığını, konuşmalarının Çinlilere göre daha heyecanlı olduğunu söyleyerek ilk protestoların kampüslerde başladığını anlattı. Daha kampüs protestoları sırasında ilk iki günde hitabetiyle ön plana geçmişti.

¹² Gorbaçov, bütün reformcu politikalarına rağmen bir Sovyet insanıydı. Makamı elinden gittikten sonra dünyanın çeşitli yerlerinde konferanslara katılan Gorbaçov, bu konuşmalarında Sovyetler Birliğinin yıkılmasının yanlış olduğunu, yeni durumun kaos getirdiğini, halbuki SSCB yıkılmamış olsa idi dünyadaki kaotik durumun oluşmayacağını vurguladı. Tabii ki yeni bağımsız devletlerin geliştiği bir ortamda bu konuşmaları artık arkaik kalmıştı.

Cumhuriyetleri de dâhil olmak üzere bir çok bağı cumhuriyet Ağustosun sonuna kadar birbiri ardınca egemenlik kararları aldılar. Nihayet 25 Aralık 1991’de Sovyetler Birliği resmen de ortadan kalktı.

Dünyayı derinden etkileyen bu olaya Çin dışındaki ülkeler benzer tepkiler verdiler. Genel tepki, yeni bağımsız cumhuriyetleri kutlamak ve yeni bir dünyanın kuruluşuna yönelik olumlu temenniler şeklinde oldu. Çin Halk Cumhuriyetinin tepkisi ise sertti. Çin Halk Cumhuriyeti adeta bir komünizm manifestosu yayımlayarak komünizmin çökmediğini, dimdik ayakta olduğunu, bütün kurallarıyla yaşadığını, Çin’in komünist ilkelere vaz geçmeyeceğini söylüyordu. Ayrıca resmî açıklamasında Gorbaçov ve Yeltsin’in birer hain olduğunu söylüyordu.

“Yeni Dünya Düzeni”

Sovyetler Birliğinin yıkılmasıyla ABD artık Soğuk Savaşın bittiğini ve yeni bir döneme girildiğini ilan etti. ABD tarafından “Yeni Dünya Düzeni” olarak kavramlaştırılan bu yeni dönem, kutuplaşmaların bittiği, liberal demokrasi ve kapitalizmin dünyaya hâkim olduğu bir dönem olarak tanımlanıyordu. Ancak ABD’nin yaptığı en önemli tanımlama, iki kutbun yok olup tek kutbun kaldığı ve yeni sistemin bu tek kutup üzerinden şekillenmesi gerektiğiydi. Yani ABD, tek kutup olarak dünyanın jandarması olacaktı.

“Yeni Dünya Düzeni”nin bu şekildeki açıklaması elbette diğer dünya devletlerini rahatsız etti. Burada biz Çin’in tepkisinden bahsedeceğiz. Çin, iki kutuplu dünyanın geride kaldığını, ama tek kutupluluk olamayacağını savundu. Çin’e göre “Yeni Dünya Düzeni” artık çok kutuplu bir sistemdi. Şüphesiz ki Çin, bu “çok kutup”tan birisini de kendi olarak görüyordu. Bu şekilde Amerikan söylemine bir alternatif söylem çıkarmaya çalışıyordu.

Çin’de Merkezkaç Kuvvetler

SSCB’nin yıkılması Çin açısından sadece ideolojik değil, aynı zamanda ulusal bir darbeydi. Her ne kadar komünist dünyada SSCB ile liderlik yarışına girmiş olsa ve ABD’ye daha yakın dursa da nihayetinde komünist ülkeydi. Komünizmin dünyada kaybetmiş gibi bir muamele görmesinden ve bunun Çin halkını etkileme ihtimalinden aşırı rahatsızdı. Buna tepkisi Deng’in bir süre sonra ortaya “Çin Tipi Sosyalizm” sloganını atmak oldu. Böylece Çin, ideolojisinden taviz vermeden bazı ekonomik reformlara devam edeceğini ilan etmişti.

Daha büyük problem ise Çin’in sınır bölgelerindeydi. Batı Türkistan’da bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkması, Moğolistan’ın da daha bağımsız hareket edebilecek olması Çin açısından yeni sorunları beraberinde getirdi. Kazakistan ve Kırgızistan’ın varlığını Doğu Türkistan’a, Moğolistan’daki reformları da Güney (İç) Moğolistan’a birer tehdit olarak görünüyordu. Çin Halk Cumhuriyeti açısından 1995’e kadar olan dönem bu anlamda merkezkaç kuvvetleri dizginlemeye çalışma ve yeni duruma alışma dönemidir.

Çin, önce yeni bağımsız ülkelerle sınır problemlerini gündeme getirdi. Diğer yandan da tek Çin politikasının tanınmasını ve topraklarında Doğu Türkistan “ayrılıkçılarının” ve “dinî aşırılıkçıların” faaliyetlerine izin vermemelerini istedi. Yeni ülkeler, tek Çin’i tanıdı. O tarihlerde zaten dinî aşırı unsurlar bu devletlerde yoktu. Doğu Türkistan üzerinde bir hak iddia etmeyeceklerini de kabul ettiler.

Şanghay Beşlisi Doğuyor ve Şanghay İşbirliği Örgütü Oluyor

Sınır problemleri daha SSCB döneminde bile olan bir meseleydi. Fakat SSCB’nin gücü sebebiyle Çin bu konuda isteklerini gerçekleştirilemiyordu. 1996’da Çin’in girişimiyle beş ülke Şanghay’da sınır meselelerini tartışmak üzere bir forumda toplandılar. Böylece beş yıl devam

edecek olan Şanghay Beşlisi veya Şanghay Forumu adlı yapı oluştu. Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Rusya ve Çin'den oluşan beş ülke Sınır Bölgelerinde Askerî Güvenin Derinleştirilmesi Antlaşmasını imzaladı. Böylece söz konusu devletler aralarındaki sınırı kesinleştirmek için irade beyanında da bulundular.

Şanghay Beşlisi sonraki yıllarda dört kere daha toplandı. Bu forum sınır meselelerini ele aldı ve katılımcı devletler açısından olumlu karşılandı. Sınır meseleleri zamana yayılan bir şekilde adım adım hallediliyordu, ancak süreç bitmemişti. Forumdan memnun olan ülkeler, bu işbirliğini derinleştirmeye ve kurumlaştırmaya karar verdiler. Böylece Haziran 2001'de Özbekistan'ın da katılımıyla altı ülke Şanghay İşbirliği Örgütünü kurar.

Doğu Türkistan'daki Gelişmeler ve Çin'in İç Hamleleri

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından itibaren özellikle Doğu Türkistan'da merkezkaç kuvvetleri artar. Bağımsız Kazak ve Kırgız devletleri Doğu Türkistan halkının Doğu Türkistan'a yönelik düşüncelerini etkiler. Böylece bağımsızlıkçı düşünceler toplumda giderek yeşerir. Nitekim 1997'de Gulca'da büyük olaylar meydana gelir. Merkezkaç kuvvetlerin arttığını gören Çin, yukarıda belirtilen dış hamlelerini yaparken içeride de Batı Bölgeleri Kalkınma Planı ilan eder.

Batı Bölgeleri Kalkınma Planı, normalde Çin'in daha geniş bir probleme çözüm bulma çabasıdır. Ama burada Doğu Türkistan özel bir yer tutar. Deng'in başlattığı reformlar sayesinde Çin hızlı bir ekonomik büyüme yakalamıştı, ama bu büyümeden sadece kıyı eyaletleri pay alıyordu. Kara eyaletleri ise ekonomik açıdan kötü bir durumda bulunuyor, gelir adaletsizliği gittikçe artıyordu. 1990'lı yıllarda Çin'in ana probleminin kıyı eyaletleriyle kara eyaletleri arasında oluşan gelir uçurumunun sosyal huzursuzluklara yol açması yazılıyordu analizlerde.

Batı Bölgeleri Kalkınma Planı ile 12 kara eyaleti belirlenerek buralara kaynak aktarımına başlandı. Bunlardan Çin'in en önem verdiği bölgeler Güney (İç) Moğolistan, Doğu Türkistan ve Tibet idi. 1997'den itibaren Doğu Türkistan'a kaynak aktarımı hız kazandı. Buradaki ana çaba Urumçi'yi bir ekonomik cazibe merkezi hâline getirmektir. Aynı şey, Güney (İç) Moğolistan için de geçerliydi ve oranın merkezi olan Höhhot geliştirilmeye çalışılıyordu. Amaç, bu bölgelerde yaşayanların komşu ülkelere özenmelerinin önüne geçmektir. Nitekim o yıllarda Kazakistan, Kırgızistan ve Moğolistan'ın ekonomik problemlerle boğuşmaları, Tacikistan'ın ise iç savaşta olması Çin açısından bu politikayı kolaylaştırıyordu.

Doğu Türkistan'da Batı Bölgeleri Kalkınma Planı, bölge halkına çok büyük fayda sağlamadı. Çünkü bu plan sadece bölgeye yatırım getiriyor, o yatırımla birlikte Çin'in diğer kesimlerinden kalıcı Çinli işçi de getiriyordu. Üstelik Doğu Türkistanlılara göre bu bir ihtiyaçtan da kaynaklanmıyordu. Bir çok yeni iş alanı açılırken bunların yarattığı istihdamdan Çinliler faydalıyor, özellikle Uygurlar olmak üzere Doğu Türkistanlılar ise sistemin dışına itiliyorlardı.

Batı Bölgeleri Kalkınma Planı, Doğu Türkistan'ın çehresini değiştirdi, daha modern binaların olduğu bir görünüme kavuşturdu, ekonomisini büyüttü ve bölgeyi canlandırdı. Fakat bunların hepsini yaparken sürdürülen ayrımcılık ve işlerin seçici olarak hep Çinlilere verilmesi, bölgedeki eşitsizliği derinleştirdi. Çin'in kıyı bölgeleriyle Doğu Türkistan arasında şüphesiz ki inanılmaz bir ekonomik uçurum vardı. Batı Bölgeleri Kalkınma Planı, bir bakıma bu uçurumu Doğu Türkistan'ın içine taşıdı. Artık Uygurlar, gelir eşitsizliğini ve adaletsizliği daha net günlük hayatlarında yaşıyorlardı.

Böyle bir ortamda 2001'de ABD'de gerçekleşen ikiz kule saldırıları bütün dünyada denklem değiştiren bir olay oldu. Çin ve Doğu Türkistan'a etkileri hemen olmasa da zaman içinde hissedilecek bir dönüşüm süreci başlattı. Bu

sebeple 2001 sonrası gelişmeler ayrı bir yazı konusu olabilir.

Sonuç

Soğuk Savaş'ta Çin, komünist dünyanın aykırı ülkesi olmuştu. Bu dönemde Doğu Türkistan işgalin acılarıyla defalarca isyanlara sahne oldu. Fakat bunlardan bir sonuç elde edilemedi. Bir çok insan, isyanların ardından gelen baskı dalgaları sebebiyle ya şehit oldu ya da yurdunu terk etti. 1991'de SSCB'nin yıkılması yeni bir dönemi beraberinde getirdi. 1991-1995 arası Doğu Türkistan için bağımsızlık ümidinin arttığı ve Çin'e bağlılığın gevşediği bir dönem olarak nitelendirilebilir. 1995-2001 arası ise Çin'in karşı hamleler yaparak hâkimiyetini pekiştirdiği, ancak eşitsizliği arttırdığı dönemdir. 2001 sonrası Doğu Türkistan'daki durum daha ağırlaşmıştır. Onun da ayrıca dönemlere bölünerek ele alınması ihtiyacı vardır.

***TÜRK DÜNYASI'NIN ÖNEMLİ
SORUNLARINDAN BİRİ: KARABAĞ SORUNU
VE ERMENİSTAN-AZERBAYCAN ÇATIŞMASI***

Doç. Dr. Emin ŞİHALİYEV

Özet

Türk Dünyası'nın en büyük problemlerinden biri Karabağ sorunudur. Yaklaşık 30 seneye yakın bir süredir çözüm yolları çıkmaza giren Ermenistan-Azerbaycan çatışması ne zaman çözüme kavuşacağı konusunda belirsizliğini halen korumaktadır. Öncelikle her iki ülkede karşılıklı olarak birbirilerine asla bir araya gelemeyecek düşman gözüyle bakılmaktadır. Bu da her şeyden önce tarafların Dağlık Karabağ'a diğer tarafın kendisinden sonra geldiğini ve bu

topraklar üzerinde kendi varlığının meşru olduğunu iddia etmeleri ile ilgilidir. 1994 yılında ateşkes sağlansa da Azerbaycan’a bağlı toprakların %20’si işgal altındadır. Ateşkesin ilanından sonra soruna AGİT’in Minsk Grubu’nun girişimiyle çözüm bulunma çabalarına hız verilse de, 15 seneden çok devam eden barış görüşmeleri de beklentileri karşılayamamakta ve hiçbir sonuç vermemektedir. Minsk Grubu eşbaşkanları 1994 senesinden itibaren devam eden barış görüşmelerinde uzlaşmanın sağlanmasına çalışsalar da hiçbir ilerleme kat edememişlerdir. Çünkü önerileri ya çatışan taraflarca kabul görmüyor, ya da taraflardan biri önerilere sıcak baksa da, diğer taraf kendisi açısından tamamen olumsuz karşılıyor. Batı devletlerinin soruna yaklaşımı ise sırf Ermenistan-Azerbaycan çatışması yönünde değil, Batı-Türk medeniyetlerinin çatışması boyutunda şekillenmiştir. Bu bakımdan çatışmayı yerel değil, global “Ermeni Meselesi” çerçevesinde, daha kesin bir ifadeyle Batı-Türk medeniyetlerinin çatışması çerçevesinde değerlendirmek daha doğru olacaktır. AGİT’in Minsk Grubu eşbaşkanlarından olan Rusya ise sorunu tamamen kendi jeopolitik çıkarları çerçevesinde görmektedir. O, hem çatışan taraflar arasında arabuluculuk yapmakta, diğer taraftan da Ermenistan’ı silahlandırmaktadır. Belirtildiği gibi, Moskova’nın Ermenistan’ın silah ithalatındaki payı %’96’dır. Bu durum Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkmasından günümüze kadar Rusya’nın oynadığı rolü gözler önüne sermektedir. Rusya’nın bu adımı onun arabulucu misyonu için kabul edilemez. Fakat Rusya çok net olarak olaylara müdahale etmekle sorunun anahtarının bizzat kendi elinde olduğunu beyan etmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Dünyası, Azerbaycan, Ermenistan, AGİT’in Minsk Grubu, Batı Devletleri, Rusya, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü.

Summary

The one of important problems of the Turkish World: Karabakh question and Armenia-Azerbaijan conflict

The biggest problem of the Turkish World is Karabakh Question. The clash between Armenia and Azerbaijan has been going on for the last 20 years and the uncertainty as to when the conflict will resolve is still prevailing. First of all, both countries consider each other as enemies who they will never be able to come together. More than anything this is because of the fact that each side claims that the other side came to Nagorno-Karabakh region after them and they are the legitimate residents. Although a truce was declared in 1994, 20% of the Azerbaijani territories are under occupation. Although the efforts to reach peace has been accelerated with the incentive of the Minsk Group of OSCE, the peace negotiations that have been going on for more than 15 years do not meet the expectations or yield any results. Although the Minsk Group co-chairmen have attempted to create reconciliation with the peace negotiations that have gone on since 1994, they have not been able to make any progress. Because either their suggestions are not accepted by the conflicting parties or if one side accepts the suggestions, the other one thinks of them as completely negative. The approach of the Western powers to the situation Azerbaijan is in has taken the shape of a clash between Western-Turkish civilizations rather than only an Armenia-Azerbaijan clash. For this reason, it would be more correct to review the issue from a clash of Western-Turkish civilizations in the framework of the global "Armenian issue" rather than a local framework. One of the co-chairmen of the OSCE Minsk Group, Russia, approaches the problem completely within the framework of its own interests. Russia is both undertaking the mediator role between the conflicting parties and arming Armenia. This figure proves the role Russia played from the beginning of the Nagorno-Karabakh conflict

until today. Russia's move is unacceptable considering its mediating role. However, Russia clearly declared that the key to the conflict is in its hands by intervening in the conflict.

Key words: The Turkish World, Azerbaijan, Armenia, the Minsk Group of OSCE, Western Powers, Russia, Collective Security Treaty Organization.

Giriş

Karabağ sorunu sadece Azerbaycan'ın değil, Türk Dünyası'nın en önemli sorunlarından biri ve kanayan yarasıdır. Sorunun temelinde Ermenilerin "Büyük Ermenistan" ideolojisi durmakla birlikte, büyük güçlerin jeopolitik çıkarlarının olduğu da belirtilmelidir. XIX. yüzyıl başlarında Rusya İran (Türk Kacarlar) ve Osmanlılar üzerinde ekonomik, askeri ve siyasi avantajlar elde etmek için Ermenileri Güney Kafkasya'ya göç ettirdi. Bu göç hareketlerinin vahim bir sonucu olarak Ermenilerin bir kısmının yerleştirildiği Erivan ve Nahçıvan hanlıkları, 1828 yılında "Ermeni Vilayeti" denilen yeni bir devlet idari birimine dönüştürüldü. İskan politikası ile Ermeni Vilayeti'nin oluşturulması hiç kuşkusuz etkisini gösterdi ve Ermenilerin toprak iddialarına zemin hazırladı. Doğu Anadolu'yu Batı Ermenistan olarak değerlendiren Ermeniler Azerbaycan'ı da Doğu Ermenistan olarak görmektedirler.¹ Bu toprakları elde etmek için Ermeniler 1905-1907 yıllarında Çarlık Rusyası'nın, 1918-20 yıllarında ise İngiltere'nin ve Bolşevik Rusya'nın vermiş oldukları maddi ve silah yardımlarıyla katliamlar yapmışlardır. Bunun yanı sıra hem Ermeni makamlarının istekleri karşısında, hem de kendi politikaları doğrultusunda ilk önce İngilizler, sonra da Ruslar Türk Dünyası arasındaki irtibatı koparmak için Türk toprağı Nahçıvan'ı Ermenistan'a hediye ettiler. Böylece

¹A.Ş.Mnatsakanyan, O Literature Kavkazskoy Albanii (Kafkas Albanyası'nın Edebiyatı hakkında), Erevan, 1969, s. 47-48, 60; B.A.Ulubabayan, Oçerki İstoriy Vostochnogo Kraya Armenii (V-VII vv.) (Ermenistan'ın Doğu Eyaletlerinin Tarihi Kompozisyonları), Erevan, 1982, s. 40.

Azerbaycan'ın Anadolu ile doğrudan bağlantısının kesilmesi sağlandı. Sonradan bölgede Bolşevik hakimiyetinin kurulmasıyla inisiyatifi ele geçiren Sovyet Rusya Azerbaycan'ı dayanışma sembolü olarak Nahçıvan'ı ve Zangezur'u Ermenistan'a verme konusunda ikna etmeye çalıştı. 26 ve 28 Aralık 1920 tarihli dekrétlerle bu bölgeler Ermenistan'a hediye edildi. Fakat Türk Dünyası'nı birbirine bağlayan Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesine yönelik Sovyet Rusya'nın planı Azerbaycan ve Türk makamlarınca bozulsa da, Zangezur Ermenistan'a verildi. Zangezur Ermenistan'a verilirken Karabağ Azerbaycan'a bağlı kalmaya devam etmiştir. Nahçıvan ise Moskova ve Kars Antlaşmaları gereğince Azerbaycan toprağı olmakla birlikte Anavatan'dan izole hale getirildi. Azerbaycan ile Nahçıvan arasına bir Ermeni koridorunun girmiş olması Sovyet Rusya'nın da çıkarlarına uygundu. Rusya'nın "böl ve yönet" stratejisinin bir göstergesi olarak 1923 yılında Sovyet Rusya tarafından Azerbaycan Türklerinin isteğı dışında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (oblast) kuruldu. 10 Ekim 1991'de, Rusların desteğini alan bölgedeki Ermeniler tarafından "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" adıyla bağımsızlığı ilan edildi. 1990'ların başlarında bölgede etnik çatışmalar başladı. Ermenistan'ın Karabağ'ı kendi sınırlarına katma isteğini açıklamasının ardından bu çatışma Ermenistan ve Azerbaycan arasında savaşa dönüştü. 1991 yılında Kafkasya'da yeni cumhuriyetlerin birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan ettiği dönemde Rusya'nın Ermenistan'ı açık şekilde desteklemesi ve yapılan katliamlarda oynadığı rol, her geçen gün Ermenileri silahlandırması ve aralarındaki askeri işbirliği savaşta dengeyin Ermenistan'dan yana ağır basmasına neden oldu. Halen Azerbaycan topraklarının %20'si Ermeni güçlerinin işgali altındadır. Yaklaşık 20 seneyi aşkın bir süredir çözüm yolları çıkmaza giren Ermenistan-Azerbaycan çatışması ne zaman çözüme kavuşacağı konusunda da belirsizliğini halen korumaktadır. Ermenistan tarafı ister bilimsel, isterse de resmi düzeyde yapılan bütün konferans ve uluslararası toplantılarda Azerbaycan tarafına yönelik çeşitli ithamlarda bulunmuş ve Azerbaycan eski Ermeni topraklarına

sahiplenmeleri iddiasıyla suçlanmıştır. Azerbaycan tarafı da aynı tepkiyi göstererek karşı tarafı suçlamış, Ermenilerin işgal ettikleri topraklardan çekilmeleri ve yaptıkları katliamlar dolayısıyla yargılanmaları gerektiği konusunda şikayette ve taleplerde bulunmuştur. Çatışmanın başladığı tarihlerden itibaren her iki taraf arasında karşılıklı suçlamalar halen devam etmektedir. Bu bakımdan her iki ülkede karşılıklı olarak birbirilerine asla bir araya gelemeyecek düşman gözüyle bakılmaktadır. Böyle bir durumda çatışan taraflar arasında uzlaşmanın mümkün olamayacağı ve barışın sağlanamayacağı kanaati oluşmuştur.

Çatışan Tarafların Tutumu ve Çözümü İçeride Olmayan Sorun

Öncelikle Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışmasının çözümü yolunda en büyük engellerden biri her iki tarafın Dağlık Karabağ'a diğer taraftan önce geldiğini ve bu topraklar üzerinde kendi varlığının meşru olduğunu iddia etmeleridir. Halbuki belgeler Ermenilerin bölgeye günümüzdeki Dağlık Karabağ sorununa da sebebiyet teşkil eden 1828 tarihli Türkmençay antlaşmasının XV. maddesi gereğince Ruslar tarafından göçürüldüklerini onaylamaktadır.²

Konuya tarihi gerçekler ışığında bakılırsa, Ermenilerin Dağlık Karabağ'a Azerbaycan Türklerinin kendilerinden sonra geldiklerini ve bu topraklar üzerinde kendi varlığının meşru olduğunu iddia etmelerinin hiçbir dayanağı bulunmamaktadır. Fakat sorunun tarihi gerçekler esasında çözüleceği reallığı hiçbir şekilde yansıtmaz. Zaten Ermenistan Devlet Başkanı Serj Sarkisyan kendisinden

²Bu konuda geniş bilgi için bkz: Nikolay Şavrov, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predtoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorodtsam*, (Sankt-Petersburg: izd-vo Reprint, 1911), s. 63-64; M.G.Nersisyan, *İz İstorii Russko-Armyanskib Otnoşenij*, (Erevan: izd-vo AN Armyanskoy SSR, 1956), s. 227; İ.K.Yenikolopov, *Griboyedov i Vostok*, (Erevan: izd-vo Aypetrat, 1954), s. 137; S.V.Şostakoviç, *Diplomaticheskiye Deyatelnost A.S.Griboyedova*, (Moskova: izd-vo Sotsialno-ekonomičeskoj literaturı, 1960), s. 154.

önceki başkanlar gibi “hedeflerinin hiçbir zaman Dağlık Karabağ’ı Azerbaycan yönetimine bırakmak olmadığını” net bir şekilde ifade etmiştir.³

Böyle bir durumda AGİT’in Minsk Grubu’nun girişimiyle çözüm bulunma çabalarına hız verilmiş, fakat 15 seneden çok devam eden barış görüşmeleri de beklentileri hiçbir şekilde karşılayamamış ve sonuç vermemiştir.

Sorunun çözümünde istekli görünmeye çalışan güçler, tarafların karşılıklı tavizlerde bulunmasını daha gerçekçi kabul ederek, bu çatışmanın çözümünde galip tarafın olamayacağını ve eğer sorunun halli yönünde uluslararası hukuk kurallarına istinat edilemezse, o zaman tarafların ortak anlaşmaya varmaları gerektiğini vurgulamaktadırlar. Ermenistan’ın da işgal ettiği topraklardan gönüllü olarak çekileceği bir hayli mantıksız gözükmektedir. Azerbaycan tarafı da Ermenistan’ın işgal ettiği topraklardan çekilmeyeceği ana kadar onunla herhangi bir ilişki kurmayacağını belirtmiş ve işgal altındaki topraklar konusunda hiçbir şekilde tavizde bulunmayacağını beyan etmiştir.

Karabağ sorununun çözümü Keşmir Sorunu veya Filistin Sendromu kadar umutsuz görülebilir ve bu sorunu bir “labirent” olarak da değerlendirmek mümkündür. Çünkü labirentin girişi olsa da, çıkışı zor bulunur ve yolları karmakarışıktır. Labirente girip belirli bir mesafe kat ettikten sonra doğru yolu bulamadıkta giriş ve çıkışın statüsü eşit hale gelir. Böylece, çıkış yolu bulmak ümidi ile sıkılanadek ortada dolaşmaktan başka bir yol kalmıyor. İşte Ermenistan-Azerbaycan çatışması da aynı labirent gibidir. Barış görüşmelerinin 1990’lı yıllardaki ve XX yüzyılın başlarındaki gelişim süreci şöyle bir gözden geçirilirse eğer, sorunun her defa düzene sokulması yolunda durgunluk ortaya çıktığında ve Azerbaycan’ın alternatif çözüm yolları

³“Azerbaijan and Armenia: Peace prospects, Military Realities&the role of the Armenian Diaspora”, Caspian Information Center, no.16, October 2011, pp.1-2, (<http://www.caspianinfo.com/wp-content/uploads/2011/10/OP-No-16-Armenia-and-Azerbaijan-Peace-Prospect-Military-Realities-and-the-Role-of-the-Armenian-Diaspora.pdf>).

aramaya başladığı zaman karşı taraf veya AGİT'in Minsk Grubu'nun eşbaşkanları hemen yeni öneriler sunarak Azerbaycan'ın görüşmelere olan sarsmış güvenini yeniden sağlamaya çalışıyorlar. Görüşmeler nihai aşamaya geldiğinde Ermenistan tarafının geri çekilmesi sonucu bütün işlemler yeniden durgunluk haline geri dönüyor. Ateşkesin sağlandığı 1994 yılından günümüze değin aynı durgunluk devam etmektedir. Uzun süre zarfında sorunun bu senaryo doğrultusunda devam etmesi olasılığı yüksektir. Çözüm yolunda AGİT'in Minsk Grubu nezdinde hiçbir ilerleme katedilememesi ve her defasında yeniden durgunluk haline gelmesi, dolayısı ile "Filistin Sendromu"na veya "Keşmir Sendromu"na dönüşmesi sorunun daha uzun yıllar devam etmesi veya "ani savaş"ın patlak vermesi yönünde kaygılar uyandırmaktadır.

Güç Kullanma Olasılığının Analizi

Ermenistan'ın Rusya ile ittifak kurarak Türkiye ve Azerbaycan'a karşı bölgede tesis etmeye çalıştığı güç dengesi Azerbaycan'ı askeri bir harekate başvurma hususunda dikkatli davranmaya itmektedir.⁴ Kimi analistlere göre, Azerbaycan'ın askeri bir harekate başlaması için öncelikle Rusya'nın tarafsızlığını sağlaması gerekmektedir. Bunun için Moskova'ya siyasi, askeri veya ekonomik alanda tavizler verilmeli, enerji ulaşımı ve üretimi konusunda Rusya muhatap kabul edilmeli, Azerbaycan topraklarında Moskova'ya askeri üs verilmeli ve Azerbaycan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne üye olmalıdır.⁵

Azerbaycan'ın %20 topraklarını işgal altında tutan Ermenistan'ın bu örgütte yer alması dikkate alınır,sa,

⁴Gayane Novikova, "Implications of the Russian-Georgian War in the Nagorno-Karabakh Conflict: Limited Maneuverability" Caucasus Edition, (<http://caucasusedition.net/analysis/implications-of-the-russian-georgian-war-in-the-nagorno-karabakh-conflict-limited-maneuverability>).

⁵Aleksandra Jarosiewicz, Krzysztof Strachota, "Nagorno-Karabakh-conflict unfreezing" Center for Eastern Studies, p. 6, (<http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2011-10-26/nagornokarabakh-conflict-unfreezing>).

Azerbaycan'ın da aynı örgüte üye olması hiçbir şekilde düşünülemez. Ermenistan bu örgüte üye olmakla kendisini Türkiye ve Azerbaycan'dan korumak istemiştir. Peki, Azerbaycan aynı örgüte üye olmakla kendini kimden koruyacak? Ermenistan ve Rusya'dan mı? Diğer bir taraftan, Azerbaycan'ın BDT'ye üye olması, Gebele Radar üssünü Rusya'ya kiralaması ve Moskova ile geliştirilen enerji alanındaki işbirliği Dağlık Karabağ sorununda Moskova'nın tutumunda hiçbir değişiklik yaratmamıştır. Dolayısıyla Azerbaycan'ın verebileceği hiçbir taviz Rusya'nın sorunun çözümünde radikal bir değişikliğe giderek Azerbaycan'ı desteklemesine yol açmayacaktır. Azerbaycan yukarıda belirtilen tavizlerde bulunsa bile, değil Rusya'nın tarafsızlığının sağlanması, kendisi aynı Ermenistan gibi bağımlı bir devlete dönüşecektir.

Kimi analistlere göre de Azerbaycan ordusu işgal altındaki topraklarını ele geçirebilecek geniş çaplı bir askeri operasyonu gerçekleştirebilecek yeteneğe sahip değildir.⁶ Aslında Azerbaycan gelişen ekonomisi ve askeri gücü ile Ermenistan karşısında kıyas edilemeyecek bir üstünlüğe sahiptir. Azerbaycan ordusu Ermeni kuvvetlerini işgal altındaki topraklarından da atabilme gücüne sahiptir. Fakat bu çatışma gerçekten Ermenistan-Azerbaycan savaşı olsaydı, Azerbaycan bunu gerçekleştirebilirdi. Burada Rusya'nın Ermenistan'a yaklaşık 1 milyar dolar değerinde yasal olmayan silahlar verdiği gerçeğini ve 2010 yılında imzalanan anlaşma gereğince Ermenistan'da konuşlanan Rus askeri üslerinin süresini 2044 yılına kadar uzattığını da hatırlatmak yeterlidir.⁷ Yeni anlaşmanın en önemli maddesi Rusya'nın askeri üslerinin Ermenistan'ın güvenliğini korumasıdır. Eğer Azerbaycan kendi yasal haklarından yararlanarak işgal altında bulunan topraklarını geri alma girişiminde bulunursa, Rusya'nın silahlı müdahalesi ile

⁶C.W.Blandy, *Azerbaijan: Is War Over Nagorny Karabakh a Realistic Option?*, Advanced Research and Assessment Group. Caucasus series 08/17, (United Kingdom: Defence Academy of the United Kingdom, May 2008), p. 7.

⁷Elhan Şahinoğlu, "Rusya-Ermenistan Askeri İşbirliğine Karşı Türkiye-Azerbaycan İşbirliği", (<http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx?ID=5350&kat1=1>).

karşılaşacaktır. Çünkü Ermenistan'ın güvenliği Rusya'nın garantörlüğü altındadır.

Dışarıdan askeri ve politik destek alması da gerçekçi değil. Zaten çatışmanın çözümü yolunda AGİT'in Minsk Grubu'nun kararsızlığı ve devletlerin soruna çifte standartlardan yaklaşımı Azerbaycan'da Batı'ya olan güveni tamamen sarsmıştır. Azerbaycan tarafı Rusya'nın gücünü ve Batı'nın güven vermeyen “dostluğunun” ve kararsızlığının en iyi örneğini Rusya-Gürcistan ve Rusya-Ukrayna savaşlarında gördü.

Bu gibi sebeplerden desteksiz olduğunun farkında olan Azerbaycan'ın tekbaşına Rusya'yla savaşa tutuşması hiç düşkusüz onun geleceğini ciddi şekilde etkiler. Olası bir savaş Azerbaycan açısından bir takım ağır sonuçlar doğurabilir. Örneğin; Azerbaycan kendi yasal haklarından yararlanarak işgal altında bulunan topraklarını geri alma girişiminde bulunursa, ikili anlaşmalar çerçevesinde ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün üyesi olarak Rusya'nın silahlı müdahalesi ile karşılaşacaktır; Rusya'nın askeri müdahalesi dikkate alınırca, olası bir savaş çok sayıda insan hayatına mal olabilir, yeni toprak kayıplarına yol açabilir. Böyle bir durumda Azerbaycan 1990'ların başında olduğu gibi yeniden etnik sorunlarla karşılaşabilir ve ülkenin bağımsızlığı ciddi tehlike altına girebilir; Olası bir savaş Azerbaycan'ın uluslararası alandaki barış yanlısı tutumunu bozabilir ve dünya enerji piyasasındaki konumunu etkileyebilir.⁸

Diğer bir taraftan, Azerbaycan kendi toprak bütünlüğünü korumak amacıyla askeri operasyonlara başlayacağı takdirde dünyanın demokrasileşmesi için girişimlerde bulunduğu iddiasından yola çıkan Batı devletleri ve uluslararası kurumlarla işbirliği, aynı zamanda bu kurumlara entegre sürecinde de ciddi engeller ortaya çıkabilir. Çünkü çatışmanın savaş yolu ile çözümü

⁸Sapmaz Ahmet, Sarı Gökhan, “Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2012, sayı: 15, s. 14

Azerbaycan'ın işbirliği içerisinde olduğu ve üyeliği bulunan bütün uluslararası kurumlarca asla kabul görmemektedir. Aksi halde Azerbaycan'ın bu kurumlarda üyeliğinin dondurulması ve hatta dışlanması bile gerçekleşebilir. Azerbaycan uluslararası arenada yalnızlığa itilir, ekonomik ve politik yaptırımlara maruz kalabilir.

Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'nün bir üyesi olan Ermenistan'ın Rusya'ya dayanarak işgal ettiği Azerbaycan topraklarını elde tutmak için kendi işgal siyasetini meşrulaştırdığı dikkate alınır, Azerbaycan da işgal altında bulunan topraklarını geri alabilmesi için herhangi bir askeri bloka girme gereksinimi duymalı mı, diye bir soru sorulabilir.

Bilindiği gibi, Rusya günümüzde de bu bloku daha fazla genişletmek için çalışmalarını sürdürmekte ve çoğu Post-Sovyet ülkesinin Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü'ne katılmasını sağlamak ve bu ülkelerin NATO'ya yönelmelerini önlemek amacıyla ciddi çalışmalar yapmaktadır. Fakat Azerbaycan'ın bu örgüte katılmamak için bir takım nedenleri vardır.

Öncelikle, Rusya Ermenistan'la askerî ve stratejik işbirliği içinde Azerbaycan'ın egemen devlet haklarına, ulusal güvenliğine ve çıkarlarına, Güney Kafkasya'daki bölgesel güç dengesine olumsuz etki eden birtakım adımlar atmaktadır.

Rusya'nın Güney Kafkasya'da Ermenistan'a önemli ölçüde ekonomik ve askeri yardımda bulunması, bu ülkenin işgalci ordusunu silahlandırması bir yandan Ermenistan'ın siyasi yönetimini Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollardan çözüme kavuşturulmasından uzaklaştırmakta ve müzakerelerde yapıcı davranmaktan kaçınmaya teşvik etmekte, diğer yandan Azerbaycan'ın güvenlik politikaları, askeri ve jeostratejik tercihleri üzerinde etkili olmaktadır. Bu nedenle Dağlık Karabağ sorunu bugün hem Ermenistan'ı, hem de Azerbaycan'ı baskı altında tutmak için Rusya'nın elinde bulundurduğu ciddi bir araçtır. Topraklarının bir kısmı Ermenistan'ın

işgali altında bulunan Azerbaycan'ın, AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanlarından biri olarak Dağlık Karabağ sorununun barışçıl yollardan çözümü sürecine katılan Rusya'nın Ermenistan'la "askeri ve stratejik ortaklığına", bu ülkede askeri üs bulundurmasına ve işgalci orduyu karşılıksız olarak silahlandırmasına kayıtsız kalması elbette ki mümkün değildir.

Azerbaycan'ın Rusya ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ile işbirliğini doğrudan etkileyen iki önemli husus, toprak bütünlüğünün sağlanması ve Dağlık Karabağ sorununun çözümüyle ilişkilidir. Azerbaycan'ın, topraklarını alenen işgal altında bulunduran, Güney Kafkasya'da komşu ülkelere karşı toprak iddiaları öne süren, bölgesel istikrarı bozan işgalci ve militarist Ermenistan'ın tutum ve davranışlarını uluslararası hukukun ilkelerine uygun bir şekilde değerlendirmekten kaçınan, bilakis bu ülkeyle askeri ortaklık anlaşması imzalayan, bölgenin diğer ülkelerinin de politik ve askeri güvenliğini, toprak bütünlüğünü, bölgesel barışı garanti edemeyen bir kurum ve bu kurumun himayecisi olan bir ilke ile stratejik ortaklık yapması mümkün görünmemektedir.

Azerbaycan'ın %20 topraklarını işgal altında tutan Ermenistan'ın, işgale maruz kalan Azerbaycan'la aynı örgütte yer alması hiçbir şekilde düşünülemez. Daha önce de belirtildiği gibi, Ermenistan bu örgüte üye olmakla kendisini Türkiye ve Azerbaycan'dan korumak istemiştir. Peki, Azerbaycan aynı örgüte üye olmakla kendini kimden koruyacak? Ermenistan ve Rusya'dan mı?

Böyle bir durumda "Azerbaycan'ın NATO üyeliği mümkün mü?" sorusu gündeme gelmektedir. Azerbaycan 1994 yılından başlayarak "Barış İçin Ortaklık" programı çerçevesinde işbirliği yapmakta ve bazı çatışma bölgelerinde barış gücü misyonuna katılmaktadır. NATO ile işbirliği Azerbaycan için öncelikli konulardan biridir. Fakat Azerbaycan'ın bu kurumla çok yönlü iş birliği, ilişkilerini genişletmesi ve kurumun çeşitli uluslararası

programlarına katılması bile, Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununun çözümünde gereken sonucu vermemiştir. Bu mesele gündeme geldiği zaman, dünyanın çeşitli bölgelerine askeri güce başvurarak barış getirmeye çalışan NATO, Dağlık Karabağ sorununun 20 yıldır barış yoluyla çözümlenmemesine rağmen, Azerbaycan'ın Ermenistan işgalindeki topraklarını kurtarmak için askeri operasyonlara başlamasına soğuk bakıyor ve sorunun barış yoluyla çözümlenmesinin zorunluluğunu vurguluyor.⁹ Çünkü NATO çatışma içerisinde bulunan devletleri ittifaka üyeliğe kabulden ve devletlerin sınır sorunlarının çözümü için tüm yükümlülüklerden kaçınmaktadır.¹⁰ Kuruma üye olan devletler “önleyici saldırı” stratejisini benimsemekte ve bu öğreti sayesinde tehlike oluşturan devletlere karşı askeri operasyonlara başlama hakkını kendilerinde görmektedirler.¹¹ Burada dikkat çeken en önemli husus işgal eden değil, tehlike oluşturan devletlerdir. “Önleyici saldırı” öğretisi 20 yıldan beri Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan'a karşı askeri operasyon düzenlenmesine onay vermemektedir. Dolayısı ile Azerbaycan'ın NATO askeri-siyasi blokuna üyeliği imkanları tamamen kısıtlıdır.

Sorunun Çözümü İçin Oluşabilecek Uygun Stratejik Ortamlar

Çatışmanın hukuki, politik ve askeri çerçevede çözümü sınırlı olduğundan tek bir yol kalıyor. Azerbaycan, işgal altında tutulan topraklarını geri alması için uzun süreli olsa bile uygun stratejik ortamı beklemek zorundadır.

Uygun stratejik ortam Rusya'nın bölgesel güç konumunun tamamen zayıflaması ile oluşabilir. Rus

⁹Hatem Cabbarlı, “NATO ve Azerbaycan Topraklarının İşgali Sorunu”, (<http://newtimes.az/tr/organisations/163/>).

¹⁰Elşen Nesirov, “Herbi-siyasi bloklar ve Azerbaycan'ın regional balanslaşdırma siyasetinin ehemmiyeti”, “Halk” gazetesi, 14 Nisan 2009

¹¹Hatem Cabbarlı, a.g.m.

ordusunun zayıflığı konusunda çok şey söylendi ve yazıldı. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra söylenenler elbette gerçektir. Ama şimdi önümüzde yeni gerçekler var. Rusya zayıflamadığı ve hatta güçlendiği için Rus jeopolitik sorunu yeniden ortaya çıkmıştır. Post-Sovyet mekanında ortaya çıkan bütün çatışmaların anahtarını elinde bulunduran Rusya Ermenistan-Azerbaycan çatışmasında da kilit konuma sahiptir.

Uygun stratejik ortam Türk Cumhuriyetleri arasında entegrasyonun derinleşmesi ile mümkün olabilir. Türk Cumhuriyetlerinin, özellikle Orta Asya devletlerinin bölgesel bütünlüğünü ve entegrasyonunu destekleyen tarihi, kültürel, stratejik, ekonomik ve siyasal bir çok neden bulunmaktadır. Bununla birlikte bağımsızlıkların kazanılmasının üzerinden geçen yaklaşık 20 yıllık bir sürede bölge ülkeleri arasındaki entegrasyon girişimlerinden hiç birisi tam anlamıyla başarılı olamamıştır. Bölge devletleri arasındaki sınır sorunları, siyasal ve ekonomik gelişme farklılıkları, bölgesel liderlik konusundaki çekişme, büyük güçlerin bölge üzerindeki rekabeti dikkate alındığında önümüzdeki dönemde de Türk Birliği'nin bir ütopyadan ibaret kalmaya devam edeceği anlaşılmaktadır.¹² Öte yandan bölge dışı hegemon güçlerin öncülük ettikleri entegrasyon girişimleri de bu bütünlüğü bozmaktadır. Rusya imparatorluk dönemlerinde olduğu gibi Orta Asya'daki başat güç konumunu sürdürmektedir. Askeri varlığı, ekonomik yatırımları ve yumuşak gücü ile Rusya Orta Asya'daki en güçlü bölge dışı aktördür. Aslında bir çok açıdan Rusya için Orta Asya'da bölge dışı tanımlaması doğru değildir. Rusya siyasi ve askeri açıdan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü, ekonomik işbirliği açısından Avrasya Ekonomik Topluluğu üzerinden Orta Asya'yı kendine bağlamış durumdadır. Çin ise Şanghay İşbirliği Örgütü sayesinde Orta Asya'yı kendi hayat sahasına dönüştürmüştür. Amerikan karşıtı siyasi bir bloğa

¹²Bu konuda geniş bkz: Azer Hudiyeu, "Digget! Şerg! Orta Asya Regionu Dünya Siyasetinin En Kaynar Arenasına Çevrile Biler", *Region Plus. Analitik bəzə*, 1 Ekim 2009, № 19 (87), s. 24-28

dönüştüğü yönündeki tartışmalar bir yana Şanghay İşbirliği Örgütü Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'ı Çin egemenliği altında birleşmeye götürmektedir. Bölge ülkelerini Rusya ile ittifaka iten faktörlerin en önemlilerinden biri de budur.¹³ Fakat Türkiye en temel dış politika alanlarından birisi haline gelen Orta Asya'ya dönük stratejilerinin geliştirilmesi konusunda maalesef ciddi bir ön hazırlık yetersizliği ile karşı karşıya kalmıştır. Bu hazırlıksızlığın ilk görünen belirtisi psikolojik alanda yaşanmış ve Türkiye gereken psikolojik teenniye devreye sokamamıştır.¹⁴ Türkiye'nin bölgesel politika uygulamalarında gözlenen en ciddi zaaflarından birisi dış politika alanları arasındaki taktik bağlantıları da gözetken büyük ölçekli stratejilerin geliştirilememiş olmasıdır.¹⁵ Türk Cumhuriyetleri arasında entegrasyon, Türkiye'nin bir dış politika hamlesi değil Türk Dünyası'nın ihtiyaç duyduğu jeopolitik bir gereksinimdir. Türk Dünyası'nın ekonomik, siyasi ve askeri yönden dirençli olabilmesi için bir uluslararası bütünleşmeye ihtiyacı vardır. Çin'in büyük ekonomisi karşısında direnmek ve tarihte Rusya'ya bağlı hale getirilen üretim ve ticaret mekanizmalarını aşmak için entegrasyona ihtiyaç duyulmaktadır. Siyasi olarak; Rusya, Çin ve ABD'nin bölgedeki rekabetine karşı ezilmemek ve bu rekabeti fırsat haline getirebilmek için bir arada hareket edilmesini sağlayacak bir entegrasyona ihtiyaç duyulmaktadır. Fakat Türk Cumhuriyetleri arasındaki bütünleşme girişimlerinde bir kopukluk yaşanmakta ve Türk devletleri Türk Dünyası'nın entegrasyon sürecinde gereken etkinliği gösterememektedirler.¹⁶ Uzun dönemli bir perspektif ile değerlendirilmedikçe Asya dengelerinde etkin bütün büyük güçlerin yoğun bir faaliyet içinde bulundukları Orta Asya,

¹³Fırat Purtaş, "Orta Asya'nın Bütünlüğü Sorunsalı ve Orta Asya'da Bölgesel Entegrasyon Girişimleri", *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası*, (derleyen: M.Turgut Demirtepe), Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) yayınları, 2008, s. 58-59

¹⁴Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, (İstanbul: Küre yayınları, 2010), s. 487

¹⁵Davutoğlu, a.g.e., s. 499

¹⁶Bu konuda bkz: Turgay Düğen, "Türk Konseyi ve Türkistan'da Bütünleşme", [http://www.21yyte.org/tr/yazi6725-](http://www.21yyte.org/tr/yazi6725-Turk_Konseyi_ve_Turkistanda_Butunlesme.html)

[Turk_Konseyi_ve_Turkistanda_Butunlesme.html](http://www.21yyte.org/tr/yazi6725-Turk_Konseyi_ve_Turkistanda_Butunlesme.html); Natic Nazimoğlu, "Nahçıvan Merhalesi", *Region plus. Analitik bakış*, 15 Ekim 2009, № 20 (88), s. 18-21

dolayısı ile Türk Dünyası üzerinde sağlıklı bir strateji geliştirebilmek ve uygulayabilmek çok zordur. Bu bakımdan Türk Birliği'nin bir ütopya olarak kalmaya devam etmesi Azerbyacan için böyle bir stratejik ortamın oluşmayacağını göstermektedir.

Genel Değerlendirme ve İleriye Yönelik Öngörüler

Çözüm dışında her yolun denendiği bir problem olan Ermenistan-Azerbaycan çatışması bölgesel bir mesele olmanın yanı sıra, içinde daha derin tarihi izler taşıyan küresel bir sorun olmakla kökü birkaç yüzyıl ve hatta daha eskilere giden ünlü “Şark Meselesi”nin bir uzantısı olarak varlığını korumaktadır. Bugün çevresindeki bölgelerle birlikte Rusya'nın desteği ile Azerbaycan'ın %20'lik toprak parçasıyla bir arada Ermenistan tarafından işgal edilen Karabağ hala BMT'nin gündeminde çözümünü bekleyen sorunlardan biridir. Barış yoluyla işgal sorununu sona erdirmek yönündeki çalışmalarda somut bir ilerleme sağlanamamıştır. Her bir işgal sürecinin çözümünde iki yol vardır: Diplomasi ve savaş yolu. Çatışan taraflar arasında hiçbir şekilde uzlaşmanın sağlanabileceğinden söz etmek mümkün değildir. Olası bir savaşın ise Azerbaycan için hangi sonuçlar doğurabileceği de yukarıda analiz edildi. Azerbaycan, toprakları işgal altında tutulmasına rağmen bölgenin ekonomik lideri durumundadır. Hiç şüphe yok ki, ekonomik alanda kaydedilen gelişmeler askeri alana da yansımış, 2010 yılında “Askeri Doktrin”in kabulü ile belgelenmiştir.¹⁷ Fakat Rusya'nın sorunu bizzat kendi inisiyatifinde tutması Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'a yönelik muhtemel askeri hareketinde dikkatli davranmasını gerekli kılmaktadır.

Diğer taraftan, askeri operasyonların başlanacağı takdirde dünyanın demokrasileşmesi için girişimlerde

¹⁷Bu konuda geniş bkz: Azerbaycan Respublikasının Herbi Doktrinası, Azerbaycan Respublikasının Milli Meclisi, 08 Haziran 2010.
<http://meclis.gov.az/?/az/law/183#comment>

bulunduđu iddiasından yola çıkan Batı devletleri ve uluslararası kurumlarla işbirliğini, aynı zamanda bu kurumlara entegre sürecinde ciddi engellerle yüzleşebileceğini göz önünde bulunduran Azerbaycan bu konuda hassas davranmak zorundadır. Yani bu hususlarda Azerbaycan'ın dikkate alması gereken önemli faktörler Rusya, Batı devletleri, uluslararası kurumlar, askeri-siyasi örgütlerdir.

Buna dayanarak Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ çatışmasının “uzunsürelî ateşkes” şeklinde devam edeceği öngörüsünde bulunmak mümkündür. Bu süre zarfında Azerbaycan en uygun stratejik ortamı beklemek zorundadır. Zira mevcut aşamada sorunun her defa düzene sokulması yolunda durgunluk ortaya çıkacak, Azerbaycan yeniden alternatif çözüm yolları aramaya başlayacak, Ermenistan ve AGİT'in Minsk Grubu'nun eşbaşkanları yeni yeni öneriler sunacak, görüşmeler nihai aşamaya geldiğinde Ermenistan tarafı yeniden geri çekilecek, böylece bütün işlemler bir daha durgunluk haline dönecektir.

Durumun farkında olan Azerbaycan ekonomik olarak Ermenistan üzerinde baskı oluşturmaktadır. Fakat Ermenistan “galibiyet havası”na kapılarak sorunun “çözumsuzlüğünün” devleti felakete sürükleyeceğinin ve uzlaşının şart olduğunu anlamamakta, Rusya ve Batı'nın politik oyunları devam ettiği süre içerisinde “Büyük Ermenistan” ideolojisini gerçekleştirme düşüncesindedir. Ermenistan bu süreçte işgalin kalıcı olabileceğini hesaplamaktadır. Kuşkusuz, “Zaman” Ermenilere işgal ettikleri Azerbaycan topraklarında güçlenme fırsatını yaratmış, sonuçta Ermenistan Rusya'dan ve diğer devletlerden aldığı silahlar dolayısıyla kendi askeri gücünü daha da artırmış ve militarist bir devlete dönüşmüştür. Fakat Ermenistan askeri gücünü artırsa da, ekonomik olarak gerilemiş durumdadır. Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal altında tutsa da, ekonomik gerileme, demografik tenezzül, Ermenistan'ın işgalci taraf olduğunu dile getirmemelerine rağmen devletlerin Azerbaycan'ın

toprak bütünlüğünü tanımları Ermenistan'a tam olarak işgal ettiği bölgeleri sahiplenme fırsatı vermemiş ve her geçen zaman zarfında Ermenistan işgal altında tuttuğu bölgelerin esirine dönüşmüştür. Daha kesin bir ifade ile Ermenistan genişlemek, büyümek ve güçlenmek isterken zayıflamış, ekonomik açıdan gerilemiş ve bağımlı bir devlete dönüşmüştür. Komşu devletlerle iyi geçinmek yerine düşmanca tavırlarını sürdürerek kendisini entegrasyon sürecinin ve enerji projelerinin dışında bırakmıştır.

Ermenistan gittikçe artan ekonomik sıkıntılarından kurtulmak için Azerbaycan'la anlaşmaya varmak zorundadır. Fakat öncelikle Ermenistan kendisini tamamen Rusya'dan kurtarmalıdır. Ermenistan'ın Rusya'ya ekonomik açıdan gittikçe artan bağımlılığı Moskova'nın Erivan'ın diğer devletlerle ilişkilerindeki gelişim temposunu istediği şekilde yönlendirmesine olanak sağlamıştır. Özellikle 2003 yılında Rusya'nın borçlarını ödemesi talebinde bulunması sonucu Ermenistan kendi ekonomisinin stratejik önem taşıyan işletmelerini borç karşılığında Rusya'ya devretmiştir.¹⁸ Diğer bir taraftan, Ermenistan'a ekonomik olarak nefes verdiren yegane devletin İran olduğu bir gerçektir. Fakat bölgede gittikçe büyük bir güç kazanan, uranyumun zenginleştirilmesi yönünde araştırmalarını daha da yoğunlaştıran, Orta Doğu'da ortaya çıkan problemler nedeniyle son devirlerde sık-sık adından söz ettiren ve küresel güçlere meydan okuyan devletlerden biri olarak İran'la iyi ilişkiler içerisinde olmasına rağmen Ermenistan bu nedenlerden dolayı İran'ın ABD'nin muhtemel saldırısına uğradığı takdirde ekonomisinin büyük darbeler alacağını da farkındadır. İran etrafında oluşan uluslararası baskılar ve İran-Batı ilişkilerde yaşanan gerginlikler Ermenistan'ın geleceğini çıkmaza sürüklemektedir. Bu durum Azerbaycan'ın

¹⁸Emily Danielyan. "Russia Tightens Grip on Armenia with Debt Agreements". Headlines I Eurasianet.org. 6 May 2003. Web. 09 Nov. 2010.<http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/cav050703.shtml>.

çıkarları çerçevesindedir. Sıkışmış durumda olan Ermenistan Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerini gözden geçirmek zorundadır. Ermenistan Azerbaycan'ın işgal altında tuttuğu topraklardan çekilmeli, toprak iddialarından vazgeçmelidir. Ancak bu şekilde ekonomik tenezzülden kurtulabilir, hatta entegrasyon sürecinde ve enerji projelerinde yer alabilir. Aksi takdirde Azerbaycan ve Türkiye'nin Ermenistan üzerindeki baskıları devam edecektir.

KAYNAKÇA

1. Blandy C.W., *Azerbaijan: Is War Over Nagorny Karabakh a Realistic Option?*, Advanced Research and Assessment Group. Caucasus series 08/17, (United Kingdom: Defence Academy of the United Kingdom, May 2008), 23 p.
2. Davutoğlu Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, (İstanbul: Küre yayınları, 2010), 548 s.
3. Hudiyev Azer, "Digget! Şerg! Orta Asya Regionu Dünya Siyasetinin En Kaynar Arenasına Çevrile Biler", *Region Plus. Analitik bakiş*, 1 Ekim 2009, № 19 (87), s. 24-28.
4. Mnatsakanyan A.Ş., O Literature Kavkazskoy Albanii (Kafkas Albanyası'nın Edebiyatı hakkında), (Rusça), Erevan, 1969, 220 s.
5. Nersisyan M.G., *İz İstorii Russko-Armyanskib Otnoşeniy*, (Erevan: izd-vo AN Armyanskoy SSR, 1956), 405 s.
6. Nesirov Elşen, "Herbi-siyasi bloklar ve Azerbaycanın regional balanslaşdırma siyasetinin ehemiyyeti", "Halk" gazetesi, 14 Nisan 2009.
7. Purtaş Fırat, "Orta Asya'nın Bütünlüğü Sorunsalı ve Orta Asya'da Bölgesel Entegrasyon Girişimleri", *Orta Asya ve Kafkasya'da Güç Politikası*, (derleyen: M.Turgut Demirtepe), Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) yayınları, 2008, s. 31-62.
8. Sapmaz Ahmet, Sarı Gökhan, "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan Tarafından Kuvvet Kullanım Olasılığının Analizi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 2012, sayı:15, s.1-31.
9. Şavrov Nikolay, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyashaya Rasprodaja Mugani İnorodtsam*, (Sankt-Petersburg: izd-vo Reprint, 1911), 156 s.

10. Şostakoviç S.V., *Diplomatiçeskaya Deyatelnost A.S.Griboyedova*, (Moskova: izd-vo Sotsialno-ekonomiçeskoy literaturı, 1960), 294 s.
11. Ulubabyan B.A., Oçerki İstoriy Vostoçnogo Kraya Armenii (V-VII vv.) (Ermenistan'ın Doğu Eyaletlerinin Tarihi Kompozisyonları), (Rusça), Erevan, 1982.
12. Yenikolopov İ.K., *Griboyedov i Vostok*, (Erevan: izd-vo Aypetrat, 1954), 196 s.

İnternet siteleri:

13. Aleksandra Jarosiewicz, Krzysztof Strachota, “Nagorno-Karabakh-conflict unfreezing” Center for Eastern Studies, (<http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2011-10-26/nagornokarabakh-conflict-unfreezing>), erişim tarihi: 18.09.2012.
14. Azərbaycan Respublikasının Herbi Doktrinası, Azərbaycan Respublikasının Milli Meclisi, 08 Haziran 2010. <http://meclis.gov.az/?/az/law/183#comment>
15. “Azerbaijan and Armenia: Peace prospects, Military Realities&the role of the Armenian Diaspora”, Caspian Information Center, no.16, October 2011, pp.1-2, (<http://www.caspianinfo.com/wp-content/uploads/2011/10/OP-No-16-Armenia-and-Azerbaijan-Peace-Prospects-Military-Realities-and-the-Role-of-the-Armenian-Diaspora.pdf>), erişim tarihi: 30.04.2012.
16. Elhan Şahinoğlu, “Rusya-Ermenistan askeri işbirliğine karşı Türkiye-Azerbaycan işbirliği”, (<http://www.21yyte.org/tr/yazi.aspx?ID=5350&kat1=1>), erişim tarihi: 12.07.2011.
17. Emily Danielyan. “Russia Tightens Grip on Armenia with Debt Agreements”. Headlines I Eurasianet.org. 6 May 2003. Web. 09 Nov.

2010.<http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav050703.shtml>, erişim tarihi: 20.02.2013.

18. Gayane Novikova, “Implications of the Russian-Georgian War in the Nagorno-Karabakh Conflict: Limited Maneuverability”, Caucasus Edition, (<http://caucasusedition.net/analysis/implications-of-the-russian-georgian-war-in-the-nagorno-karabakh-conflict-limited-maneuverability>), erişim tarihi: 18.09.2012.

19. Hatem Cabbarlı, “NATO ve Azerbaycan Topraklarının İşgali Sorunu”, (<http://newtimes.az/tr/organisations/163/>), erişim tarihi: 24.07.2012.

20. Turgay Düğen, “Türk Konseyi ve Türkistan’da Bütünleşme”, http://www.21yyte.org/tr/yazi6725-Turk_Konseyi_ve_Turkistanda_Butunlesme.html, erişim tarihi: 05.11.2012.

İran’da Demokrasi Sorunları; Meşrutî’den Günümüze Demokrasi Süreci

Ebrahim Ramazani¹

Giriş

Eğer demokrasi günümüz anlamında hâkimiyet hakkının halka ait olması ve hükümet yetkililerinin halk tarafından seçilmesi, güç ve hükümetin medeni kurumlar yoluyla denetimi ve sonunda hükümet değişikliği ise, İran ve hatta doğuda benzeri bulunmamıştır. İran’da modern siyasal düşünce; hâkimiyet hakkı ve halkın kendi kaderini tayin etme hakkı 19. yüzyılın ortalarında Batı’daki dönüşümler ve tecrübelerle tanışlık sonucunda oluşmuştur. Bu da

¹ . Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyoloji Doktora Adayı.

1905'te İran'da Meşrutî hareketiyle sonuçlandı. 113 yıldan beri resmî olarak İran'da anayasa, seçim, parlamento, partiler ve son zamanlarda basın, dernekler, sendikalar ve şuralar gibi demokratik kurum ve kuruluşlar görünürde mevcuttur. Fakat bu modern demokratik kurumların hiçbirisi gerçekte ve pratikte İran'da var olmamıştır. Var olan şey bu kurumların benzeri ve karikatürü olarak değerlendirilebilir. 1979'da İran Devrimi ile birlikte meşrutî saltanat rejimi cumhuriyete (İslam Cumhuriyeti) geçiş sağladı. Bu değişimlerle beklenen İran'da hâkimiyetin halka ait olması ve demokratik rejimin kurulmasıydı, fakat pratikte bu yaşanmadı.

Modernleşme olgusunun kazanımlarından biri, siyaseti genel bir eylem olarak görmesidir. Başka bir deyişle, orta çağda ve geleneksel toplumlarda siyaset, asilzadelerin özel alanı ve sıradan halkın özel yaşamı, devletin müdahale alanıdır. Modernlik (yenileşme), siyaseti genel alana taşıdı ve halkı en azından teorik düzeyde siyasette irade sahibi olarak görmeye başladı. Aslında her toplumda modernlik ve demokrasinin en önemli ölçütlerinden biri, siyasetin “halka açık” olması ve halkın evi, dili, zihni ve halvetinin özelleşmesidir (Milani, 1998: 589).

Batı'ya ait yenileşme ve demokrasi gibi birçok olgu da İran'da oturtulmaya çalışıldı. Fakat bu iş Batı'dan hazır bir araba gibi satın alınıp ithal edilip İran'da monte etmekle olmamaktadır. Teknolojik yenilikler gibi demokrasi de hızlı bir şekilde bir toplumda oturtulamaz. Demokrasi gibi olgularda tarihsel şartlar çok belirleyicidir. Batı ile İran gibi doğu ülkelerinin tarihsel gelişimlerine bakıldığında demokratik olgular konusunda ne kadar uzak olunduğu ve ne kadar farklı yollarla izlendiği kendini açığa vurmaktadır. Batı'nın demokrasi uğrunda kat ettiği yolu İran kat etmemiştir, ayrıca Batı'yı model almak konusunu doğru düzgün başaramamıştır. Daha kısa bir ifadeyle İran kendi yerel ve millî demokrasisini geliştirmek yolunda hiçbir plan geliştirmemiş, ayrıca batının toplumsal, siyasal ve

kültürel alandaki gelişimlerini de doğru anlayamamıştır (Farasatkah, 2000: 73).

Yönetimlerin değişikliklere başvurması aydın kesimin isteği ile birlikte bir tür ayakta kalabilme çabası olarak da gözükmektedir. Bu ayakta kalma çabalarından biri de nispi demokratikleşmedir. Çağdaş İran tarihinde demokrasiye ilk adım olarak Meşrutî Devrimi örnek verebilir. Bu yazıda İran Meşrutî Devrimi ilk adım olarak ele alınmıştır. İran'da Meşrutîyet'ten bahsettiğimiz zaman mutlaka Osmanlı Meşrutîyeti'nden de bahsetmemiz gerekiyor. Çünkü meşrutî anlayış Osmanlı'dan bir reform süreci olarak İran'a geçmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da yönetim şeklinin değişimi ve Kanunî Esasî'nin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan bir yenilikçiliktir. İlerleyen sayfalarda İran'da partilerin ilk oluşumu ve meşrutîyetten günümüze İran'ın siyasi sistemi değerlendirilerek tarihsel bir bakışla demokrasi için verilen mücadelelerden bahsedilmektedir.

Demokrasiye İlk Adım; İran'da Meşrutîyet ve Osmanlı İmparatorluğunun Etkisi

Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da meşrutîyetin en önemli işlevi anayasanın oluşmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu 1876'da, ilk Müslüman devlet olarak, anayasa oluşturulmasına 119 madde ile 2. Abdülhamit döneminde adım attı ve İran'da 30 yıl sonra Muzaffereddin Şah'ın 1906'da attığı imzayla Meşrutîyet Anayasası'nın ilk temelleri atıldı ve daha sonra 1907'de 107 maddeyle Muhammedali Şah'ın imzasıyla gerçekleşti.

İran'da Pirniya kardeşler ve özellikle Müşîreddevle, Anayasa'nın düzenlemesi ve oluşmasında önemli katkılarda bulundular. Osmanlı'da ise Mithat Paşa Anayasa'nın oluşturulmasında önemli role sahiptir. Burada iki önemli meseleye değinmek gerekir; birincisi, hem Pirniya kardeşler hem de Mithat Paşa, Avrupa'da eğitim veya siyasi görevleri nedeni ile Batı uygarlığı ve

onun ilkeleri ile yakından tanık olmuşlardır. İkincisi ise Pirniya kardeşler ve Mithat Paşa yönetimde güçlü pozisyonlar ve güçlü bir aile geçmişine sahiplerdi. Pirniya kardeşler, babaları Mirza Nasrullah Han'ın nüfuzlu konumundan her zaman yararlanarak kendilerine yönetimde yer açmaya çalışmış ve bu yönde de başarılı olmuşlar. Aynı şekilde Mithat Paşa bürokratik bir aileden geliyordu. Mithat Paşa'nın babasının her ne kadar Pirniya kardeşler kadar yönetimde nüfuzu olmasa da Mithat Paşa kendi becerilerinden dolayı yönetimde güçlü bir pozisyon elde etmeyi başarmıştır (Rencber, 2008: 4).

Meşrutiyet ve tecdüt fikrinin çerçevesi Avrupa'da oluşmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan İran'a geçmiştir. Bunun iki nedeni bulunmaktadır:

- 1) Tecdüt fikrinin ortaya çıkışı Osmanlı İmparatorluğu'nda, İran'dan çok daha önceydi.
- 2) İranlı düşünürler tecdütün temel kavramlarını, Osmanlı İmparatorluğu'na yakın bir coğrafyada yer aldıkları için Osmanlı'dan alıp uygulamaya başlamışlardır (Saghafi, 2005, 111).

Çeşitli nedenlerden dolayı Osmanlı, İranlılar için bir toplantı merkezi hâline gelmiştir ve İranlı bilgin şahıslar ve birçok tüccar, Osmanlı'da bulunan siyasi ve ticari özgür ortamdan dolayı bu ülkede kalıp çalışmayı tercih ediyorlardı. Bu sebepten dolayı Osmanlıda olup biten bütün siyasi reformlar ve demokratik hareketlerin İran'da gerçekleşmesini arzu ediyorlardı. Bu kişiler arasında Seyyid Cemaleddin Afgani, Mirza Melkom Han ve Mirza Ağa Han Kirmani'nin bulunduğunu söyleyebiliriz. Seyyid Cemaleddin Afgani (Esedabadi), İran Meşrutiyeti'nin temellerinin atılmasında önemli katkılarda bulunan şahıslardan birisidir. Cemaleddin Asadabadi (Afgani) 1860'da İstanbul'a gelmiş ve orada seküler ve aydın kesimle iyi bir irtibat kurup, sürekli İslam dünyasına reform yapması için çağrıda bulunarak İslam dünyasının Osmanlı hükümeti altında birleşmesini istemekteydi (Caferiyan, 2000: 95).

Mirza Ağa Han Kirmani'de İran'dan kaçan ve

Osmanlı'ya sığınan şahıslardan biriydi. Mirza Ağa Han Kirmani İstanbul'da modernist Türkler toplantısına katılarak Osmanlı'da bulunan birçok teceddüt düşüncesine sahip insanlarla tanışmıştır (Turabi, F, 2005: 139), bu yüzden İranlı düşünür ve yazarların birçoğunun eserleri o dönemde İstanbul'da yayımlanmaktaydı. Bu düşünürlerin hepsi Osmanlı aracılığıyla Batı'nın modern düşünceleri ile tanışmış ve özellikle Batı'da bulunan siyasi sistemi, İranlı gençlere ve İran halkına anlatmaya çalışmaktaydılar (Maragei, 1983: 19-20).

İki ülke arasındaki iletişimde Osmanlı'da ikamet eden İranlıların Meşrutiyete katkı ve faaliyetlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti'nin bu dönemdeki İran politikaları, kamuoyu ve basının bakışının önemi ortaya çıkmaktadır.

Yenileşmeye karşı olan gruplar, iki toplumda da birbirine benzemektedir. Fakat İran ve Osmanlı'da yeniliklere karşı olan muhalif grupların birbirinden etkilendiğine dair bir bilgi mevcut değildir. İran'daki mollalar ve Osmanlı'daki şeyhülislam ve yenileşme sebebiyle ayrıcalıklarını kaybedecek olan kesimler iki ülkede de benzer faaliyetlerde bulunmuşlardı. Gerçi bu grupların bazı farklılıkları vardı. Örneğin Osmanlı yenileşmesine muhalif yeniçeri faktörü İran'da yoktu, buna karşın İran'ın modernleşmesini istemeyen Rusya faktörü de Osmanlı'da mevcut değildi (Rencber, 2008: 11).

Hareketin liderliğinin özelliğinden kaynaklanan nedenlerden dolayı İran Meşrutiyeti, düşünce ve ideal yapısına en yakın örneğini Osmanlı'da bulmuştu. 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunmasıyla başlayan Osmanlı'daki reform süreci, benzer bir monarşik sisteme sahip olan İran gibi bir İslam ülkesine de örnek oldu. İran'daki siyasal yapıyı değiştirmek isteyen aktörler, büyük ölçüde aynı süreci yaşamış olan Osmanlı'nın siyasal ve kültürel çevrelerinin etkisi altında kaldı (Rencber, 2008: 14).

İran Meşruti İnkılabında birçok etkeni sayabiliriz.

Ancak bunun bir bölümü Osmanlı İmparatorluğu ve onda meydana gelen değişimlerdir. Osmanlı, İran'ın Batı'ya açılış yoluydu ve dünyada ortaya çıkan yenilikler Osmanlı'dan İran'a geçiyordu. İranlılar, Osmanlı aracılığıyla fikir açısından Batı dünyasından ne kadar geride kaldıklarını öğrenmekteydiler. İran'da meşrutiyet uluslararası değişimler ve gelişmelerden etkilenmiştir.

Partilerin Oluşumunun İlk Aşaması

İran'da parti türünden örgütlenmelerle ilgili ilk belirtiler Nasreddin Şah hükümetinin ortalarında görülmüştür. Bu açıdan İran dünya ülkelerinin birçoğu ile karşılaştırıldığında iyi bir konumdadır. Fakat Batı'da gelişen partilerle kıyasta ciddi bir geri kalmışlık söz konusudur. İran parlamentosunda partilerin resmî oluşum tarzı, Batılı parlamentolarda oluşan partilere benzemektedir. Birinci millî Meclisin kısa dönemi milletvekillerini sınıflandırma fırsatına sahip değildi. Ama ikinci Meclisin başlarında iki parti kuruldu. 1908'de İran'da iki parti kuruldu; biri devrimci, diğeri ise itidalcı. Aynı yılda meşrutiyetin ikinci Meclisinin açılışında resmî olarak bu iki parti biri “Hizb-i Demokrat-i Amiyun” ve diğeri “Hizb-i İçtimaiyun-i İtidaliyun” adlarıyla kendilerini Meclise tanıttılar. Bu iki partinin yanı sıra İttifak ve Terakki gibi partiler de sınırlı milletvekilleriyle faaliyet göstermekteydiler. Dolayısıyla sayılarının çok az olması etkili olamamalarıyla sonuçlandı (Bahar, 1984: 11).

Kurulan partilerin tümü aşağı yukarı ruhbanlar, esnaf, tüccarlar ve aristokratlardan oluşmaktaydı. Bu konuda da Batılı partilerinin oluşumuna benzerlik göstermektedir. Fakat birçok farklılıklar bu şartları birbirinden ayırt etmektedir. Her ne kadar İran'da partilerin açık bir biçimde oluşumu Meclisin, özellikle de ikinci Meclisin başlamasıyla birlikte resmî olarak tezahür etseler de fakat ilk girişimler ve arka plan çalışmalar görünürde Meclis fraksiyonlarının oluşumuyla ilgili değildir. Belki bundan daha önce İran'da şekillenen gizli örgütlerle ilişkilidir.

Meşrutî Devrimi esnasında hatta bir parti teşkilatı da oluşmadı ve bu işin başını çeken ve üstlenen siyasi teşkilatlar gizli derneklerdi (İttihadiye, 2002: 117). İster milli partiler ister sol partiler olsun İran'ın ilk partilerinin kökü meşrutîyet derneklerinde mevcuttu (Modirşaneçi, 2006: 29).

Gizli derneklerin faaliyetleri incelendiğinde:

İlk olarak İran'da ilk siyasi örgütler gizli olarak oluşmuştur. Bu dernekler Batı toplumlarının siyasi örgütlerinden daha çok geçmiş yüz yıllardaki Doğu toplumlarının gizli derneklerine benzerlik göstermektedir.

İkincisi ilk siyasi örgütlerin varlık nedeni hâkim rejime karşı mücadeleydi. Bu partiler çoğunlukla direniş ve mücadelenin devrimci çekirdeği olmuştur.

Üçüncü bu örgütlerde birbirinin yanında yer alan unsurların ortak yanları, işlerin iyi yürütülmesi ve partinin ideolojisine inanmaktan daha çok rejimle muhalefet ve rejimi yıkmak amacıyla işbirliği yapmaktaydılar (Modirşaneçi, 2006: 30-38).

Meşrutiden Günümüze İran'da Demokrasi Arayışları

İran çağdaş tarihini incelediğimiz zaman demokrasi talebi siyasal ve toplumsal hareketlerin en önemli hedeflerinden bir olmuştur. Fakat İran'da demokrasi köklü bir şekilde oturtulmadı.

Parlamentar sistemin en önemli özelliklerinden 12 yıllık bir dönemde (Ş. 1320-1332), kabine istikrarsızlığı olmuştur. Bu 12 yıllık dönemde 12 başbakan ve 17 kabine kuruldu ve toplam 23 kez kabinelerde değişiklik yapıldı. Kabine istikrarsızlığı yürütme organını etkisiz hale getirmişti. Ancak hükümet içinde olan aydınlar sürekli bakanlıklarda yer almaktaydılar (Azimi, 1993: 223).

İran geçmiş son 100 yıl içerisinde iki devrim geçirmiştir. İran çağdaş tarihinde siyasal ve toplumsal hareketleri oluşumunda demokrasi talebi her zaman en önemli hedeflerden biri olmuştur. Bu aşamalarda 6 tarihi

dönemden söz edebiliriz;

Birinci dönem Meşruti dönemidir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi meşruta Anayasası yazıldı ve buna bağlı olarak meşruti siyasal sistemi kuruldu.

İkinci dönem, 1945 yılında Güney Azerbaycan'da bir dönüm noktası olan Tebriz merkezli Seyyid Cafer Pişeveri önderliğine millî hükümet kurulmuştur. Bir yıl iktidarda kalan bu hükümet dönemi, Güney Azerbaycan siyasi tarihi açısından son derece önem taşımaktadır (Ramazani, 2015: 71)

Gelişmeler karşısında Tahran yönetiminin gözdağı verme çabalarına rağmen 19 Kasım'a kadar yapılan 180'î aşkın gösteri ve toplantıda Azerbaycan Halk Kongresi'ne seçilen 687 temsilci Tebriz'e gelir. 20-21 Kasım'da yapılan Azerbaycan Halk Kongresi'nde Pişeveri mevcut durumu değerlendiren bir konuşma yaptıktan sonra Kongre, İran Şahı'na, Meclis Başkanı ve Başbakan'a yönelik yedi maddeden oluşan bir beyanname sunarak, isteklerini kabul ettirir. Azerbaycan halkının başlıca istekleri bu belgeye yansımıştır. Beyanname aynı zamanda dünyanın demokratik devletlerine de hitap etmektedir. Beyanname şu şekildedir: "Biz dünyaya duyuruyoruz ki, yeryüzünde bir millet mevcuttur olup, o kendi hukukunu bütün vasıtalarla korumaya karar vermiş bulunmaktadır. Asya'nın bir köşesinde bu millet, kendi azatlığı için demokrasi bayrağını kaldırmıştır." (Ramazani, 2015: 84).

Üçüncü dönem Rıza Han'ın devrilmesinden 1953'e kadar olan süredeki siyasal sistemdir. Buradaki sistem meşruti siyasal sistemi gibi olmuştur. 1953'te CIA ve Britanya istihbaratı hazırladıkları bir darbe ile İran'ın demokratik bir seçimle başa gelmiş hükümetini devirdiler. Muhammed Musaddık hükümetini. Darbenin artçı şokları hâlâ hissedilmektedir. 1951'de Başbakan Musaddık, petrol sanayisini devletleştirerek Britanya'ya karşı çıktı. Musaddık Anglo-Iranian Oil Company adlı şirketin tekelinde bulunan büyük petrol rezervlerinden İran'ın yararlanması gerektiğini

savunuyordu. Şirket daha sonra British Petroleum (BP) adını aldı (Gazyorskie, 1989: 10-12). Burada bahsetmemiz gereken önemli bir mesele de 1963 olayları, Muhammed Rıza Şah'ın adlandırdığı Beyaz Devrim'dir. 19 maddeden oluşan bu ıslahatın en önemli ve ilk uygulamaya geçen 6 maddesi: Daha kapsamlı bir toprak reformunu, ormanların millileştirilmesi, işçilere kar payı verme, seçim kanunların değiştirilmesi ve kadınlara oy hakkı verme, sosyal yardıma yönelik tedbirler ve kapsamlı eğitim paketi (Pahlevi, 2007: 106-108), hızlandırdı. Bu rejimin toplumsal temelini genişletmeyi amaçlayan bir girişimdi ve bazı önemli sonuçlar yarattı. Bazı bölgelerde, en zengin ailelerin gücünü etkilemeden, büyük toprak sahiplerinin egemenliğini büyük ölçüde kırdı. Ayrıca, orta köylülüğün genişlemesini sağladı ve kırsal kesimin zirai işletmecilik (agri-business) ile tanışmasına yardımcı oldu; çok sayıda yoksul köylüyü şehirlere çekerek onların emek gücü olarak sanayi sektörüne katılmalarını sağladı. Benzer şekilde, çok sayıda insanı şimdi çok daha genişlemiş olan devlet aygıtına kattı ve serbest meslek sahipleriyle yönetici konumundaki devlet görevlilerinden oluşan yeni bir küçük burjuva sınıfının doğmasına yardımcı oldu.

Dördüncü önemli dönem 1979 İran İslam Devrimi olmuştur. Bu dönem ülkenin saltanat olarak değil demokratik bir şekilde yönetilmesi en önemli isteklerden birisi ve hatta devrimin sebebi olmuştur (Katuzian, 1380: 207). İran İslâm Devrimi döneminde çok sayıda siyasi kuruluş da etnik kimliği esas alarak örgütlenmiştir. (Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi, (Halk veya Halk-ı Müslüman olarak bilinmektedir) 25 Şubat 1979'da kurulur. Bu parti, bütün etnik grup mensuplarını üye olmaya çağırmasına rağmen, bu çağrıya daha ziyade Azerbaycan vilâyetlerinde ikamet edenler ve Tahran'da yaşayan Azerbaycanlı pazar esnafını oluşturan Azerbaycanlı tüccarlar arasında yankı buldu. Zira parti mensuplarının birçoğu Ayetullah Şeriatmedari'ye bağlılardı (Ramazani,

2015: 86). Burada Halk-ı Müslüman'ın isteği güçlerin tek bir kişi elinde bulunmaması yönündeydi. Bunun için Şariatmedari ve taraftarları Humeyni sadece bir dini lider olarak kalmasını istiyordular. Ayrıca Fars olmayan başka milliyetlerinde geniş haklara sahip olma hakkı Halk-ı Müslüman'ın diğer isteklerindedi.

Beşinci önemli dönem reform dönemi denilen ve Hatemi dönemi (1997-2005) olarak bilinen dönemdir. Reform döneminde birçok özgürlüklerle birlikte yasa dışı hareketler, sivil ve siyasi özgürlüklerin kısıtlanmasını görebiliriz (Bashiriyeh, 1381: 189). Farklı düşüncede olan düşünürler ve aydın kesim hapse atılarak, 7. dönem Meclis seçimlerinde yeni dönem için 86 milletvekilinin adaylığı geçersiz sayılarak muhafazakarın kesimin Meclise girmesi sağlandı (Yase nov, 1382/10/24). Hatemi'ye göre İran'da din olmadan demokrasiden söz edemeyiz. Biz Amerikan demokrasisi değil dini demokrasi istiyoruz. Halkımızda bunu istiyor (Kırmanşah'daki konuşması, 2005). Bu dönemi, İran devriminden sonra bir nevi İran'ın dünyaya açılışı olarak da görmek mümkündür. Ancak Hatemi'nin dini ve İslami bir demokrasi uygulama çabaları istenilen sonuçları getirmedi. Nitekim Hatemi cumhurbaşkanlığının son aylarında “Benim değişim yapmak için zerre kadar yetkim yoktu.” demişti. Bu dönemden sonra Ahmedinejad dönemi İranlı düşünürler nezdinde bir gerileme dönemi olarak bilinmektedir.

Son olarak İran'da yaşanan en önemli olaylardan biri de Yeşil Hareket olarak bilinen 2009 cumhurbaşkanlığı seçimlerine olan itirazlar ve bir nevi demokrasi arayışıydı. Devrimin otuzuncu yılına denk gelmesi, dolayısıyla da çeyrek yüzyılı aşkın bir zamandır ayakta kalabilmeyi başarmış İslamcı rejimin ‘özde demokratik karakterinin’ dünya kamuoyuna sergilenmesi açısından psikolojik bir önem de taşıyan 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimleri, yönetimde bulunan Hamaney ve Ahmedinejad gibi radikal kanadın tüm bu beklentilerinin aksine, rejim bünyesindeki

kırılğanlıkların ilk defa böylesine net bir biçimde gözler önüne serildiği olaylara sebebiyet vermiştir.

Dört yıllık görev süresinin sonunda ikinci kez adaylığını koyan Mahmud Ahmedinejad, Meclis eski başkanlarından Mehdi Kerrubi, Devrim Muhafızları'nın eski komutanlarından Muhsin Rızai ve Humeyni döneminin başbakanlarından Mir Hüseyin Musavi gibi devrim sonrası İran'ının popüler bu dört şahsiyetinin yarıştığı seçimlerin bir önemli özelliği de ilk kez olarak bu kişilerin televizyon karşısında görüş ve propagandalarını aktaracakları programlara izin verilmesi olmuştur. Bu süreçte muhalefet bir blok olarak, 1980'li yıllardaki katı siyasi çizgisinin aksine çok daha ılımlı bir imaj çizen, ileriki yıllarda reformcu kimliğiyle tanınan eski Cumhurbaşkanı Hatemi'ye danışman olarak hizmet etmiş ve söylemlerinde yenilikçi çizgiyi sürdüreceği vaatlerinde bulunan Mir Hüseyin Musevi'nin etrafında toplanmıştır. 2005 yılı seçimlerindeki düşük katılımın aksine, İranlı seçmenlerin yaklaşık %85'inin sandık başına gittiği 2009 seçimlerinden Ahmedinejad oyların %63'ünü alarak birinci çıkmış, en yakın takipçisi Mir Hüseyin Musevi ise %34'ler seviyesinde bir oy alarak seçimi kaybetmiştir. Nitekim sonuçların ilanının hemen öncesinde polisin başkent sokaklarında aldığı yoğun önlemler, oy sayımının çok kısa bir sürede açıklanması, oyların dağılımına ilişkin tahmin edilemeyen bu denli büyük fark ve son olarak da Hamaney önderliğindeki konseyin Ahmedinejad'ı tebrik etmekte aceleci davranması, sonuçlara şüpheyile bakan muhalefetin seçimlerin hileli olduğu yönündeki kanısını daha da güçlendirmişti (Jalili, 2011: 164). Bu olaylarda halk, oylarının çalındığını iddia ederek seçim sonuçlarını protesto ediyordu.

İran Siyasi Sisteminin Genel Bir Değerlendirmesi

Seçim olgusu 19. yüzyıl Avrupa'sında önem kazanmaya başladı. Çünkü bu yüzyılda radikal gruplar toplumun geleneksel liderleri tarafından seçilen yönetimleri sorgulamaya başladılar. Aslında bu gruplar rekabet

yoluyla seçilen ve tüm yetişkin kişiler karşısında sorumluluk sahibi olan temsili yönetim talebindeydiler. Bazı ülkelerde oy hakkına sahip olmak ve bu hakkın yaygınlaşması bir asırdan fazla zaman aldı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar Avrupa ülkelerinin çoğu büyük oranda oy hakkını sınırlamışlardı ve yönetimler seçilmiş bir parlamentodan daha çok kral karşısında sorumluluk taşıyorlardı. Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasında birçok Avrupa ülkesi oy hakkını artırdı fakat bu yeni demokrasilerin iktidarları devrildiler ve diktatörler onların yerini aldı. Sadece 1945'te, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi sonucunda özgür rekabete dayanan seçimler Batı Avrupa'da kabul edilmiş bir ölçüt kazandı ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasından sonra bu durum Doğu Avrupa'da da gerçekleşti (Rose, 2011: 42).

İran'ın kuruluşundan itibaren bu ülkede toplumun düzeni ve idaresi birkaç adama bağlı saltanat ve şah rejimi tarafından yönetilmişti. Tarihın farklı aşamalarında sultanlar ve şahlar halkın meşruiyetine gerek duymadan ülkenin idaresini ele geçirip halkın iradesine sahip oldular. Yaklaşık yüz sene önceden beri şahların yetkilerini azaltma ve halkı yönetime ortak etme çabaları gerçekleşmiştir. Bu çabalar Muzaffereddin Şah döneminde anayasacılık talepleri kalıbında başlamıştır. Bu dalga İran'da millî Meclisin oluşumu ve ilk Anayasanın yazılmasına neden oldu. Bu sayede, halk her ne kadar sınırlı da olsa, ülke yönetiminde pay sahibi oldular. Bu hareket oluşum sürecinde inişli çıkışlı yollar izlemiştir. Öyle ki Pehlevi döneminde de millî Meclis olmasına rağmen, ülkenin idari yönetimi hâlâ saltanat şeklindeydi ve halk kendi kaderini tayin etmekte çok az bir role sahip idi. 1979 Devrimi'nden sonra İran'da gerçek demokrasinin gerçekleşmesine umutlar filizlendi. Fakat devrimden kısa bir süre geçtikten sonra devrim teorisyenlerinin ve önderlerinin ülkede bilinen demokratik usullere uymayan yeni bir sistem oluşturma niyetinde oldukları anlaşıldı. Bu yeni sistem dini demokrasi ve velâyet-i mutlak-i fakih esasına göre

şekillenmiş ve Anayasa yazımının temelini oluşturmuştur. Böylesi bir yaklaşımda, saltanat rejiminin kalkmasına rağmen halkın kendi kaderini belirlemede yetkisi sınırlanmış oldu ve ülkenin demokratik yönetim ilkesi zedelendi. Bunlara rağmen İran'ın hukuk düzeninde birçok diğer ülkeler gibi devlet makamlarının bazıları seçim yoluyla tayin edilir. İslami parlamento milletvekilleri, İran dini liderini seçen Uzmanlar Meclisi ve cumhurbaşkanlığı makamları genel seçimler yoluyla seçilmekteler. 1989 Anayasası'na göre cumhurbaşkanı ve milletvekilleri genel seçimlerle halk tarafından 4 yıllığına seçilir. İran Anayasası'na göre güç dini lider makamında odaklanmaktadır. Dini lider Uzmanlar Meclisi yoluyla ömür boyu olarak seçilmektedir gerçi Uzmanlar Meclisinin üyeleri halkoyuyla seçilirler. Fakat ileride de değinileceği üzere Uzmanlar meclisine seçilme hakkı kazanan kişiler dini liderin önceden bizzat seçtiği Anayasa Koruyucular Konseyi tarafından onaylan adaylardır. İran'da dini liderin yetkileri çok geniştir. Anayasa'nın (1989) beşinci maddesi kararına göre; “ kayıp imamın döneminde İran İslam Cumhuriyeti'nde ümmetin velayeti ve imameti sadece ümmetin yüce liderlik ve dindarlığa sahip bilgili, cesur, becerikli yöneticiye aittir ve 107 maddeye istinaden dini lider bu görevi üstlenmektedir.” 57. Maddede de şu ifade yer almıştır: “ İran İslam Cumhuriyeti'nde hâkim güçler; yasama, yürütme ve yargı erklerinden ibarettir. Bu erkler Velayet-i Mutlak-ı Fakih'in (dini lider) denetimi altındadır. Bu erkler birbirinden bağımsızdır.” Bu önemli maddede dini lider adı geçen üç gücün ötesinde yer almıştır. Başka bir deyişle her üç güç dini lider denetimi altında faaliyet etmektedir. Bu madde ile ilgili bazı devlet sorumluları ve Anayasa yorumcuları dini liderin velayetini Anayasa ötesinde görmekteirler, yani dini lider Anayasaya göre daha üstün konumdadır. Anayasa'nın (1989) 110. maddesine göre dini liderin yetkileri şunlardan ibarettir:

1. Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi ile istişare etikten sonra İran İslam Cumhuriyeti rejiminin genel siyasetlerini belirlemek.
2. Rejimin genel siyasetlerinin iyi yürütülmesini denetleme.
3. Referandum fermanı.
4. Tüm silahlı kuvvetlerin komutanlığı.
5. Savaş ve barış ilanı ve kuvvetlerin seferber edilmesi.
6. Atama, görevden alma ve istifaları kabul etme: a) Anayasa Koruyucular Konseyi'nin fakihleri. b) Yargı organının en yüksek makamı. c) İran İslam Cumhuriyeti radyo televizyon başkanı. d) Genelkurmay başkanı. h) Devrim Muhafızları komutanı. e) Üst düzey askeri ve polis komutanı.
7. Erklar arasında sorun çözme ve ilişkileri düzenleme.
8. Rejimin normal yollarla çözülmeyen sorunlarını, Düzenin Maslahatını Teşhis Konseyi yoluyla çözmek.
9. Cumhurbaşkanı halk tarafından seçildikten sonra kararın imzalanması, cumhurbaşkanlığı adaylığına uygun kişiler, seçimlerden önce Anayasa Koruyucuları Konseyi onayı ve birinci aşamada dini liderin onayını almalıdır.
10. Yüksek mahkeme cumhurbaşkanının yasal görevlerini yerine getirmeme kararı verdikten sonra veya parlamentonun kendisini yetersiz bulduktan sonra, ülke yararlarını dikkate alarak cumhurbaşkanını görevden alma.
11. Yargı başkanının önerisi üzerine İslami yasalara uygun olarak mahkûmların cezalarını hafifletmek veya af etmek.

Zikredilen tüm hususlara göre ülkede tüm silahlı kuvvetler dini lider komutanlığı altındadır ve komutanlar dini lider tarafından atanır. Ülkede birçok önemli makamlar da kendisi tarafından atanmaktadır. Bunlara ek olarak ülkenin genel siyasetlerini de belirlemektedir. Yargı organı başkanını atar. İşte bu yüzden ki dini liderin yetkileri halk tarafından seçilen makamların yetkileriyle hatta cumhurbaşkanıyla kıyas edilecek değildir.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı'nın İran Meşrutasına önemli bir katkıya sahip olması ve demokratikleşmeye atılan ilk adımda olan katkılarından bahsettik. Ancak İran için önemli olan Meşrutî sonrası durumdur. İran Meşrutîyetten sonra her taraftan yabancı güçler tarafından işgal edildi. İran'da Meşrutî anlayışı sadece fikir açısından önem taşımaktaydı ve 1. Dünya Savaşı sırasında da İran'ın ister istemez savaşa bir tür dâhil edilmesi Meşrutînin somut sonuçlarını ortadan kaldırmıştır.

İran, İkinci Dünya Savaşı döneminde veya savaş sonrasında demokrasiye girişi bir şekilde tecrübe etmiştir. Fakat demokrasi tecrübeleri dış güçlerin müdahalesi ve askerî darbelerle sonuçlanmıştır. İran'da devlet her zaman doğrudan toprağa malik olmuştur. Tüm ekilmeyen ve boş arazileri kendi mülkü olarak görmüştür. Çok ender ve seyrek bir biçimde küçük burjuvazi olmuştur. Toprak devlet tarafından farklı hizmetler karşılığında hibe (İkta) olarak devredilirdi. Tarım ve ekicilik İran'da, pazar ve ticaret ekonomisi amacıyla değil belli geçim kaynağı olmuştur (Recepzade, 2007: 119).

Şu soru defalarca araştırmacılar ve aydınlar tarafından sorulmuştur; neden İran halkı 100 yıla aşkın bir sürede meşrutî hareketi, özgürlük ve demokrasi için ardı kesilmeyen çabalar hatta cumhuriyet rejimi altında da bu amaçlara ulaşmaktan aciz kalmıştır?

Burada İki önemli etkenden bahsedebiliriz. Biri objektiftir diğeri ise sübjektif, objektif hususta toplumsal-ekonomik geri kalmışlık şimdiye kadar demokrasi projesi, insan hakları ve İran'da demokratik kurumları sekteye uğratmıştır. Sübjektif boyutta, devlet ve gücün meşruiyet kaynağının göksel olması söz konusu modern kavramların gerçekleşmesini yenilgiye uğratmış veya en azından kriz ve karışıklığa sürüklemiştir.

Çok yönlü ekonomik değişimler, yaşam koşullarındaki değişiklikler ve kentleşmenin, eğitimin ve okuryazarlığın yaygınlaşması ve refah ve geçim

kaynaklarının geliştirilmesi ve aynı zamanda yaşam biçiminin değişmesi ile birlikte özgürlük ve demokrasi, sivil toplum ve insan hakları gibi modern sorunların ve taleplerin gerçekleşmesine zemin hazırlamak kaçınılmaz olacaktır. Batı’da ise aynı süreç kat edilmiştir. Bu husus İran’da çok az dikkate alınmaktadır. 150 seneden beri aydınlar ve demokrasi arayışında olanlar, halkın görüşlerinde değişim yaratmak için sürekli yazılar ve konuşmalar yoluyla halkı bilinçlendiriyorlardı. Fakat pratikte devrimci ve ideal yaklaşımlara eğilerek işin modern ve demokratik anlamda algılanmasına dikkat etmemişler. Hatta siyasal bilimlerde de genellikle hükümette olan insanları değiştirmeye gayret etmişler ve medeni ve genel dönüşümlere az önem vermişler.

Fakat genel kültürde devlet ve gücün meşruiyet kaynağı demokrasinin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesiyle özgürlükler, insan hakları ve diğer modern kurumlar ve kavramlarla doğrudan ilişkilidir.

Dolayısıyla hükümet kurmak, medeni kurumlar ve kanun düzenlemek gibi hususlar insanoğlunun doğal hakkı ve yetkilerinden sayılmaktadır. Eğer bu iki varsayım ve ön şart olmazsa demokratik rejim ve modern insanın gerçekleşmesini de beklemek doğru olmaz. Batı tecrübesi de bunu göstermektedir. İran tarihine başvurduğumuzda antik İran’dan meşrutiyete kadar saltanatın ilahi bir hak olduğu kanısı modern toplumsal ve siyasal düşüncelerin Batıdan İran’a girdiği zaman Şii, İslami ve İranî geleneğin dil ve düşüncesinde yer edinmediği görülmektedir.

Anayasa’nın taslağında Muhammedali Şah’ın ısrarı sayesinde şu ifade yer almıştır: “Saltanat ilahi bir muhabbettir ve millet tarafından şaha verilmektedir.”. Gerçi bu ilkenin onaylanmasıyla bir adım ileri atıldı fakat yine saltanat ilahi muhabbet olarak bilinmiştir. Meşrutiyet Anayasası böylesi bir çelişki içinde yazılmıştır. Dolayısıyla modern demokratik bir rejime dönüşmesi mümkün değildir. İran Devrimi’nde siyasal rejim cumhuriyete dönüşse de ama yine de sorun

özölmedi belki Vilayet-i Mutlakı Fakih ilkesinin onaylanması ve teokratik hükümetin tesisi modern ve şariat arasındaki çelişkinin derinliğini artırdı.

İslami cumhuriyette gerçek ve tüzel engeller nedeniyle ne cumhuriyet gerçek anlamında mevcuttu ve ne de demokrasi, parlamento, seçimler, basın ve diğer demokratik kurumlar açık ve ciddi anlama sahiptir. Anlaşılan modern bir toplum ve devlete erişmek ayrıca tedrici dönüşümlerin yaşanması için iktidar rejimi ile medeni ve barışçıl faaliyetlerle eleştirel karşılaşma dışında bir yol aramak mümkün değildir.

Kentleşme, eğitim ve üniversite merkezlerinin yaygınlaşması, İran'ın genç nüfusu, ulaşım yolları, küresel şartlar ve bölgesel değişimlerle İran toplumu öyle bir aşamaya varmıştır ki her zamandan daha fazla demokratik ortama hazırdır. Demokrasinin oluşması ve modern toplumun yaranması için önemli adımlardan biri medeni kurumların inşasıdır. Etnik, kadın, öğrenci, işçiler, öğretmenler, gazeteci hareketleri her gün daha da derinleşmektedir.

Kaynaklar

- Azimi. F (1993), İran'da Demokrasi Buhranı, Elburz Yayınları, Tahran.
- Beşiriye. H (1384), İran Siyasi Sosyolojisine Giriş, Negah-i Muasır Yayınları, Tahran.
- Ferasathah. M (2000), İran'da İki Asırlık Demokrasi ve Gelişme Denemesi, İttılaati Siyasi İktisadi Dergisi, S. 171. s. 72-81.
- Gazyorskie. M.J (1989), 28 Ağustos 1953 Darbesi (Çev, Necati. GH), Şirekti Sehami İntisar, Tahran.
- İran Anayasası – 1989.
- İttihadiye, M. (2002), Meşrutiyet Dönemi'nde Siyasal Partilerin Ortaya Çıkışı ve Dönüşümü, birinci baskı, Siyamek Yayınları, Tahran.
- Caferiyan, R. (2000), Tarihi Makaleler, Dalil Yayınevi, Kum.
- Calili. M.R & Thierry. K (2011), İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi, Çev: Reşat Uzman, İstanbul.
- Katuziyan, M. (1380), Ulus Devlet Çatışması, Ney Yayınları, Tahran
- Maragei, Z. (1983) İbrahim Bey Seyahatnamesi, Sepide Yayınevi, Tahran.
- Meliküşşuara, Bahar. (1983), İran Siyasi Partilerin Kısa Tarihi, cilt; 2, birinci baskı, Amir Kabir yayınları, Tahran.
- Milani, A. (2005), ABD Dış Politikası ve İran'da Demokrasinin Geleceği, Motaleate Rahbordi Dergisi (Stratejik araştırmalar Dergisi), Sayı 29. s. 563-584.
- Modirşaneçi, M. (2006), Siyasi Cemiyetler ve Partiler Kültürü, birinci baskı, Nigah-i Muasır, Tahran.
- Pehlevi, M. (2007), Büyük Medeniyete Doğru. Pars Yayınları, Los Angeles.
- Recepzade, A. (2007), Toplumsal Tabaka ve Demokrasi, İran Sosyoloji Dergisi, Sayı 30, s. 112-141.
- Rencber, M. (2011), İran'da Meşrutî İnkılabı ve Osmanlı İmparatorluğunun Etkisi, İslam Tarihi Dergisi, Sayı 33.
- Rose, R. (2001), Uluslararası Seçim Ansiklopedisi,

İçişleri Eğitim ve Araştırma Merkezi, Tahran.

Sagafi. M (2005), İran Aydınlarının Kaçar Dönemindeki İranlı Aydınların Siyasi Çabaları, Goftegu Dergisi, S. 44.

Turabi F. S (2005), Modern Devlette Meşrutî, Tarihi İran Yayınevi, Tahran.

Yase Nev Gazetesi, 1382/10/24.

İran Coğrafyasında İlhanlı İdaresinde Türkler ve Moğollar Arasında Nasturilik

*Yonca İLDEŞ

Özet

İran coğrafyası tarihin farklı zamanlarında Türk boyları için Anadolu'ya bir geçiş güzergahı olmanın ötesinde Türkler için tıpkı Anadolu gibi bir yurt olmuştur. İran'da hüküm sürmüş Safevi, Afşar ve Kaçar Hanedanlarının idaresinden bahsedilir ancak onların da tıpkı Osmanlı gibi birer Türk hanedanları olduklarından ve yine farklı Türk boylarının İran coğrafyasındaki varlığından açıkça bahsedilmez. Bu çalışmada İran'ın anılan tarihi süreç içerisinde Türkler için

* Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih ABD Öğretim Üyesi.

bir yurda dönüşürken İlhanlı hakimiyeti döneminde bir Hristiyan mezhebi olan Nasturiliğin durumu,Türk ve Moğolların Nasturiliği kabulü, İran, Anadolu ve Irak'taki Nasturilere uzun bir dönem bir Uygur Türk'ünün nasıl patriklik yaptığı ele alınıp incelenecektir.

Anahtar kelimeler: İran, Azerbaycan, Türk Yurdu, İlhanlılar,Nasturilik.

Giriş

İran, Türk tarihi ve coğrafyası açısından önemli yere sahiptir. Bu coğrafya Asya'nın içlerinden harekete geçerek batıya doğru ilerleyen Türk boylarının geçiş güzergahı olarak bilinir. Ancak bu coğrafyanın geçiş güzergahı olduğu kadar dünya üzerindeki Türk yurtlarından da birisi olduğu sıklıkla dile getirilen bir durum değildir. Yine, günümüz literatüründe İran Azerbaycan'ı veya güney Azerbaycan diye isimlendirilen yerde Türk nüfusunun yaşadığı belirtilir, şehirlerin isimleri ve Azeri olarak adlandırılan Türk nüfusunun genel nüfus içindeki oranı dile getirilir.

Tarihte İran ve Osmanlı devletlerinin rekabetinden de sıklıkla bahsedilir. Şah İsmail ismi Osmanlı Tarihinde Yavuz Sultan Selim tarafından yenilgiye uğratılmış bir İran hükümdarıdır. Batı literatürünün Orta doğu olarak adlandırdığı coğrafyanın iki köklü ve güçlü devletinin dini kimlikleri konuşulurken de Osmanlı'nın Sünni kimliği öne çıkarılırken İran Safevi Devletinin Şii kimliğinin altı çizilir. Ancak, genel bir çerçevede iki güçlü devlet arasındaki rekabet dile getirilirken gözlerden uzak tutulmaya çalışılan bir gerçek vardır. Yavuz Sultan Selim'in ve onun atalarının Türk olduğu gerçeği kadar İran coğrafyasında o dönem var olan Safevi Devletinin Türk olduğu açıklıkla yazılmaz. Tarihin sayfaları çevrilir ve Safevilerden sonra Nadir Şah ve Afşar hükümdarlığından bahsedilir. Daha sonra 1925 yılına kadar İran'da Kaçar hanedanının hüküm sürdüğü

belirtilir. Safevi devletinin ardılı Afşarların ve Kaçarların Türk kimliği açıkça yazılmaz.

İran coğrafyası ve 'Türklük denildiğinde de akla güney Azerbaycan gelir. Ancak kimse Kaşkay, Kaçar, Bayat, Halaç, Sungur, Şahseven, Kızılayak, Yamut Türkmen, Kocabeyli, Kurtbeyli, Muganlı, Sapanlı, Tahtakapılı, Başoğuz, Uğurlu, Karadolaklı, Kızılkeçili boylarının Türklüğü temsil ettiğinin farkında bile değildir. Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar Osmanlı Devleti ve 1924 düşünüldüğünde genç Türkiye Cumhuriyetinin çağdaşı İran coğrafyasının Türk kimliğidir.

Diğer taraftan, Yavuz Sultan Selim dönemi ile İran'a odaklanmak dışında daha önce İran tarihinin seyrine etki edenlerin kimler olduğunu da sormak gerekmez mi? Anadolu, Asya'nın içlerinden İran'dan geçerek gelen Türklere yurt olurken İran sadece geçilen bir yer miydi? Yoksa orayı da yurt tutan Türkler var mıydı? Var ise kimlerdi?

Tarihin sayfalarını geriye doğru çevirerek İran'a bakıldığında Safevi devletinden önce burada Timur hakimiyetini, Hülagü'den başlayarak yoğun Türk nüfuzu ile İlhanlıları, onlardan önce Karakoyunluları, Harzemşahları, Büyük Selçuklu Devletini, Gaznelileri görmemek mümkün değildir.

Birbiri ardına gelen Türk devletlerinin İran coğrafyasındaki varlığı, Anadolu'nun Türklüğü yanında İran'ın da Türklüğünün göz ardı edilmemesi gereken bir tarihi gerçeklik olduğunu açıkça dile getirmek zorunluğu doğurur. Bu çalışmada İran'da tarihi süreçte yukarıda anılan Türk hakimiyetinin bir ara dönemi olan İlhanlı İdaresinin detay görünebilecek bir boyutu ele alınacak ve bu boyutun İran'daki Şii yada Sünni kimliği dışında Hristiyan kimliği içinde yaşamış ve üst düzey idareci ve özellikle din adamlığı görevini yürütmüş Türklerden bahsedilecektir.

İran'da İlhanlı İdaresi ve Nasturi Türkler ve Moğollar

1253 yılının büyük hanı Mengü Han kardeşi Hülagü Hanı İran, Irak, Suriye,Kafkasya ve Anadolu topraklarını ele geçirmekle görevlendirmiştir. Merkezi Tebriz olmak üzere kısa sürede etkin bir yapılanma ile varlığını ortaya koyan ve tarihte İlhanlı olarak anılan Türk Moğol idaresi İran tarihinin önemli bir boyutunu oluşturmuştur.

Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Hilafetine son veren, Irak, Suriye ve Azerbaycan topraklarını ele geçiren 1243 Köseadağ Savaşı ile Anadolu'da Selçuklu Devleti üzerinde de kontrolü sağlayan Hülagüden sonra tahta Abaka'nın geçtiği İlhanlı idaresi Teküder, Argun, Geyhatu, Bardu, Gazan, Olcaytu, Ebu Sait Bahadır Han ile 14.yy. ortalarına kadar devam etmiş zayıflayan İlhanlı idaresinin ardından Eretnalılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Horasan Serberadileri gibi hanedanlar tarih sahnesine çıkmıştır.¹

İlhanlı döneminde geçmiş yüzyıllarda başlayan Anadolu'ya doğru Türk göçleri devam etmiş ve yukarıda anılan bölgeler zaman içinde Türkleşmiştir. Nüfusun Türkleşmesi gerçekleşirken İlhanlı İdaresi sürecinde inanç faktörünün durumu da oldukça dikkat çekici bir portreye sahip olmuştur. Bağdat'ta Abbasi Halifeliğini ve Eyyubi Devletini yenmeyi başaran İlhanlılar, Mısır'daki Müslüman Memluk devletini yenmeyi başaramamıştır. Bu dönemde Hülagü Hanın yönetimi altındaki Anadolu, Suriye, Irak ve İran toprakları bir yandan Türkleşirken Hristiyanlık tarihi açısından da önemli bir gelişme yaşanmış ve Hristiyanlık özellikle Nasturi kilisesi aracılığı ile İç Asya'ya İran toprakları üzerinden yayılmaya başlamıştır. Aslında anılan bölgelerde Sasani idaresinden itibaren var olan Hristiyanlık için en rahat ve hatta huzurlu dönem Türk-Moğol idaresi dönemi olmuştur denilebilir².

¹ İlhanlılar, www.islamansiklopedisi.info., c.22, ss.102-104, erişim tarihi, 17.10.2016.

² A.H. Layard, Nineveh and Its Remains, ed. H.W.F. Saggs, London, 1970; Yonca Anzerlioğlu, NASTuriler, Ankara, 2000.

Bu süreçte Ön Asya topraklarının Türk-Moğol idaresi altına alınmasında önemli katkısı bulunan Cormagon Noyan Müslümanlara karşı girişilen mücadelelerinde Hristiyanları himaye ederken Tebriz'de ve Nahçıvan'da kiliseler inşa edilmiştir. Şamanist Cormagon Noyan'dan sonra göreve gelen Baycu Noyan diplomatik bir misyonla Avrupa ile temas kurulmasında Papa ile görüşen ancak Frenklerin Anadolu ve Halep topraklarına ayak basmalarının kabul edilemeyecek bir durum olduğunu dile getiren kişi olmuştur. Baycu Noyan'ın ardından gelen halefi durumundaki İlçigidey Noyan ise Nayman boyundan bir Nasturidir. Adı geçen bu İlhanlı idarecileri dışında tarihin sayfaları arasında yer alan önemli isimlerden birisi de Musul Valisi Mesud'un yardımcısı Yaşmut'tur. Yaşmut, bir Uygur Türk'üdür ve daha önce Nasturi papazlığı yapmıştır.³

Yukarıda verilen örnekler kadar Han ailesinin mensuplarının durumu da ilgi çekicidir. Başta Hülagü Han olmak üzere Abaka Han ve Argun Han Budist olarak bilinmektedir. Özellikle yerleşik hayata geçişle birlikte Hülagü Han döneminde (1256-1265)Urmiye ve Hoy'da Budist mabetleri inşa edilmiş, Argun Han döneminde Budist mabetlerinde kendi resimlerini görmek mümkün olmuştur.

Budizm yanında Hristiyanlığa olan ilgi bağlamında yine özellikle batı İran'da , Merage ve Urmiye bölgesinde Hristiyanlığın Doğu kilisesinin bir kolu olan Nasturi kiliselerinin inşa edildiği bilinmektedir⁴. Hülagü Hanın Budist olmasına karşın eşi Kerayit Dokuz Hatun, Nasturi Hristiyanlığını benimsemiş ve bir çok Nasturi kilisesinin inşa ve koruyuculuğunu yapmıştır⁵. Hülagü Han, Bağdat'ı ele geçirdikten sonra Nasturi Katolikosuna bir kilise tahsis etmiş Hristiyanların çan çalma yasağı kaldırılmış ve yine onun eşinin isteği ile Kiliselerde çocukları için dualar

³ Berhold Spuler, İran Moğolları, (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1350) çev. Cemal Köprülü, ss.232-236.

⁴ Ibid., s.105.

⁵ Rene Grousset, The Empire Of Steppes, New Jersey, 1970, s. 373

edilmiştir. Hülagü Han öldüğünde de eşi Dokuz Hatunun isteği ile yine kiliselerde ayin düzenlendiği bilinmektedir. Hülagü Handan sonra tahta çıkan ve Bizans imparatoru Mihael'in kızı ile evlenen Abaka Han döneminde de Hristiyanlar himaye edilmeye devam edilmiştir.⁶ Tür-Moğol hakimiyeti boyunca var olan Hristiyanların himaye edilmesi konusu aslında bütün Türk devletlerinin farklı inançlara ve dinlere karşı yürütmüş olduğu temel siyaseti ile ilgilidir. Bu bağlamda sadece Hristiyanlar değil Museviler, Budistler, Maniheiztler ve diğer tüm farklı inançlar Türk Devletlerinde var olan hoş görü ortamında varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

İlhanlı İdaresi Altında Nasturi Kilisesinde İki Uygur Keşiş

Abaka Han döneminde genel anlamda Hristiyanların himaye görmesi ve ibadet serbestliğine sahip olması yanında Nasturi Kilise tarihi açısından da önemli bir durum ortaya çıkmıştır. Bu durum Asya'nın doğusundan, İran coğrafyasına ve İlhanlı hükümdarlığına gelen iki Uygur keşişin hikayesi ile başlamıştır.

Hanbalık'ta yaşamakta olan Rabban Sauma ve Horasan'a bağlı Kavşang'da yaşayan Marcus, Kubilay Han'ın izniyle Hac ziyareti için Kudüs'e doğru yola çıkmışlar ve Merage şehrine geldiklerinde Nasturi Partiği Mar Denha'yı ziyaret etmişlerdir. Patrikle görüştükten sonra Hac yolcuğuna devam eden İki keşiş Bağdat'a ve Erbil'e ulaşmış ve bölgedeki manastırları ziyaret etmiştir. Ancak, iki keşiş Kudüs'e ulaşmayı başaramamış ve Musul yakınlarındaki Tar'il'deki Mar Michael manastırında iki yıl kalmışlardır. Bu arada, Marcus, Nasturi patriği tarafından Çin'in kuzey bölgesindeki iki yerleşim yerine, Kathay ve Wang'a metropolit olarak atanmış ve yine patrik tarafından kendisine Mar Yahballaha adı verilmiştir.⁷ Rabban Sauma

⁶ Zeki Velidi Togan, Umumi TÜrk Tarihine Giriş, İstanbul,1970, s.241

⁷ Sir A. Wallis Budge, The Monks of Kubilai Han Emperor of China, London, 1928, s. 57; Spuler, op.cit., s. 259.

ve Mar Yahballaha daha sonra dönüş yoluna çıktıklarında Patrik Mar Denha'nın ölüm haberini alarak geri dönmek zorunda kalmışlardır.

Nasturi kilisesinin yeni patriğinin seçimi Bağdat yakınlarında toplanan kilise konsilinde gerçekleşmiştir. Konsil, Marcus'u patrik seçmiştir. Seçimden sonra Mar Yahballaha III ünvanı ile AbakaHan'a giden Marcus memnuniyetle karşılanmış ve patriklik mührünü Hanın elinden almıştır. Daha sonra Seleucia yakınlarında Mar Koka Katedralinde Kudüs Metropolidi Mar Abraham, Semerkant Metropolidi Mar James ve Çin'in Tangut bölgesi metropolidi Mar Jesusabran'ın katıldığı törenle takdis edilmiş ve 1281- 1317 yılları arasında otuzaltı yıl boyunca Nasturi kilisesi patrikliği yapmıştır.

R. Grousset'ye göre Markus'un patrik seçilmesi Nasturi ileri gelenlerinin İlhanlı idaresi katında daha fazla tasdik görecektir. bir kişi olarak düşünmelerinden ileri gelmiştir.⁸ Ancak burada önemli olan meselenin siyasi boyutu kadar bir Uygur Türkünün yine Anadolu Irak ve İran topraklarında yaşayan binlerce Türk ve Moğol mensubu bulunan Nasturi kilisesine patriklik yapmış olmasıdır.

Mar Yahballaha'nın patrik olmasından sonra Abaka Han hayatını kaybetmiştir. Yerine İlhanlı tahtına Teküder geçmiştir. Kendisi bir süre sonra Müslüman olup Ahmet adını alarak Sultan ünvanını taşımaya başlayan Teküder'in annesi Kutuy Hatunun da Nasturi olabileceğine ve çocukluğunda Teküder'in vaftiz edildiğine dair de bilgiler bulunmaktadır. Onun dönemi ile ilgili Abu'l Farac tarihinde Hristiyanların durumu ile ilgili oldukça olumlu ifadeler bulunmaktadır. Abu'l Farac, Teküder'i merhametli bir han olarak tanımlayarak bütün kiliselerin, papazların ve rahiplerin ülkenin her yerinde vergiden muaf tutulduklarını belirtmiştir.⁹

⁸ Grousset, op.cit., s.369.

⁹ Gregory Abu'l Farac, (Bar Hebraus), Abu'l Farac Tarihi, çev. Ömer Doğrul, TTK, Ankara, s. 1987, 610.

Abu'l Farac'ın bu olumlu betimlemelerinin yerini Teküder'in Müslüman olması sonrasında Müslüman Memlük Devleti ile barış ve hatta ittifak yapması ile İlhanlı idaresi içerisinde olumsuz bir durumun ortaya çıkması almıştır denilebilir. İdari kadrolardaki Budist ve Nasturi inancına sahip Türk ve Moğollar Teküder'in takip ettiği bu siyaseti protesto ederek Horasan Valisi olan Abaka'nın oğlu Argun'u desteklemeye başlamışlardır. Teküder yaşanan bu durumdan Nasturi Patriğini sorumlu tutmuş ve patrik hapse atılmıştır. Mar Yahballaha hapisten Kutuy Hatun'un devreye girmesi ile çıkabilmiştir. Daha sonra ise sarayda bir suikasta kurban giden Ahmet Teküder'in yerine Argun Han tahta çıkmıştır.¹⁰

Argun Hanın tahta geçmesi sonrasında eski düzen yeniden tesis edilirken bu defa Memluklere karşı yardım istemek amacıyla Rabban Sauma, Argun Hanın elçisi olarak Papa Honourious'a gönderilmiştir. Rabban Sauma, Roma'ya ulaştığında Papa Honourious ölmüştür. Roma Kardinaller Meclisi tarafından kabul edilen Rabban Sauma, Türk-Moğol imparatorluğunda Hristiyanların genel anlamdaki durumunu izah ve Argun Hanın çocuklarının vaftiz edildiğini anlattıktan sonra Hanın Kudüs ve Suriye'yi ele geçirmek için yardım beklediğini bildirmiştir.

Rabban Sauma, Roma'da yardım aramaya çalışırken İlhanlı hükümdarı Argun Han 7 Mart 1291 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Onun ölümünden sonra ise Argun Hanın kardeşi Geyhatu ile Hülagü Hanın bir diğer torunu Baydu arasında bir taht kavgası ortaya çıkmıştır. Bu taht kavgasının kazananı ise bu iki isim de olmamıştır. Horasan Valisi Argun Hanın oğlu Gazan Han tahta oturan kişi olmuştur. İlhanlı hanlığının tarihi seyri Gazan Hanın tahta oturması ile daha farklı bir seyir takip etmeye başlamıştır.

¹⁰ Grousset, op.cit., s. 373-377; Hasan Fehmi Turgal, "Mülga Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler", 20-25 Eylül 1937, II.Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 1937, s.952.

Gazan Hanın en yakın adamı olan Nevruz yaşanan bu taht kavgasının Gazan Han lehine sonuçlanmasında etkisi olan bir isimdir ve Müslüman bir Moğol'dur. Onun da etkisi ile İlhanlı idaresi altındaki yerlerde Budist ve Hristiyan tapınakları yıkılmış ve İlhanlı devleti tam anlamıyla bir Müslüman devlet haline gelmiştir. Nasturi Patrikliğinin önemli bir merkezi konumunda olan Merage'deki Mar Şalita mabedi yağmalanmış ve Hristiyan ve Yahudiler bu durumdan olumsuz anlamda etkilenmişlerdir. Nasturilerin çoğu Erbil'e kaçmışlardır. Tüm bu olanların sonucunda ise Gazan Hanın en yakın adamı Nevruz idam edilmiştir. Patrik Mar Yahballaha III ise eskisi gibi olmasa da belli bir saygınlığa sahip olmaya devam etmiştir.

Gazan Hanın 17 Mayıs 1304 tarihinde ölümünden sonra da tahta çıkan Olcaytu'nun annesi de bir Nasturi olan Uruk Hatundur. Kerayit Dokuz Hatunun yeğenidir. Olcaytu küçükken vaftiz ettirilmişse de daha sonra Müslüman olmuştur. Olcaytu zamanında Tebriz'de bulunan Nasturi kilisesi camiye çevrilmeye çalışılırken Olcaytu'nun Nasturi dayısının müdahalesi ile kiliseye dokunulmamıştır. Bunun dışında Patrik Mar Yahballaha III'e Bağdat'ta bir iki köy ile belirli bir miktar maaş tahsis edildiği bilinmektedir. Olcaytu'dan sonra ise Bahadır Han döneminde 13 Kasım 1317'de Uygur Patrik Marcus yada Mar Yahballaha III hayatını kaybetmiştir. Bundan sonraki dönemde ise İran'da saltanat adayları güç kavgasına düşecek ve İlhanlı idaresi giderek güç kaybına uğrayacaktır.

11

Barthold'un ifadesine göre XI. Yy. dan itibaren İran'ın en batı köşesi hariç Hristiyanlık güç kaybetmiştir. Ancak İran coğrafyasında en batıya sıkışan Nasturilik bu bölgenin dışında doğuya kayacak ve Semerkant XII.yy. Çin belgelerinde Hristiyan dinin hüküm sürdüğü yer olarak anılmaya devam edecektir. Ayrıca, Yedi-Su Semireçye bölgesinde Çu ırmağı kıyılarında Nasturiliğin VIII.yy.'dan

¹¹ Grousset, op.cit., s. 383; Spuler, op.cit., s. 245

XIV yy'a kadar varlığını sürdürdüğü de bilinen bir gerçektir. 1886 yılında Çu kıyısında bulunan yedi yüz civarındaki Nasturi mezar taşı bu Hristiyanlık mezhebinin Türkler arasında ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Bu mezar taşlarında on iki hayvanlı Türk takvimine rastlanması kadar Buran ve Kök-Yar şehirlerindeki mezar taşlarında yer alan Türkçe isimler oldukça ilginçtir: Ayn anku, Aytağ, Anış xata, Girkan, İlbilge-Kutıç, Kutlug, Paçak, Paçak-Tigin, Taş-Terim, Urug, Tura-Buka, Paşa-Sagun.¹²

Yine Semerkant'a yakın Şavdar yakınlarındaki bir Hristiyan yerleşim birim olan Vazkerd-Vizd yada Vazd köyüne Irak'tan gelen bir çok Nasturi bulunmaktadır. Barthold bu köyün de bir Nasturi köyü olduğunu açıkça belirtmektedir.¹³

İran coğrafyasının doğusundaki Nasturi kilisesinin en son ulaştığı saha Çin'dir ve yukarıda belirtildiği gibi tüm İç Asya'da Türkler arasında kabul görmüş bir Hristiyanlık mezhebi haline gelmiştir¹⁴.

Yakın Zamanlarda Türk Tarihinde Nasturiliğin İzleri

İç Asya ve İran merkezli Türklerin tanıştığı Nasturilik 19 yy başlarından itibaren Osmanlı Devleti tarihinde de önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak, bu defa Van, Hakkari ve Urmiye arasında faaliyet gösteren başta İngiliz misyonerleri olmak üzere Amerikan, Fransız, Alman ve Rus misyonerlerinin etkilemeye ve sonuçta kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalıştıkları bir Hristiyan topluluk olarak karşımıza çıkacaktır. Eğitim odaklı İngiliz ve Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin sonucunda Nasturilerin ve yine Süryani ve Keldanilerin çoğu zaman içinde kendilerini Asurların torunları olarak

¹² Cumagulov, Ç., "Nestorianskie Pamyatniki Kirgizii XII-XIV", Epikrafika Kirgizii, Frunze, 1987, s. 40

¹³ Barthold, op.cit., s. 121

¹⁴ Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara, 1986.

öğrenecektir. İlerleyen yıllarda I.Dünya savaşı sırasında Rus Ordusu Doğu Anadolu'da ilerlerken Nasturiler Rus vaatlerine kanarak ayaklanma çıkaracaklardır. Bu ayaklanma sahası yukarıda belirtildiği gibi Hakkari Van, Urmiye, Hoy ve Salmas olacaktır.

1915 Rus ihtilalini takiben Nasturiler Osmanlı Devletine karşı İngilizlerle birlikte hareket edeceklerdir. I.Dünya savaşı sonrası Anadolu'da Türk Milli Mücadelesinin başlaması ve başarıya ulaşması sonrasında ise 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Musul'un geleceği dokuz aylık süre zarfında İngiltere ve Türkiye arasında yapılacak görüşmelere bağlanmıştır. Bu görüşmeler esnasında İstanbul'da gerçekleşen Haliç konferansında İngiliz temsilciler Musul'u görüşmek yerine Hakkari üzerinden pazarlık yaparak Hakkari merkez olmak üzere bu bölgede bir Nasturi Yurdu kurmaya çalışmışlardır. Yine Musul görüşmeleri esnasında Hakkari'de Ağustos 1924'te bir Nasturi ayaklanması çıkmıştır. Ayaklanma bastırılmış Nasturilerin çoğunluğu Irak'a sürülmüşse de hemen kısa bir süre sonra bu defa 1925 Şubatında Şeyh Sait ayaklanması ile yüz yüze kalınmıştır. Daha sonra ise Musul 1926 Ankara Antlaşması ile İngiliz mandaterliğindeki Irak'a bırakılmıştır¹⁵.

Tarihi süreçte Türklerin Hristiyan kiliselerinden sadece Nasturi kilisesine mensup olmayıp çok daha önceleri Hazar denizinin güneyine değil fakat kuzey yolunu takip ederek Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara ulaşan ve Bizans devleti ile komşu olan Türk boylarının Hristiyanlığın Ortodoksluk mezhebi ile tanıştıklarını, bazen esir düşerek bazen Bizans'ın ordusunda asker olduğu, göreve başlamadan önce de Ortodoksluğu kabul ettikleri ve bunlardan binlercesinin Balkanlardan başka Anadolu'da özellikle Kapadokya'ya yerleştirildikleri bilinmektedir. Bu iskanın amacı ise doğudan, İran'dan yada Arap coğrafyasından gelecek tehlikelere karşı savunma sağlayabilmek olmuştur. Bu şekilde Bizans devlet ve kilise

¹⁵ Anzerlioğlu, op.cit.

politikası ile Ortodoksluğu kabul eden Bulgar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türklerinin dışında Anadolu Selçuklu Türklerinden Bizans'a esir düşenlerin Ortodoksluğu kabul ile özel bir birlik oluşturulmuştur. Türkopol denilen bu birliklerin tamamen Anadolu Selçuklu Türklerinden oluştuğu da bilinmektedir¹⁶.

Ayrıca, 1071 yılında Anadolu'da yaşanan Malazgirt Savaşının Bizans cephesinden Selçuklu cephesine geçen askerlerinin kimler olduğu da artık daha net bir biçimde söylenmek durumundadır.

Sonuçta, 1071 Malazgirt Savaşı Türklerin Anadolu'ya yoğun bir biçimde girişinin simgesi olarak kabul edilirken aslında geldiklerinde Anadolu'da ve ondan önce İran'da daha önce buraları yurt tutmuş gerek Müslüman gerekse Hristiyan ve yine bu bağlamda gerek Sünni gerek Şii veya; gerek Nasturi gerek Ortodoks Türklerle karşılaştıklarını da açıkça belirtmek gerekir. Daha geniş bir bakış açısıyla, Anadolu'nun, Türklerin büyük yurdunun bir parçası olduğu söylenirken

İran'ın da aynı şekilde geçmişte olduğu gibi bu büyük Türk yurdunun bir parçası olduğu tarihin sunduğu verilere dayanarak yazmak ve konuşmak gerekir.

¹⁶ Daha sonraki dönemlerde Karamanlı olarak anılan Türkçe konuşan ve Türkçe ibadet eden orta Anadolu Karamanlı Ortodoks Türkler ve mübadele ile ilgili Yunanistan'a göçleri ile ilgili bakınız: Yonca Anzerlioğlu, Karamanlı Ortodoks Türkler, Ankara, Phoenix Yayınevi, III.baskı, Ankara, 2016.

Kaynakça

- Anzerlioğlu, Yonca, Nasturiler, Ankara, 2000.
- Budge, Sir A. Wallis, The Monks of Kubilai Han Emperor of China, London, 1928, s. 57.
- Cumagulov, Ç., “Nestorianskie Pamyatniki Kirgizii XII-XIV”, Epikrafika Kirgizii, Frunze, 1987, s. 40
- Gregory Abu'l Farac, (Bar Hebraus), Abu'l Farac Tarihi, çev. Ömer Doğrul, TTK, Ankara, s. 1987, 610.
- Grousset, Rene, The Empire Of Steppes, New Jersey, 1970, s. 373
- İlhanlılar, www.islamansiklopedisi.info., (Erişim tarihi), 17.10.2016.
- Layard, A.H. Nineveh and Its Remains, ed. H.W.F. Saggs, London, 1970.
- Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara, 1986.
- Spuler, Berhold, İran Moğolları, (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri 1220-1350) çev. Cemal Köprülü, ss.232-236.
- Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970, s.241
- Turgal, Hasan Fehmi, “Mülga Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler”, 20-25 Eylül 1937, II.Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul, 1937, s.952.

2018 DEVRİMİ SONRASI ERMENİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİNİN ANALİZİ

Doç. Dr. Elnur Kelbizadeh
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi
Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü

Anahtar kelimeler: *Ermenistan, İran, siyaset, ikili ilişkiler,
Kafkasya, kadife devrimi*

Ermenistan'da 2018'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimleri, birçok araştırmacı tarafından Ermenistan'ın siyaset tarihinde ve dış politikasında değişimin başlangıcı olarak kabul ediliyor. Bu değişikliklerle Ermeniler, yalnızca kendilerine değil, aynı zamanda yüzyıllar boyunca kendilerine yardım eden devletlere, özellikle de Müslüman devletlere karşı ihanete yönelik karakterlerini bir kez daha

teyit ettiler. Yıllar boyunca İran İslam Cumhuriyeti tarafından 'stratejik müttefik' adlandırılan Ermenistan, 2019 'kadife devrimi' sonrası kurulan yeni hükümetle birlikte Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerine yöneldi ve İran'ın bölgesel ve stratejik çıkarlarını gözardı etti. Ermenistan'da Anayasa değişiklikleri ve Armen Sarkisyan'ın cumhurbaşkanlığında gelmesi İranla ilişkilerde değişikliklere ve stratejik müttefik anlayışına ihanete getiren yolun başıydı.

Ermenistan: Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden “Kadife devrimi”ne doğru

2 Mart 2018'de Ermenistan'da yeni cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. Bu, 2015 Anayasa değişiklikleri için yapılan referandum sonrası Ermenistan'da ilk cumhurbaşkanlığı seçimleriydi. Ermenistan Cumhuriyeti tarihinde ilk defa, ülke cumhurbaşkanı genel oylamayla değil, parlamento tarafından seçilecekti. Anayasanın 124. maddesine göre, cumhurbaşkanı her hangi siyasi parti ve ya kuruluşa bağlı olmamalı, tarafsız olmalıydı. Anayasa değişikliklerine göre Ermenistan Cumhuriyeti'nde bir kişinin yalnızca bir kez cumhurbaşkanı seçilmesine izin veriliyordu. Ermenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 125. maddesine göre, cumhurbaşkanlığına aday gösterilen kişi Ulusal Meclisdeki millet vekillerinin 3/4 oylarını almak zorundaydı.¹

Ocak 2018'de, dönemin Ermenistan cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Ermenistan'ın eski Birleşik Krallık Büyükelçisi Armen Sarkisyanı aday gösterdi. Cumhuriyetçi Parti Serj Sarkisyan'ın önerisini destekledi. 16 Şubat 2018'de Armen Sarkisyan bu öneriyi resmen kabul ettiğini açıkladı ve Cumhuriyetçi Parti tarafından seçimlerde aday gösterildi.

¹ *Constitution of the Republic of Armenia*. Adopted 06.12.2015.
www.president.am/en/constitution-2015/ [06.02.2019]

Erivan Devlet Üniversitesi Fizik Fakültesinden mezun olan Armen Sarkisyan 1992-1993 ve 1998-2000 yıllarında Birleşik Krallık'ta, 1993-1994 yıllarında Avrupa Birliği'nde, 1995-1996 yıllarında Belçika, Vatikan ve Lüksemburg'da Ermenistan Büyükelçisi olmuş, 1995-1996'da Avrupa'daki Ermenistan Katolik topluluğu başkanı olarak görev yapmıştı. Alternatif bir adayın bulunmadığı seçimlerde, Armen Sarkisyan, cumhurbaşkanı seçildi. Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Meclisi'ndeki milletvekillerinin yüzde 90'ı ona destek verdi. Yetkileri önemli ölçüde kısıtlanmış cumhurbaşkanı olan Armen Sarkisyan, bir zamanlar Mihail Gorbaçov'un SSCB için oynadığı rolü oynamak zorunda kaldı. İlk bakışta, Rusya'nın kontrolündeki "Karabağ klanı"na ve eski cumhurbaşkanı Serj Sarkisyana ılımlı bir müttefik pozisyonu görüntüsü yaratan Armen Sarkisyanın cumhurbaşkanlığına gelmesi sonrasında Nikol Paşinyan'ın sokak ve ya kadife devrimi de dahil olmak üzere Ermenistan'daki gelişmeler, Armen Sarkisyan'ın cumhurbaşkanlığının bir Batı projesi olduğunu kanıtlıyordu. Zaten, Armen Sarkisyan'ın Avrupa'daki farklı kurumlarda başarılı diplomatik misyonunu da baska türlü izah etmek mümkün değildir.

Armen Sarkisyan'ın, Serj Sarkisyanın başbakan görevine ataması sonrası gelişen olaylar, ABD ve Avrupa'daki bazı kurumların gayrı-resmi ve gizli maddi yardımlarıyla gerçekleşti. İktidara gelmeye çalışan eski gazeteci Nikol Paşinyan, kendisini "Batı'nın adamı" olarak nitelendiriyor, Rusya ile sadece 'eşit hukuklu' işbirliğinin ola bileceği hakkında açıklamalarda bulunuyor ve İran İslam Cumhuriyeti'nin Kafkasya ve Ermenistan'daki çıkarlarını görmezden geliyordu. Nikol Paşinyan'ın, 20. Yy. 80'li yıllarında Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesi ile ilgili talepleri ile ilgili öğrenci protestoları, gösteri ve yürüyüşlerini organizasyonunda yer aldığını belirtmekte fayda var. 1998-2018 yılları arasında Ermenistan'da iktidarda olan "Karabağ grubu"na üye olmayan Nikol Paşinyan, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'ı işgal etmek için

Azerbaycanla savaşı sırasında orduda görev yapmadı. Bunun nedeni, yasaların kardeşlerinin savaşa katılımı durumunda ona orduda görev yapmama hakkını tanımasıydı.² 1991-1995 yıllarında Erivan Devlet Üniversitesi'nde gazetecilik bölümü öğrencisi olan N.Paşinyan yönetim karşıtı fikirlerinden dolayı yüksek öğrenimden mahrum edilmiş ve üniversiteden atılmıştı.

1998 cumhurbaşkanlığı seçiminde Nikol Paşinyan, cumhurbaşkanı adayı olan Ashot Bleyan'ın seçim karargahının bir üyesiydi. 2007'de Ermenistan parlamento seçimlerinde aktif politikaya atıldı, ancak seçimleri kazanamadı. 2008 cumhurbaşkanlığı seçiminden sonra seçim sahteciliği karşıtı gösterilere katılan Nikol Paşinyan tutuklandı, ancak bir süre sonra serbest bırakıldı. 2012 ve 2017 yıllarında Ermenistan Ulusal Meclisi'ne yapılan seçimlerde parlamentoya seçilen Nicholas Paşinyan, Rusya karşıtı bir tutum sergiledi. S.Sarkisyan'ın başbakanlık görevinin onaylanmasını şiddetli şekilde protesto eden Nikol Paşinyan, Batılı ülkelerin özel mekanizmaları sayesinde 12 Nisan 2018'de Ermenistan'daki protestoların lideri oldu. Protestolar sonucunda Serj Sarkisyan 23 Nisan 2018'de istifa etti. Sonunda, 8 Mayıs 2018'de Nikol Paşinyan, 16. Ermenistan Başbakanı'nın görevini üstlendi.

“Batı'nın adamı” Nikol Paşinyan ve İran

Başbakan olmadan önce katı Rus karşıtı bir duruş sergileyen ve kendisini Ermeni topluluğuna ABD-Avrupa destekli politikacı olarak sunan Nikol Paşinyan, Eylül 2018'de New York'taki BM Genel Kurulu Toplantısı sonrasında İran İslam Cumhuriyeti cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ile bir araya geldi. İki komşu ülke liderlerinin okyanusun diğer sahilinde - New York'ta buluşması, Ermeni kurnazlığının başka bir göstergesiydi. Nikol Paşinyan, *'sizin kontroliniz altında İran İslam Cumhuriyeti ile*

² Նիկոլ Փաշինյանը բանակում իր չմասնակցությունը. 28.01.2014, <https://news.am/arm/news/191427.html> [07.02.2019]

ilişki kuracağı' mesajını ABD'ye iletmeye çalışıyor gibiydi. Paşinyan'ın Ermenistan Ulusal Meclisinde başbakanlık oylamalarının kazanmasından sonra İranın cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin kendisini tebrik edip İrana davet ettiği, ancak Nikol Paşinyan'ın davete icabet etmediği ve onun davetini görmezden geldiğini hatırlamakta fayda var. Yeni Başbakan, daveti yalnızca yedi ay sonra değerlendirdi.

Nikol Paşinyan'ın Kasım 2018'de yaptığı bir basın açıklamasında da İranla ilişkilerde ABD izninin önemi hissedildi. Paşinyan, yaptığı açıklamada, ABD yaptırımlarına rağmen, *'İran İslam Cumhuriyeti ile ilişkileri sürdürmeye ve onu yeni bir düzeye yükseltmeye'* çalışacaklarını söyledi. Devamında, ABD izninin bir göstergesi olarak, Nikol Paşinyan *'ABD durumumuzu ve politikalarımızı anlıyor'* dedi.³

Ermenistanın yeni hükümetinin programının Şubat 2019'da ilan edilmesinin ardından İran İslam Cumhuriyeti ile ilişkileri canlandırmak için adımlar atıldı. Paşinyan, Ermenistan'ın varlığının Rusya Federasyonu'nun askeri ve siyasi desteğine ve İran İslam Cumhuriyeti ile ekonomik ilişkilere bağlı olduğunu fark etti. Bu bağımlılığı sona erdirmenin bir alternatifi var. Bu, Ermenistanın işgal ordusunun Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işgal altındaki bölgelerinden çekilmesi, Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerin normalleşmesidir.

Nisan 2018 sonrası dönemde Ermenistan'daki gelişmeleri yakından takip eden İran İslam Cumhuriyeti'nin, bu ülke ile bağlarını güçlendirmek için çok istekli olmadığı belirtilmelidir. Tahran için jeopolitik bir değişimin bu aşamasında, Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile daha yakın ilişkilerin, Ermenistan Cumhuriyeti ile ekonomik kaynak alışverişinden daha önemli olduğu açıktı. Öte yandan, Ermenistandaki “kadife devrimi”nin aslında bir halk devrimi değil, ABD projesi

³ *Pashinyan Rules Out Change In Armenia's Policy On Iran*. 21.11.2018, <http://asbarez.com/176289/pashinyan-rules-out-change-in-armenias-policy-on-iran/> [11.02.2019]

olduğunu anlayan İran İslam Cumhuriyeti, İran-Ermenistan demiryolu hattının ve sınır boyunca Serbest Ekonomik Bölge'nin kurulmasını gerçekleştirmekte, imzalanan belgelerin parlamentoda onaylanmasında aceleci davranmadı. Bu sorunların İran İslam Cumhuriyeti yetkilileriyle tartışılmasının, Ermenistanın yeni Başbakanı N.Paşinyan'ın Şubat 2019'da İran'ı ziyaret programında yer alması tesadüf sayılmamalıdır.⁴

Ziyaretin arifesinde, Ermenistan basını İran'la sıcak ilişkileri gösteren birkaç makale yayınladı. Bir yıl önce aynı basınının İranla ilişkilere yaklaşımı ve eleştirileri tam farklıydı. İran cumhurbaşkanının 2017'de Erivan'ı ziyareti döneminde ermeni basını İranı nerdeyse Ermenistandaki siyasi ve ekonomik krizin asıl suçlusu ilan etmişti. “News arm”, “Armenia Report” haber ajansları, Tahran'da yaşayan Ermeni siyaset analistleri ve blog yazarları, İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani'nin resmi ziyareti sırasında sözde 'soykırım' anıtını ziyaret etmediğini, ziyaretin Ermenistan için ekonomik bir faydası olmayacağını belirtmişti.

N.Paşinyanın İranı Şubat 2019 ziyareti arifesinde ermeni basını sıklıkla İran İslam Cumhuriyeti'nden Ermenistan'a bir demiryolu inşası konusuna değinerek yüksek düzeyde bir işbirliğinin resmini oluşturmaya çalıştı. Ancak, İran-Ermenistan demiryolunun inşaatı ekonomik olarak İslam Cumhuriyeti için uygun değildi ve İran yönetimi bunu biliyordu. Sebep, Ermenistan'ın düşük ihracat potansiyeli idi. Nikol Paşinyan'ın ziyaretinin arifesinde, *Theiranproject.com* İran İslam Cumhuriyeti'nin ihracat potansiyeli hakkında bir rapor yayınladı. İran Devlet Gümrük İdaresi'ne göre, 2018'in ilk 9 ayında İtalya, İran'dan mal ithal eden ülkeler arasında ilk sırada yer alırken, Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci sırada yer

⁴ Большие ожидания от секретной повестки: с чем Пашиный вернется из Ирана. 19.02.2019, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20190219/17378689/bolshie-ozhidaniya-ot-sekretnoj-povestki-s-chem-pashinyan-vernetsya-iz-irana.html> [04.04.2019]

almaktaydı. Bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti, İran'dan 502 milyon 128 bin 355 dolar civarında idhale yaparken, Ermenistan için bu rakam sadece 160 milyon dolardı.⁵ Karşılaştırma yapmak gerekirse, önceki yıllarda Ermenistan, İran İslam Cumhuriyeti'nden ürün ithalatı sıralamasında İtalya'dan sonra ikinci sırada yer almaktaydı. Doğal olarak, İran'dan yapılan ithalatın azalması, Nikol Paşinyan'ın İran'a olumsuz tutumundan ve ABD'nin korkusundan kaynaklanıyordu. Öte yandan, durum Ermenistan ekonomisinin derin krizde olduğunu ve nüfusun satın alma gücünün çok düşük olduğunu göstermekteydi.

Paşinyan'ın İran ziyareti ve İranın geopolitik çıkarları

Nikol Paşinyan'ın Ermenistan Başbakanı olarak İran İslam Cumhuriyeti'ne ilk ziyareti 27 Şubat 2019'da gerçekleşti. Bu zamana kadar Nikol Paşinyan iki kez (ilk defa bir gazete muhabiri ve ikinci kez Ermenistan Ulusal Meclisi milletvekili olarak) İran İslam Cumhuriyeti'ni ziyaret etmişti.

27 Şubat 2019'da Paşinyan Tahran Mehrabad havaalanına geldi ve İran Enerji Bakanı Reza Erdekaniyan tarafından karşılandı. Ermenistan başbakanı olarak İranı ziyareti sırasında Nikol Paşinyan İran Yüksek Dini Lideri Ayetullah Ali Hamaneyi, Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve İran Parlamentosu Başkanı Ali Larijani ile görüştü.

Ermenistan Başbakanı'nın resmi karşılama töreni Sadabad Sarayı'nda İran cumhurbaşkanı Hasan Ruhani tarafından yapıldı. Törene, İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı görevinden istifa eden Muhammed Cevad Zarif de katıldı. Resmi karşılama töreninin ardından İran İslam Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve

⁵ Kətanov R. *Paşinyanın İran səfəri və doğrulmayan ümidlər*. 02.03.2019, https://azertag.az/xeber/Pasinyanın_Iran_seferi_ve_dogrulmayan_umidler-1253526 [06.04.2019]

Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Nikol Paşinyan başkanlığındaki heyetler arasında bir toplantı yapıldı. Toplantıda Hasan Ruhani'nin konuşmasının bir kısmı özellikle dikkat çekiciydi. Ermenistan dış politikasındaki muhtemel değişikliklere işaret eden İran Cumhurbaşkanı şunları söyledi: *'İran komşularıyla, özellikle Ermenistan'la iyi ilişkiler devam ettirmek istiyor. İran'a yaptığımız ziyaretin ikili siyasi, ekonomik ve insani ilişkileri daha da güçlendireceğine inanıyorum.'*⁶

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, muhtemelen İran'ın ekonomik yardım ve yatırımlar konusunda desteğini almak için ülkesindeki değişikliklerin hiçbir yabancı güçten etkilenmediğini söyledi: *'Ermenistan'da iç talepler sonucu ve dış etki olmadan değişiklikler gerçekleşmektedir. Bu tam olarak ne olduğunu anlamamız için önemli bir meseledir... İlişkimizde yeni fırsatların ortaya çıktığına ve bu fırsatları değerlendirmek için yeterli siyasi irademiz olduğuna inanıyorum.'*⁷

Heyetlerin katılımıyla yapılan toplantıda, İran İslam Cumhuriyetinin cumhurbaşkanı Hasan Ruhani ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın iki ülke arasındaki enerji işbirliğini daha da güçlendirmek için bir başka proje üzerinde anlaştıkları açıklandı. Böylelikle bu amaçla üçüncü 400 kV İran-Ermenistan elektrik hattının inşaatına başlanacaktı.

Toplantıda ikili ticaret, Tahran ve Erivan'da karşılıklı sergilerin düzenlenmesi ve İran, Ermenistan, Gürcistan ve Rusya Federasyonunun katılımıyla Kuzey-Güney ulaşım koridorunun oluşturulması için atılan

⁶ Թեհրանում կայացել են հայ-իրանական բարձր մակարդակի բանակցություններ. Նիկոլ Փաշինյանը և Հասան Ռոհանին քննարկել են բազմաթիվ հարցեր. 27.02.2009, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meeting-with-Hasan-Ruhani/> [15.02.2019]

⁷ Թեհրանում կայացել են հայ-իրանական բարձր մակարդակի բանակցություններ. Նիկոլ Փաշինյանը և Հասան Ռոհանին քննարկել են բազմաթիվ հարցեր. 27.02.2009, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meeting-with-Hasan-Ruhani/> [18.02.2019]

adımlar da ele alındı. Taraflar ayrıca tarım, bilgi teknolojisi, sağlık hizmetleri, turizm ve çevrenin korunmasına ilişkin görüş alışverişinde bulundular.

Nikol Paşinyan'ın Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözümüyle ilgili açıklaması, önceki Ermenistan liderlerinin açıklamalarıyla aynıydı. Nikol Paşinyan, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunu konusunda İran İslam Cumhuriyeti'nin dengeli konumunu takdir ettiğini söyledi.

Toplantıdan sonra düzenlenen ortak basın toplantısında Hasan Ruhani, İran ile Ermenistan arasında siyasi, ekonomik, turizm, bilimsel, kültürel ve akademik alanlarda işbirliği geliştirmek istediklerini açıkladı. Ruhani, Erivan'ın ABD'nin yaptırımlarına ilişkin tutumundan memnun olduğunu ve *'Üçüncü ülkelerin İran'ın Ermenistan ile ilişkilerine müdahale etmesine izin vermemeye kararlıyız'* söyledi.⁸

İran İslam Cumhuriyeti, Ermenistan ve Gürcistan arasında elektrik hattı oluşturulması, daha sonra Rusya Federasyonunun da projeye katılımıyla ilgili anlaşmaya varıldığına dikkat çeken Hasan Ruhani, İran Körfezi'ni Karadeniz'e bağlayan altyapı oluşturma konusunu tartıştıklarını söyledi. Ermenistan'la enerji ilişkilerine değinen Hasan Ruhani, İran'ın Ermenistan'da kurulacak olan elektrik santraliyle ilgili değerlendirmeler yaptığını ve İran İslam Cumhuriyeti'nin Ermenistan'a daha fazla gaz ihraç etmeye hazır olduğunu söyledi.

Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan konuşmasında Ermenistan'ın İran'ın Avrasya Ekonomik Birliği ile olan ilişkilerinde önemli bir rol oynayabileceğini söyledi. Hasan Ruhani'nin İran'ın Ermenistan'a gaz ihracatını artırabileceği fikrine cevabında Paşinyan, fiyatlamamanın önemli olduğunu ve tartışmaların yapılması

⁸ İran prezidenti Həsən Rəhəni Paşinyan ilə görüşüb. 27.02.2019, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/bolg-x-b-rl-ri/2019/02/27/iran-prezidenti-h-s-n-ruhani-pasinyan-il-gorusub-1153813> [08.04.2019]

gerektiğini söyledi.⁹ Aslında, Paşinyanın söyledikleri ABD ve Batı'nın İran karşıtı ekonomik ve ticari yaptırımların sıkılaştırılması durumunda işbirliği teklifinden kaçınmak için İran İslam Cumhuriyeti'ne verilen mesajdı.

Daha sonra iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğine ilişkin iki belge imzalandı.¹⁰ Bu belgelerden biri, Ermenistan Ekonomik Kalkınma ve Yatırım Bakanlığı ile İran Standardizasyon ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü arasında Mutabakat Zaptı, diğeri, Ermenistan Ekonomik Kalkınma ve Yatırım Bakanlığı ile İran Serbest Ticaret, Sanayi ve Özel Ekonomik Bölgeler Yüksek Kurulu arasında bir mutabakattı.

Aslında, Ermenistanın tüm çabalarına, Ermenistan basınının ziyaretin üst düzeyde gerçekleştiği ile ilgili propagandasına rağmen imzalanan belgelerin sayısı ve belgeleri İslam Cumhuriyeti tarafından imzalayan kuruluşların statüsü İran'ın yeni Ermenistan Başbakanına güvensizliğini ve duyulan rahatsızlığı göstermekteydi.

Daha sonra Paşinyan, İran İslam Cumhuriyeti Meclis Başkanı Ali Larijani ile bir araya geldi. Toplantıda, iki ülkenin parlamentoları arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi üzerine geleneksel fikirler temel alındı. N.Paşinyan ve A.Larijani arasında tartışılan tek ciddi sorun, Avrasya Ekonomik Topluluğu ile İran İslam Cumhuriyeti arasında imzalanan serbest ticaret anlaşmasını parlamentolarının derhal onaylanmasıyla ilgiliydi.¹¹ O zaman, örgütün geçici başkanlığı Ermenistan tarafından gerçekleştirilmekteydi ve

⁹ Նիկոլ Փաշինյանը և Հասան Ռոհանին ՉԼՄ ներկայացուցիչների համար հանդես են եկել հայտարարություններով. ստորագրվել են փաստաթղթեր. 27.02.2019,

<http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-Hasan-Ruhani-Joint-Statement/> [08.04.2019]

¹⁰ *İran prezidenti Həsən Rəhəni Paşinyan ilə görüşüb.* 27.02.2019, <https://www.trt.net.tr/azerbaycan/bolg-x-b-rl-ri/2019/02/27/iran-prezidenti-h-s-n-ruhani-pasinyan-il-gorusub-1153813> [10.04.2019]

¹¹ Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպում է ունեցել Իրանի Մեջլիսի նախագահ Ալի Լարիջանիի հետ. 27.02.2019, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meeting-with-Ali-Larijani/> [11.04.2019]

İran İslam Cumhuriyeti de bu fırsatı kullanmak ve süreci hızlandırmak istiyordu.

Ermenistan Başbakanı ayrıca, İslam Cumhuriyeti Yüksek Dini Lideri Seyyid Ali Hamaneyi ile bir araya geldi. Hamaneyi Pashinyan'ın İran İslam Cumhuriyeti'nde yaptığı görüşmelerden haberdar olduğunu ve ekonomik bağların geliştirilmesinin önemli olduğunu söyledi.

Nikol Paşinyan, Seyyid Ali Hamaneyi'ye Ermenistan'da dış güçlerin etkisiyle gerçekleşen 'kadife devrimi' hakkında bilgi verdi ve bunu '*halkın devrimi*' olarak nitelendirdi. İran İslam Cumhuriyeti Yüksek Dini Lideri, Ermenistan'daki olayları yakından takip ettiğini belirtti.

Toplantıda ayrıca Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgali sonucu ortaya çıkmış Dağlık Karabağ sorununa da değinildi. Taraflar, sorunun barışçıl ve aşamalı olarak çözülmesine olan desteği ifade ettiler.¹² Ancak, Paşinyan'ın açıklaması uzmanlar tarafından gerçek bir barış talebi olarak değerlendirilmedi. Sonuçta, Paşinyan uluslararası toplantılarda bu tür açıklamaları yaptıktan sonra, her defasında ülkesinde farklı yaklaşım ortaya koymuştu.

“İranda Ermenistan”: İslam Cumhuriyetinin çıkralarına hizmet ve ya ihanet?

Resmi ziyaretin ilk gününün sonunda Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve eşi Anna Akopyan ve Ermenistan heyeti üyeleri İran'daki Ermeni cemaatinin temsilcileriyle bir araya geldi. Toplantı Tahran'ın Ararat Spor ve Kültür Kulübü'nde gerçekleşti. Nitekim Ermenistan Başbakanı Nikolas Paşinyan'ın toplantıdaki konuşmaları Ermeni tarafının İran'dan beklediği desteği alamadığını da doğruladı. Ermeni toplulukları da bu toplantıda kışkırtıcı hareketler yaparak Azerbaycan Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti arasındaki gerilimi

¹² *Nikol Pashinyan hosted by Supreme Leader of Islamic Revolution Ayatollah Seyed Ali Khamenei*. 27.02.2019, <http://www.primeminister.am/en/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meeting-with-Ali-Khamenei/> [19.02.2019]

artırmaya çalışıyorlardı. Öte yandan, Ermenistan, Tahran'da Azərbaycan Cumhuriyeti'ne yönelik herhangi bir eylemin İran İslam Cumhuriyeti'nde sosyal ve politik gerilimini artırabileceğinin farkındaydı. Bu bağlamda, İran İslam Cumhuriyeti'nden yeterli destek alamayan Ermenistan, hem iç hem de dış sorunlar yaratarak İran'a cevap verdi.

N.Paşinyan'ın konuşmasının ilk cümlesinde, *'İran'ın gururlu vatandaşları ermeniler'* ve *'normal bir Ermeni ortamında olmak zevkli'* ifadelerini kullanması¹³, İran İslam Cumhuriyeti yetkilileri ile birlikte, İran İslam Cumhuriyeti vatandaşlarının diğer gruplarını psikolojik olarak küçük düşürme girişimleri idi.

Başbakan konuşmasından Ermeni makamları ile yurtdışındaki Ermeni diasporası örgütleri arasındaki gerginlik unsurlarını gözlemlemek mümkündür. Paşinyan konuşmasında söyledi: *'Bir noktaya değinmek istiyorum. Evet, Ermenistan'da diaspora konusu üzerine müzakere, tartışmalar, farklı yaklaşımlar ve görüşler olabilir, ancak öncelikle, önceki hükümetin Ermenistan ile yurtdışındaki ve İran'daki Ermeni diasporası örgütleri arasında güvensizlik yarattığını söylemek istiyorum. Ancak bu birlik, herhangi bir siyasi veya parti çıkarından daha önemlidir, birliğimiz her şeyin üstünde duruyor ve hepimiz sadece bu birliğe hizmet ediyoruz.'*¹⁴

Nikol Paşinyan, Ermeni Apostolik Kilisesi, Ermeni Katolik Kilisesi ve Ermeni Yevanjelist Kilisesi'nin İran'da Ermenileri birleştirmek için yaptıkları etkinliklere övgüde bulundu. O, Ermenistan Cumhuriyeti ve Ermeni

¹³ Այլևս չունենք Հայաստանի օրակարգ և Սփյուռքի օրակարգ, ունենք համագգային օրակարգ, որի նպատակը համագգային նպատակների իրագործումն է. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպել է Իրանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին. 27.02.2019, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meets-with-Armenian-community/> [14.04.2019]

¹⁴ Այլևս չունենք Հայաստանի օրակարգ և Սփյուռքի օրակարգ, ունենք համագգային օրակարգ, որի նպատակը համագգային նպատակների իրագործումն է. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպել է Իրանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին. 27.02.2019, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meets-with-Armenian-community/> [14.04.2019]

diasporasının hedeflerinin artık farklı değil, aynı olduğunu söyledi.

Nikol Paşinyan konuşmasında kışkırtıcı düşünceleri de dile getirdi: *'Hayallerimizin gerçekleşme zamanının geldiğini söylemek istiyorum, buradaki varlığımız Ermenistan'ın ekonomik güçlenmesi, Artsakh baskının (Dağlık Karabağ Ermenileri-E.K.) meşru haklarının kanıtlanması uğruna bir olduğunuzun kanıtıdır'*.¹⁵

Ermenistan Başbakanı'nın yaptığı konuşmanın İran'a en önemli mesajı, kaderlerinin Batı'ya bağlı olduğuyla ilgiliydi. Paşinyan *'Kaderimiz artık elimizde, Doğu'da, Kuzeyde ve Güneyde değil. Vatandaşlarımız bunu anlamalı ve devlet olarak yeni zaferleri hedeflemeliyiz'*-dedi. Aslında ilginç bir subliminal mesajdı. *'Kuzeyde'* söylerken Paşinyan'ın Rusyayı, *'güneyde'* söylerken İran İslam Cumhuriyetini ifade ettiği belliydi. Doğal olarak Doğuyu da ekleyen Ermenistan Cumhurbaşkanı Batı kelimesini kullanmadı. Başka bir deyişle, İran'a Ermenilerin kaderinin Batı'nın ellerinde olduğunu söyledi.¹⁶

Son olarak, Paşinyan Ermeni-diaspora ilişkilerinin güçlenmesi, İran İslam Cumhuriyeti'nde yaptığı görüşmelerin sonuçları, hükümet öncelikleri, Ermenistanın Azerbaycan topraklarını işgalı sonucunda ortaya çıkan Dağlık Karabağ çatışması, Ermenistan-Türkiye ilişkileri ve daha pek çok soruyu yanıtladı. İşgalci ülke Başbakanı Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözümüne ilişkin müzakerelere bakıldığında, uluslararası örgütlerin taraflara barış çağrısında bulunmasının iyi olmasına rağmen, bu sorunun cevabının öncelikle Azerbaycan'dan gelmesi gerektiğini söyledi. Ardından, Paşinyan, Azerbaycan'ı tehdit etmeye çalıştı ve söyledi: *'Çatışmayı baskı altında çözmeye çalışanlar, yalnızca Ermenistan*

¹⁵ Kəlbizadə E., Baxşıyeva Y., Əzimov Ə. *Ermenistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində*. Bakı:Mütərcim, 2019, s. 168.

¹⁶ N.Paşinyan *ya cəhətləri bilmir, ya da...* – siyasi şərhçidən maraqlı mövqe. 01.03.2019,

<http://www.mustaqil.az/2019/03/01/n-pasinyan-ya-cəhətləri-bilmir-ya-da-siyasi-sərhcidən-maraqlı-movqe/> [19.04.2019]

*Cumhuriyeti vatandaşlarıyla değil, küresel ölçekte her zamankinden daha örgütlü olan Ermenilerle de karşı karşıya kalacaklarının farkında değiller. Karabağ için herhangi bir tehdit olması durumunda, bu birlik iki kat, üç kat ve on kat güçlendirilecektir. Hiç kimse kuşku duymasın”.*¹⁷

Nikol Paşinyan ayrıca Ermenistan-Türkiye ilişkileri hakkında konuştu. Türkiye Cumhuriyeti'nin Dağlık Karabağ sorununu ilişkilerin kurulmasının ön şartı olarak öne sürdüğünü ve sözde 'Ermeni soykırımı'nın tanınmasının Ermenistan için çok önemli olduğunu söyledi.

28 Şubat 2019'da Nikol Paşinyan İran İslam Cumhuriyeti'nde Ermeni cemaatinin daha yoğun olduğu bir başka şehir olan İsfahan'a gitti. İsfahan Valisi Abbas Rezayi eşliğinde Ermenistan Başbakanı, çok sayıda manevi ve kültürel anıtın bulunduğu Nagşe-Cahan Meydanı'nı ziyaret etti. Ermenistan Başbakanı ve eşi Anna Akopyan, İsfahan Ali-Gapı Sarayı, Kayser Pazarı, İmam ve Şeyh Lutfullah camilerini ziyaret etti.¹⁸

Ardından Ermenistan Başbakanı İsfahan'daki Kutsal Amenaprkiç Manastırı Kompleksini ziyaret etti. Burada İsfahan Ermeni Patriki Sipan Keçeciyanla bir araya geldi.

Nikol Paşinyan, İsfahan'daki Ararat Kulübü'nde Ermeni cemaati temsilcileriyle de bir araya geldi. Bu toplantıda söyledi: 'Elbette, İncil, gururun günah olduğunu söylüyor, ama bence kendine değer duygusu var. Modern dilde gurur, güçlü insanları tanımlamak için kullanılır.

¹⁷ Այլևս չունենք Հայաստանի օրակարգ և Սփյուռքի օրակարգ, ունենք համազգային օրակարգ, որի նպատակը համազգային նպատակների իրագործումն է. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպել է Իրանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին. 27.02.2019, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meets-with-Armenian-community/> [21.04.2019]

¹⁸ Վարչապետ Փաշինյանի գլխավորած պատվիրակությունը Սպահանում է. 28.02.2019, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/28/Nikol-Pashinyan-visit-to-Spahan/> [28.03.2019]

Gururlu vətəndaşlar və Yeni Julfa Ermeniləri ilə gurur duyuyorum'.¹⁹

İsfahan'ı Ermenilərin tarixi mərkəzlərindən biri olaraq dəyərləndirən N. Paşinyan, gələcəkdəki Ermənistan xarakterindən ortaya çıxan hər bölgəyə sahib olma konsepsiyasını yinədi.

Ermənistan'dakı 'Karabağ klını'nın fəaliyyətlərinə dəyən Nikol Paşinyan, *'Kimliyimizi qoruyub saxlamaq lazımdır Ermənistan Cümhuriyyəti'ndə öz ölkələrinin vətəndaşlarından daha az, xarici ölkələrin əhəmiyyətli olan siyasətçilərdən qurtulmalıyıq'* - dedi.²⁰

Böyləcə, Ermənistan Başbakanı İran İslam Cümhuriyyəti'ne yaptığı ziyarətdə, azadlıq kəskinliyi tənqid etdi. Əsasən Ermənistan topluslarıyla edilən görüşmələrdə, İran'ın İslam Cümhuriyyəti vətəndaşı olan Ermenilərin işğal altında olan Dağlıq Karabağ rejiminin sahte bayrağını göstərməsi, "Karabağ Ermənistanıdır. Son" sloganları və bu kəskinliyi tənqid etmələri önəmlidir həm Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən, həm də İran İslam Cümhuriyyətində nüfuzun neredəyə yüzə əllisini təşkil edən Azərbaycan türkləri tərəfindən protesto edildi. Bu vəziyyətdə, İran İslam Cümhuriyyəti Dışişləri Bəkanlığı sözçüsü, Ermənistan Başbakanı'nın Ermənistan toplusı ilə yaptığı görüşmə zamanı meydana gələn "təqsiz hadisələr" olaraq nitələndirdi və İran'ın hər iki ölkə ilə olan münasibətlərinin zərər görməsini istəmədiklərini bildirdi.

Ziyarətdən sonra, N. Paşinyan bəkaç addım attı. 14-16 Nisan 2019'da Ermənistan Cümhuriyyəti Dövlət Gəlir Komitəsi Bəkanı David Anayan'ın İran İslam Cümhuriyyəti Gümrük Komitəsi ilə gümrüklərdən keçən ünlərin

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմական նախատարի հեղափոխությունը պետք է տեղի ունենա «Մենք ենք տերը մեր նախատարի» կարգախոսի ներքո. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպել է Սպահանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին. 28.02.2019, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/28/Nikol-Pashinyan-meets-Isfahan-Armenian-community/> [28.03.2019]

²⁰ Kəlbizadə E., Bəxşiyeva Y., Əzimov Ə. *Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində*. Bakı: Mütərcim, 2019, s. 170.

gümrük değeri ve diğer birçok konuda mutabakat zaptı imzalanmasına karar verildi.²¹

Kuzey-Güney Koridoru'nu (İran-Ermenistan-Gürcistan-Rusiya) gerçekleştirilmesini hızlandırmak için de adımlar atıldı. Ziyaretten sonra Ulaştırma, Haberleşme ve Altyapı Teknolojisi Bakan Yardımcısı Armen Arzumanyan, 2019 baharında İran İslam Cumhuriyeti'ni ziyaret etti. Kuzey-Güney Koridoru Koordinasyon Kurulunun yedinci toplantısına katıldı.²²

17 Nisan 2019'da Ermenistan Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Akop Vardanyanın 29 Nisan'da Ermenistan, Gürcistan, İran İslam Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu arasında bir enerji koridoru kurulmasına ilişkin koordinasyon konseyi toplantısına katılmasına karar verildi.²³

Mayıs ayında İran İslam Cumhuriyeti, Ermenistan'la ekonomik ilişkilerini güçlendirmek ve ABD'nin getirdiği ekonomik yaptırımlar nedeniyle bu ülkeye ihracatını artırmak için bazı adımlar attı. Bu adımlardan biri, İran İslam Cumhuriyeti'nin Ermenistan'daki ticaret fuarına aktif katılımı oldu. Ancak, tüm bu adımlara rağmen, N. Paşinyan hükümetinin Batı ülkeleriyle bağları güçlendirme çabaları İran İslam Cumhuriyeti'nin Ermenistan'a olan güvensizliğini arttırıyor.

²¹ դավիթ անանյանին իրանի իսլամական հանրապետություն գործուղելու մասին. 5 Ապրիլի 2019, 359 – Ա.

²² արմեն արզումանյանին եվ արման կարապետյանին իրանի իսլամական հանրապետություն գործուղելու մ ա ս ի ն. 28 փետրվարի 2019, 189 – Ա.

²³ Հակոբ վարդանյանին իրանի իսլամական հանրապետություն գործուղելու մասին . 17 ապրիլի 2019, 426 – ա.

Sonuç

Böylelikle, İran İslam Cumhuriyetinin Ermenistan politikasının ve "kadife devrimi" sonrası iki ülke arasındaki ilişkilerin analizi bu yılların önceki yıllara göre oldukça farklı olduğunu göstermektedir. Nikol Paşinyan'ın Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı olmasının ardından Ermenistan Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin gerilemeye başladığını açıkça söylemek mümkündür. ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından desteklenen bir lider olarak kendini tanıtmaya çalışan Nikol Paşinyan, ilk günlerde İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı tamamen olumsuz bir tavır sergiledi. Ermenistan'ın İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı Batılı ülkeler için istihbarat sağlamasına ilişkin iddiaların artık her kes tarafından bilinen bir gerçektir.

Araştırmalar ayrıca, İran İslam Cumhuriyetinin Ermeni diasporasının imkanlarından yararlanma arzusuna rağmen, İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ermeni cemaatinin ve Ermenistan'ın sürdürdüğü mevcut politikanın İran İslam Cumhuriyeti için ciddi sorunlar yaratabileceğini göstermektedir.

Literatür və kaynaklar

1. *Constitution of the Republic of Armenia*. Adopted 06.12.2015. www.president.am/en/constitution-2015/.
2. *İran prezidenti Həsən Ruhani Paşinyan ilə görüşüb*. 27.02.2019, www.trt.net.tr/azerbaycan/bolg-x-b-rl-ri/2019/02/27/iran-prezidenti-h-s-n-ruhani-pasinyan-il-gorusub-1153813.
3. Kəlbizadə E., Baxşıyeva Y., Əzimov Ə. Ermənistan İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində. Bakı:Mütərcim, 2019, 360 s.
4. Kətanov R. *Paşinyanın İran səfəri və doğrulmayan ümidlər*. 02.03.2019, https://azertag.az/xeber/Pasinyanin_Iran_seferi_ve_dogrulmayan_umidler-1253526.
5. *N.Paşinyan ya cəhətləri bilmir, ya da... – siyasi sərhəddən maraqlı mövqe*. 01.03.2019, <http://www.mustaqil.az/2019/03/01/n-pasinyan-ya-cəhətləri-bilmir-ya-da-siyasi-sərhəddən-maraqlı-movqe/>.
6. *Nikol Pashinyan hosted by Supreme Leader of Islamic Revolution Ayatollah Seyed Ali Khamenei*. 27.02.2019, www.primeminister.am/en/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meeting-with-Ali-Khamenei/.
7. *Pashinyan Rules Out Change In Armenia's Policy On Iran*. 21.11.2018, <http://asbarez.com/176289/pashinyan-rules-out-change-in-armenias-policy-on-iran/>.
8. *Большие ожидания от секретной повестки: с чем Пашиный вернется из Ирана*. 19.02.2019, <https://ru.armeniasputnik.am/politics/20190219/17378689/bolshie-ozhidaniya-ot-sekretnoj-povestki-s-chem-pashinyan-vernetsya-iz-irana.html>.

9. Այլևս չունենք Հայաստանի օրակարգ և Սփյուռքի օրակարգ, ունենք համազգային օրակարգ, որի նպատակը համազգային նպատակների իրագործումն է. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպել է Իրանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին. 27.02.2019, www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meets-with-Armenian-community/.
10. արմեն արգումանյանին եվ արման կարապետյանին իրանի իսլամական հանրապետություն գործուղելու մ ա ս ի ն. 28 փետրվարի 2019, 189 – Ա.
11. դավիթ անանյանին իրանի իսլամական հանրապետություն գործուղելու մասին. 5 Ապրիլի 2019, 359 – Ա.
12. Թեհրանում կայացել են հայ-իրանական բարձր մակարդակի բանակցություններ. Նիկոլ Փաշինյանը և Հասան Ռոհանին քննարկել են բազմաթիվ հարցեր. 27.02.2009, <http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meeting-with-Hasan-Ruhani>.
13. Հակոբ վարդանյանին իրանի իսլամական հանրապետություն գործուղելու մասին . 17 ապրիլի 2019, 426 – ա.
14. Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հեղափոխությունը պետք է տեղի ունենա «Մենք ենք տերը մեր ճակատագրի» կարգախոսի ներքո. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպել է Սպահանի հայ համայնքի ներկայացուցիչներին. 28.02.2019, www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/28/Nikol-Pashinyan-meets-Isfahan-Armenian-community/.
15. Նիկոլ Փաշինյանը բանակում իր չծառայելու մասին. 28.01.2014, <https://news.am/arm/news/191427.html>.

16. Նիկոլ Փաշինյանը և Հասան Ռոհանին ՉԼՄ ներկայացուցիչների համար հանդես են եկել հայտարարություններով. ստորագրվել են փաստաթղթեր. 27.02.2019,
[http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-Hasan-Ruhani -Joint-Statement](http://www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-Hasan-Ruhani-Joint-Statement).
17. Նիկոլ Փաշինյանը հանդիպում է ունեցել Իրանի Մեջլիսի նախագահ Ալի Լարիջանիի հետ. 27.02.2019,
www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/27/Nikol-Pashinyan-meeting-with-Ali-Larijani/
18. Վարչապետ Փաշինյանի գլխավորած պատվիրակությունը Սպահանում է. 28.02.2019,
www.primeminister.am/hy/press-release/item/2019/02/28/Nikol-Pashinyan-visit-to-Spahan/.

BALKAN ANTANTI

Prof. Dr. Haydar akmak

Özet: Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun uluslararası senedi olan Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihin de imzalandıktan sonra, Türkiye Cumhuriyeti özgür devletler ailesine katılmıştır. Yeni kurulan devletin ilk işi, 1923 den sonra, 12 yıldır aralıksız savaşı (Trablusgarp savaşı, 29 Eylül 1911-18 Ekim 1912, / Balkan Savaşları, 8 Ekim 1912-31 Temmuz 1913, / Birinci Dünya savaşı, 1914-1918 / ve Kurtuluş savaşı 1919-1923) Türk halkının sosyal ve ekonomik yaralarını sarmak olmuştur. Bu makale, Türkiye Cumhuriyetinin uluslararası ilişkilerde ilk önemli

icraatlarından birisi olan komşu Balkan ülkelerinden oluşan, kültürel, sportif, ekonomik, askeri ve siyasi işbirliğini öngören Balkan Antantını ele almaktadır.

Abstract: After the signing of the Lausanne peace treaty, the International Charter of the Republic of Turkey, on 24 July 1923, the Republic of Turkey joined the family of free states. The first job of the newly formed state, 1923, after fighting for 12 consecutive years (Battle of Tripoli, 29 September 1911-18 October 1912, / the Balkan Wars, on October 8, 1912-31 July 1913, / World War, 1914-1918 / and the war of independence 1919-1923) has been to heal the wounds of the Turkish people, social and economic. This article deals with the Balkan Antant, which envisages cultural, sporting, economic, military and political cooperation among neighbouring Balkan countries, which is one of the first important acts of the Republic of Turkey in international relations.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun uluslararası senedi olan Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihin de imzalandıktan sonra, Türkiye Cumhuriyeti özgür devletler ailesine katılmıştır. Yeni kurulan devletin ilk işi, 1923 den sonra 12 yıldır aralıksız savaşı (Trablusgarp savaşı, 29 Eylül 1911-18 Ekim 1912, / Balkan Savaşları, 8 Ekim 1912-31 Temmuz 1913, / Birinci Dünya savaşı, 1914-1918 / ve Kurtuluş savaşı 1919-1923) Türk halkının sosyal ve ekonomik yaralarını sarmak olmuştur. Savaşlar nedeniyle genç erkeklerin askere alınmasıyla, ülke de genç erkek nüfus azalmış, doğum oranları düşmüştür. Bunun doğal sonucu olarak ta, ülke de çalışacak erkek nüfus sayısı azalmış ve üretim durma noktasına gelmiştir. Bu nedenle, ülke de yoksulluk ve kıtlık baş göstermiştir. Kurtuluş savaşından sonra, sosyal ve ekonomik yaraların sarılması için ülkenin artık herhangi bir tehlikeye maruz kalmaması ve devletin bütün gücünü kalkınmaya vermesi gerekir. Ülkenin ve halkın, on iki yıl savaştan sonra, yeni bir gerginliğe ve savaşa tahammülü kalmamıştır. Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere, savaşın ne demek olduğunu

çok iyi bilen genç Türkiye'nin yeni yöneticileri, ülke güvenliğini tehdit etme riski olan batılı komşularıyla sınırlarının korunması için tedbir almak ve muhtemel uluslararası tehlikelere karşı da ittifak oluşturmak ihtiyacı hissetmişlerdir. Bir nevi ortak güvenlik şemsiyesi altına girme politikası takip etmiştir. Zira Birinci Dünya savaşından çok sayıda ülke savaşın sonucundan memnun olmamış ve revizyonist ülkeler ortaya çıkmıştır. Bulgaristan'ın Yunanistan üzerinden Akdeniz'e açılacak bir koridor ve Romanya dan Dobrucayı istemesi Balkanlar da ve Türkiye'nin batı sınırların da yeni savaş tehlikesinin varlığını göstermektedir. Revizyonist ve yayılmacı bir politika izleyen İtalya, 1922 de Faşist Musolin'in iktidara gelmesiyle tehlike iyice artmıştır. İtalya, kendisi gibi revizyonist olan Bulgaristan'a destek vermeye başlamıştır. Türkiye, Balkan ülkeleriyle ikili ilişkilerini geliştirmek ve dostluk tesis etmek için kuruluşundan itibaren komşularıyla dostane ilişkiler içinde olmuş ve bunu da anlaşmalarla sağlamlaştırmak istemiştir. 15 Aralık 1923 de Arnavutluk Cumhuriyetiyle, 18 Ekim 1925 de Bulgaristan ile ve 28 Ekim 1925 de ise Yugoslavya ile dostluk anlaşmaları imzalamıştır.

Türkiye, diğer iki Balkan ülkesi olan Romanya ve Yunanistan ile de sorunları vardır. Karadeniz den komşusu Romanya ile Lozan Barış antlaşmasının da boğazların statüsü konusun da tatmin olmadığı için, boğazların statüsünün değişikliğiyle Karadeniz'e kıyısı olan ülkelere, aynen Rusya gibi, özel bir hak arayışındadır. Yunanistan ise Lozan Antlaşmasından sonra arta kalan Patrik ve Patrikhane sorunu, ahali değişimi, (mübadele) gibi sorunlardan dolayı dostluk ve işbirliği anlaşmaları yapmak istememiştir. Birinci Dünya savaşının sonucundan memnun olmayan ülkeler özellikle Almanya ve İtalya savaş sonrası kurulan mevcut düzenden rahatsız oldukları için, Avrupa da yeni bir sınır çizme ve güç dağılımı peşindeler ve yanlarına da kendileri gibi Birinci Dünya savaşından sonra çizilen sınırları istemeyen ülkeleri toplamaya başlamışlar. Bu ülkelerden birisi de Balkan ülkesi Bulgaristan'dır. Bulgaristan'ın bu

tutumu özellikle başta Yunanistan ve Romanya olmak üzere bütün komşularını tedirgin etmektedir.

Statüko taraftarı İngiltere ve Fransa, Avrupa da ki sorunların, gerginliğin ve niyetlerin farkında oldukları için tedbir olarak, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Polonya, Macaristan, Çekoslovakya ve Belçika ile, 1 Aralık 1925 de İsviçre'nin Locarno kentinde bir anlaşma imza etmişlerdir. Locarno anlaşmasıyla, Almanya, Fransa ve Belçika sınırının değişmezliğini kabul etmişler ve İngiltere ile İtalya da kefil olmuşlardır. Burada ki amaç, görüldüğü gibi Almanya ve İtalya'yı yeni bir maceradan uzak tutmaktır. Almanya dan çekinen ve saldırmasından kuşkulanan batılı ülkeler bu anlaşmayla Fransa, Belçika, İtalya ve İngiltere batı sınırını garanti altına almış oldular ama, Almanya'yı doğu sınırların da serbest bıraktılar, anlayışı hakim oldu, bu durum da doğu Avrupa ve Balkan ülkelerini tedirgin etmiştir. Balkan ülkeleri, bir tarafta Statükocu İngiltere-Fransa grubu, bir tarafta revizyonist, Almanya-İtalya grubu, diğer yanda ise Sovyetler Birliği arasın da tercih yapmak zorun da hissetmektedir. Bulgaristan kendisi de Birinci Dünya savaşı sonucundan memnun olmadığı için revizyonist gruba daha yakın durmaktadır. Türkiye ve Yunanistan daha ziyade Statükoculara daha yakın durmaktadır. Arnavutluk İtalya baskısıyla revizyonistler tarafın da yer almaktadır. Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Statükoculara daha yakın durmaktadır. Romanya ise Bulgaristan'ın Dobruca üzerinde ki iddiası nedeniyle Statükocu olan tarafa daha yakın durmaya başlamıştır.

Türkiye ve Yunanistan, Lozan Barış antlaşmasından arta kalan, aralarında ki sorunları çözdükten ve 10 Haziran 1930 tarihinde anlaşma imzaladıktan sonra, Balkan ülkeleri arasın da barışın tesisi ve revizyonist ülkelere karşı dayanışma ve işbirliğini sağlamak için bir ittifak anlaşması yapmak için faaliyetlere başlamışlardır. Yukarı da not ettiğimiz ikili anlaşmalardan ziyade Türkiye ve Yunanistan, Balkan ülkelerinin tamamını kapsayan bir ittifak arayışına girdiler. Politikacı, entelektüeller ve basın Balkan ittifakı fikrini desteklemekteydiler. Bu konuda ilk ciddi ilerleme, 6-

10 Ekim 1929 tarihin de, Milletlerarası Barış Bürosunun Atina da düzenlediği 27. Evrensel Barış Kongresin de olmuştur. Bu kongre de, Balkanlar da, Birlik ve ittifak düşüncesinin ateşli savunucusu, Yunanistan eski başbakanı Papanastasiu, Balkan ülkeleri arasında ki sorunların çözümü, dostluğun tesisi ve ittifak yapılması konuların da çalışacak bir enstitünün kurulmasını teklif etmiştir. Bu teklif katılımcı Balkan ülkeleri tarafından olumlu karşılanmış ve ayrıca Balkan ülkeleri arasın da bir dizi konferanslar yapılması kararı alınmıştır. İlk toplantı bir yıl sonra 5 Ekim 1930 da Atina da yapıldı. Bu toplantıya altı Balkan ülkesinin (Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya) tamamı katıldı. Bu toplantı da iki temel konu ele alınmıştır. Birincisi, Balkan Ülkeleri arasın da siyasi işbirliği için çareler arama, ikincisi ise Balkan ülkeleri arasında bir örgütlenmeye gitme, sürekli bir birlik oluşturma konusun da çalışmaktır. Bunları gerçekleştirmek için Balkan ülkeleri dışişleri bakanlarının her yıl toplanması ve ülkelerarasında ki sorunların çözümünde barışçıl yolların kullanılması kararı alınmıştır. Ayrıca bir saldırı durumun da Balkan ülkelerinin birbirlerine yardım etmesini sağlayacak bir örgütlenmeye gidilmesi kararı da alınmıştır.

İkinci Balkan toplantısı, altı Balkan ülkesinin iştirakiyle, 20 Ekim 1931 de İstanbul da ve 25 Ekimde Ankara da devam etmiştir. Bu toplantı bir Balkan Birliğinin kuruluşu için adım atma arayışına sahne olmuştur. Bu nedenle de ülkeler arasında ki farklı görüşler de ortaya çıkma fırsatı bulmuştur. Revizyonist Bulgaristan ile, İtalya'nın kontrolün de olan Arnavutluk, Balkanlar da bir birlik kurulması fikrine karşı çıkmışlardır. Diğer dört ülke olumlu yaklaşmıştır. Atatürk, 25 Ekim de Ankara da Balkan ülkeleri delegelerine birlik çağrısı yapan bir konuşma yapmıştır. “ ..Bugünün hakiki icapları Balkan milletlerinin, devrin hükümet ve riayete mecbur kıldığı, yepyeni şartlar ve kayıtlar ve geniş bir zihniyet altında birleşmelerinde ki faydanın büyük olduğunu göstermektedir. Balkan Birliğinin temeli ve hedefi, karşılıklı siyasi müstakil mevcudiyete saygı ile dikkat

ederek iktisadi sahada, kültür ve medeniyet vadisinde teşriki mesai eylemek olunca, böyle bir eserin bütün medeni beşeriyet tarafından takdirle karşılanacağına şüphe edilemez.” Atatürk, Balkanlar da kurulacak bir birliğin, hem bölge ülkeleri için, hem de savaş sonrası politik ve ekonomik sıkıntıları yaşayan gergin Avrupa için, barışın sağlanması ve refahın kazanılmasın da yararlı olacağı kanaatindedir. Atatürk, 1 Kasım 1931 de, TBMM’nin açılışın da ülkelerin gündeminde olan Balkanlar da birlik konusunda ki düşüncesine ve Türkiye’nin rolüne şu şekil de değinmiştir. “ Balkan milletleri arasın da barışı ve anlaşmayı hedefleyen her millete mensup özel teşekküllerin çalışmalarını taktirle anmak benim için hususi bir zevktir. Türkiye, coğrafi vaziyeti itibariyle Balkanlar da barışın korunması ve kuvvetlendirilmesinde bilhassa ilgilidir. Komşularıyla hemen hiçbir davası ve ihtilafı bulunmamak durumu Türkiye’nin temennilerine özel bir samimiyet izafe etmek tabiidir” Bu toplantı da Bulgaristan, diğer Balkan ülkeleriyle aynı düşünce de olmadığını açıkça beyan etmiş ve üçüncü konferans toplanıncaya kadar da birçok platform da bu düşüncesini sürekli dile getirerek istekleri yerine getirilmediği taktir de uzlaşmayacağı mesajını vermiştir.

Üçüncü Balkan konferansı, daha anlamlı ve ikna edici bir olaydan sonra toplanmıştır. Zira, 5 Mart 1933 de Hitlerin seçimle iktidara gelmesi, Avrupa da ciddi bir dönemin başlamasına neden olmuş ve ülkeler bu yeni Alman yönetimini dikkate almak zorun da kalmıştır. Balkan ülkeleri üçüncü kez 23 Ekim 1933 de Romanya’nın başkenti Bükreş te toplanmıştır. Bu toplantı ya Bulgaristan’ın olumsuz tavrı damgasını vurmuştur. Bulgaristan, Balkan ülkeleri arasın da azınlık sorunlarının çözülmediği sürece bir birlik kurmanın mümkün ve doğru olmadığını bildirmiştir. Bu cümlemin altın da yatan sorun ve istek diğer bütün ülkeleri rahatsız etmektedir. Zira, Bulgaristan azınlıkları bahane ederek komşularından toprak talebin de bulunmaktadır. Yugoslavya’dan

Makedonya'yı, Yunanistan'dan, Akdeniz'e açılacak bir koridor ve Romanya'dan ise Dobruca'yı istemektedir.

Katılımcı ülkeler azınlık hakları konusunu gündeme almış ancak toprak konularını konuşmayı ret etmeleri üzerine Bulgaristan toplantıyı terk etmiştir. Bu toplantı da, ülkeler, gümrük birliği, Balkan Ticaret ve Sanayi Odası, Postalar Birliği, Kültürel değişim çalışmaları gibi konularda işbirliği kararı almışlardır. Bulgaristan olmadan Balkanlar da bir işbirliği aranan ve beklenen sonucu vermeyeceği muhakkaktır. Ancak, Balkan ülkeleri, Bulgaristan'ın bu yayılmacı politikalarının bölge barışını bozacağını, dolayısıyla bunun caydırılması ve durdurulması gerektiğinin farkın da olarak Bulgaristan olmadan da yola devam etmek istemişlerdir. Son bir hamle olarak başbakan İsmet İnönü ve dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras, dördüncü toplantıdan önce Bulgaristan'ı ikna etmek için 20 Eylül 1933 de Bulgaristan'ı ziyaret etmişler ve Bulgarlar isteklerinden vazgeçmemişlerdir. Bu ziyarette, ikili ilişkiler de önemli olan 1929 Türk-Bulgar tarafsızlık, uzlaşma ve hakemlik anlaşması beş yıl daha uzatılmıştır.

Dördüncü konferans toplanmadan önce ülkeler kendi araların da ikili anlaşmalar yapmışlardır. Türk-Yunan anlaşması 14 Eylül 1933 de, Türk-Romanya 17 Ekim 1933 de, Türk-Yugoslav anlaşması 28 Kasım 1933 de gerçekleşmiştir. Bu anlaşmalar, sınırların değişmezliği, dostluk, saldırmazlık ve işbirliğini içermektedir. Ayrıca ülkeler arasında ziyaretler de yoğunlaşmıştır. Hitlerin iktidarı Balkan ülkelerini de tedirgin etmiştir. Birinci dünya savaşının sonucundan memnun olmayan ve yeni bir toprak paylaşımı isteyen Revizyonistler Hitlerin iktidarıyla daha güçlü hale gelmişlerdir.

Dördüncü Balkan konferansı, dört ülkenin iştirakiyle(Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan), 5 Kasım 1933 de Selanik te toplanmıştır. Bu toplantı da bir Balkan Paktı kurulması kararı alınmıştır. Yunanistan dışişleri bakanı Maximos, kurulacak Balkan Paktı konusun da istişarelerde bulunmak için Ocak 1933 de Londra, Paris ve

Roma ya giderek bu ülkelere bilgi vermiştir. İngiltere ve Fransa Balkan Paktına destek vereceklerini bildirmiş İtalya ise dinlemekle yetinmiştir.

Dördüncü Balkan konferansına, Balkan ülkelerinin tamamı davet edilmiş ve özellikle de Bulgaristan’a kapıyı açık bırakmışlardır. Dört Balkan ülkesi dışişleri bakanları 5 Şubat 1934 de Belgrat ta toplanmış ve kurulacak Balkan Antantının anlaşma metnine son şeklini vermişlerdir. 9 Şubat 1934 tarihinde Atina da toplanan Romanya, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan dışişleri bakanları “Balkan Antantı Paktını” imzalamışlardır. Paktın, bir girişi, üç maddesi ve bir de gizli protokolü vardır. Birinci maddesin de “dört ülke, birbirlerinin Balkan sınırlarını garanti ederler” dolayısıyla Türkiye’nin Balkan olmayan doğu sınırları garanti dahilinde değildir. İkinci maddesi, “Antlaşma da belirlenen çıkarların tehdit edilmesi durumun da alınacak tedbirler konusun da birbirlerine danışırlar. Antantı imzalamamış herhangi bir Balkan devletine karşı birbirlerine önceden haber vermeden siyasi hiçbir harekette bulunamazlar. Taraflardan birinin oluru olmaksızın diğer herhangi bir Balkan ülkesine karşı siyasi hiçbir yükümlülük altına giremezler” Bu madde ile Balkanlar da, gerginlik, çatışma ve savaş gibi durumlara önceden müdahale etme imkanı ve Balkan ülkeleri arasında ki gerginlikleri çözme amaçlanmaktadır. Bu madde yazılırken daha çok Bulgaristan dikkate alınmıştır. Üçüncü maddesi, “ Bu anlaşma imzalanınca yürürlüğe girer. Bu anlaşma her Balkan ülkesine açıktır.” Bu madde, anlaşmaya dahil olmayan iki Balkan ülkesi Bulgaristan ve Arnavutluk cumhuriyetini kastetmektedir.

Bu anlaşmaya ilave olarak taraflar arasında gizli bir de protokol yapılmıştır. Bu protokole göre “Taraflardan biri Balkan devleti olmayan birisinin saldırısına uğrar ve bir Balkan ülkesi de bu saldırgan ülkeye yardım ederse, taraflar yardım eden Balkan ülkesine karşı beraber savaşa girerler.” Bu gizli protokole Türkiye ve Yunanistan rezerv koymuşlardır. Türkiye, Rusya ile Romanya arasın da çıkacak bir savaşta Romanya ya yardım etmeyeceğini,

Yunanistan ise İtalya'ya karşı herhangi bir savaşa girmeyeceğini belirtmiştir. Dolayısıyla bu iki çekince, antlaşmanın Bulgaristan'a karşı yapıldığını açıkça göstermektedir. İtalya'nın Ege adaları ve Antalya hevesi olduğu bilinmektedir. Yunanistan, bir Türk – İtalyan savaşına karşı tarafsız kalacağını belirtmiştir. Bulgaristan'ın Türkiye den açıkça bir toprak talebi olmamakla birlikte, şartlar uygun olduğun da böyle bir niyetinin olduğu ve başka bir fırsatı değerlendireceği bilinmektedir.

Balkan Antantı, imzadan hemen sonra yürürlüğe girmiş ve örgütün düzenli çalışabilmesi için gerekli alt yapı, sekretaryası, yasal düzenlemeler için özel komisyon, kültür, tarım, ulaştırma, maliye ve ekonomik konsey oluşturulmuş ve bu konularda çalışmalar başlatılmıştır. 2 Kasım 1934 de Balkan Antantı Paktının statüsü imzalanmıştır. Varılan mutabakatla, dış işleri bakanları, yılda en az iki kez toplanmaları kararı almışlardır. Balkan Antantının iki savaş arasın da ve ikinci dünya savaşının taraflarının henüz net bir şekil de belli olmadığı bir döneme denk gelmesi nedeniyle ve Avrupa'nın güçlü ülkelerinin de Antanta karşı tavırlarının da çok net olmadığı için, başarılı bir sonuç çıkmayacağı düşüncesi hakimdi. Zira kurucu devletler güçlü olmayan ve tek başlarına büyük güçlerle mücadele edemeyecek durum da olan devletlerdir. Ayrıca, İngiltere ve Fransa'nın bu tarih te güçlü bir destek vermemeleri, Hitler ve Musolini'nin agresif tavrı, kurucuları endişeye sevk etmiştir.

İtalya, 02.10. 1935 de Habeşistan'a saldırınca Balkan Antantı saldırıyı kınama cesareti göstererek ilk sınavından geçmiştir. İkinci önemli sınav ise, Türkiye açısından son derece önemli olan 1923 Boğazlar sözleşmesinde Türkiye lehine değişiklik yapılması için yapılan çağrıya Antant üyelerinin Türkiye'ye olumlu cevap vermeleridir. Atatürk, yeni bir savaşın geldiğini görmekteydi. Revizyonist ve statükocu ülkeler Türkiye'yi yanlarına çekmek istiyorlardı. Türkiye bu rekabetten ve olumlu ortamdan yararlanarak kendi aleyhine olan 1923 boğazlar sözleşmesini değiştirmek için başvurusunu yapmış ve olumlu yanıt

almıştır. Bilindiği gibi Montreux Boğazlar sözleşmesini, taraf devletler 20 Temmuz 1936 da imzalamışlardır. Türkiye'ye yapılan bu yardım da Antantın başarı hanesine yazılması gerekir. Diğer imzacı ülkeler de nasıl olsa yeni savaş çıkacak ve bu yapılan değişiklikte tekrar değişecektir. Dolayısıyla bu geçiş dönemin de Türkiye'yi memnun etmek onların da işine gelmekteydi. Bilindiği gibi Türkiye savaş dışı kalmayı başarmış ve anlaşma aynen devam etmiştir. 1936 dan itibaren Hitler revizyonist politikasına başlamıştır. Kendisi gibi yayılmacı olan Musolini ile yakın ilişki kurmaya başlamıştır. İtalya'nın 1935 Habeşistan işgalini desteklemiştir. Antant üyesi Yugoslavya, İtalya'nın teşvikiyle Bulgaristan ile 24 Ocak 1937 de bir dostluk anlaşması imza ederek Antantın temel hedefine aykırı davranmıştır. Her ne kadar diğer üyelere haber vermişse de bu anlaşma Antantın geleceği konusun da kuşklar yaratmaya neden olmuştur. Bunun sıkıntısı sürerken Yugoslavya, iki ay sonra 25 Mart 1937 de bu kez İtalya ile bir dostluk anlaşması yapmıştır. Başbakan İnönü 7-14 Haziran 1937 de Balkan ülkelerini ziyaret ederek Antantın devamını sağlamaya çalışmıştır. Türkiye ve Antant, 14 Eylül 1937 de İsviçre'nin Nyon kentin de yapılan İtalya karşıtı, Akdeniz'in güvenliğini sağlayan Nyon anlaşmasına taraf olmuştur. Bu anlaşmaya katılan Antantın, İngiliz-Fransız tarafında olduğunu göstermektedir. 31 Temmuz 1938 de Balkan Antantı ile Bulgaristan'ın yaptığı işbirliği anlaşmasıyla Trakya sınırının askersizleştirme şartının kaldırılması Antantın asıl amacını ortadan kaldırmış oldu. Bulgaristan Trakya bölgesine asker konuşlandırma hakkı elde etmiş oldu. Avrupa bu tarihte hızla ikinci dünya savaşına doğru ilerlemektedir. Almanya 1 Eylül 1939 da Polonya'ya girerek ikinci dünya savaşını başlatmıştır. Balkan Antantı çaresizliğini görmüş ve son toplantısını 24 Şubat 1940 da Belgrad ta yapmıştır. Üye ülkeler çıkarları gereği ve her ülkenin kendisinin yaşadığı tehlikeler nedeniyle aralarında ki dayanışmanın bir faydası olmayacağını görmüş oldular. Almanya, Ocak 1941 de Romanya, Mart 1941 de Bulgaristan ve Nisan 1941

Yunanistan ve Yugoslavya'yı işgal etmiştir. Dolayısıyla Balkan Antantı doğal olarak son bulmuştur.

KAYNAKLAR:

- Ağaoğlu Samet, Arkadaşım Menderes, Marmara da Bir Ada, Alkım Yayınevi,2004 İstanbul
- Akşin Abdülhat, Atatürk'ün Dış Politika ve İlkeleri ve Diplomasi, TTK, 1991, Ankara
- Aras Tefk Rüştü, Atatürk'ün Dış Politikası, Kaynak Yayınları,2003, İstanbul
- Armaoğlu Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, 2000, Ankara
- Avcıoğlu Doğan, Milli Kurtuluş Tarihi, 1838-1995, C.4, Tekin Yayınevi, 1997, İstanbul
- Aydemir Şevket Süreyya, Tek Adam, 1922-1938, C.II - III. Remzi Kitabevi, 1999, İstanbul
- Aydemir, Ş. Süreyya, Menderes'in Dramı, 1899-1960, Remzi Kitabevi, 1993, İstanbul
- Castellan Georges, Balkanların Tarihi, 14-20 Yüzyıl, Milliyet Yayınları, 1995, İstanbul
- Çay Abdulhaluk, Kıbrıs ta Kanlı Noel 1963, TKAE, Yayınları, 1989, Ankara
- Erim Nihat, Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs, Ajans Türk, 1977, Ankara
- Gürel Şükrü, Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993), Ümit Yayınları, 1993, Ankara
- İnönü İsmet, Hatıralar, C.II. Bilgi Yayınevi, 1987, İstanbul
- Karakuş Emin, İşte Ankara, Hürriyet Yayınları, 1977, İstanbul
- Turgut Hulusi, Kılıç Alinin Anıları, TTB, Kültür Yayınları, 2005, İstanbul
- Kuneralp Zeki, Sadece Diplomat, İstanbul Matbaası, 1981, İstanbul

-Lord Kinross, Atatürk: Bir Milletın Yeniden Doğuşu, Altın Kitaplar, 2006, İstanbul

-Sander Oral, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye, 1945-1965, AÜSBF Yayınları, 1969, Ankara

-Sander Oral, Siyasi Tarih, 1918-1994, İmge Kitabevi, 2007, Ankara

-Sarol Mükerrerem, Bilinmeyen Menderes, Kervan Yayınları, 1983, İstanbul

-Sonyel Salahi, Türk-Yunan Anlaşmazlığı, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, 1985, Ankara

-Soysal İsmail, Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları, 1920-1945 ve 1945-1990, TTK. 1991, Ankara.

Adres:

Beytepe Mahallesi 5699. Sokak No: 7/6
Anhira Villaları, 06800
Beytepe/Ankara

e-Posta:

tudev1993@gmail.com

web Siteleri:

www.tudevankara.org
www.turkdiasporasi.com